

Tandori Dezső

Mindennapi módját

Kis népszórakoztatás

*S megelégettem mindennapi módját. –
Ahogy ráköszönök hirtelenekre;
ahogy azt mondom: kül-mázát leszedve
látod, ugyanazt – és mióta! – mondják*

*esszéírók és filozófusok,
megelégettem a határozósdit,
a csak „felőlít”, a nagyon alólít”,
mikor az „érdemi” így nem jutott*

*arra, hogy azt mondhatnád, foganatja
van, és előbb fognak a daganatra
panaceát – bár átmenet! – találni,
mint hogy oly emberlényé tudna válni*

*az emberlény, ahogy megkövetelné
embertársától, s ne örökre mellé
kacsintana a...mondtam, „érdemi”;
s „rész” és „egész” – rá kell legyinteni.*

*Marad megint a rádgyötört gyakorlat,
a másoké, vagy plasztilin a korlát,
de be nem rogyhat, de le nem omolhat,
s csak üres mederben bonthatsz vitorlát,*

*és ahogy úgy lehet: „minden hasonlat”,
vagy minden eset rendszerezhető
egyediség, átfordul a tető,
az ember-se-kell-hozzá lábnyomoknak*

*gyűjtője lesz, trükk film, és nincs alatta
egy gekkó, egy árva tengeri ördög,
egy kacsacsőrű – s ezért kell rakatra
elfogadnod, s mind, amiből kitémőd*

*módod nincs, ellenjáték, mit koholni
kellene eleve, nincs remete
zug esély, s hogy illenél oda te,
ám hogy nyüzsgésundorba belehalni –?*

*Nem éri meg, mit a világ – s mi az? –
felkínálhat korlátlan is biankó
ellentételeiért, s nem ravasz
számítás ez részéről, megfutandó*

*alap-útja egyszerűen. Ha száz
karakteres lehetőség – tegyük fel,
száz – létezik, ha nem vagy harsonás,
háziállat, haszonlény, ezerükkel*

*sorolhatók e kategóriák,
ha nem erre lettél, nem ilyenekre,
a száz „jellegesből” valamelyikbe
tartozol. És akkor vagy állagát*

*teszed a csoportnak, vagy szélein
bóklászol, meghúzódsz belül,
az vagy, körülbelül,
vagy – tényleg vagy. Ön-valója szerint*

szélsőség, tetőző képviselő.
És ez nem csak az, hogy elviseled,
de hogy elismerjék – ez kellene,
olyan világi „zene”, melybe – ne

harmóniaként, ám még szervesen be-
illeszkezhessen ilyesmi. Veled
tennének kivételt, lélegzeted
lesnék ájult odaadással,

ahogyan ezt megmondá Medve Gábor,
vagy ahogy...satöbbi...Artus király
megszólításra vár,
s ott még az se volt, hogy mindenki mással

foglalkozott, nem, a lovag-szabályzat
szította romlását Artus királynak:
nem lehetett rákérdezni. Elég.
Ha lehántod „régiek” kül-színét,

neutronok nem kezdenek forogni
szemed láttán, kétségtelen,
de mind az emberi elem
ott lelhető textusaikban, ott ni. –

Vagy elfogadnak, beillesztenek
végsőknek kikiáltott rendszerekbe,
vagy kellemetlen vagy felette,
sérted az érdekeiket;

vagy lehámlik a máz, a szép borítás,
és marad a kölcsönös iszonyítás;
vagy...és itt is vagy-és-vagy
de még hogy.

S a dolgok! Mind a megszerzethetések,
melyek valahol úgy egyszerűen
módosabbak, és vonzóbbak a „fények”,
s elfakulnak az egyéb-féle lényeg-

nek állítólag idáig csupán
kikiáltott, érdemleg semmiben
nem álló izék – „mi ilyesmiben
nem gondolkodunk”, „hát ez meg miről szól” –,

és legyen így, ám legyen így jól.
Évszázadok vesztés pozíciója
a tiéd, Rilke, bármilyen politúrja
kerül rád eszméknek és érzeteknek,

melyek már felületet sem éreznek
mintázatukkal. „Virulni akarnak
ők, s virulni szép”, s emennek s amannak
példája ezt nem hogy beigazolja,

de ki is zárja, ami egyébre volna,
„mi inkább értelődnénk”, fáradalmát,
és versedért nem hogy egy almát
nyújtánának át, de naponta

– semmi versért és fáradalomért
az el nem ismert kozmikumban! –
a napi híreket, s egész halomban
zúdul rád irónia s komikum

kozmetikai-gyártmány-készlete.
Rendszerre lesz a kérész élete:
frekvencián; ICE az encián;
s még oly natúra is, mint a cián,

kihal a kémregényekből, mit tudom én;

már Byronnál ott volt: sok lelemény
a testet ölni, lelket menteni –
rontunk, hogy legyen min segíteni,

tanácskozni róla, s ha féltő,
hogyan az időjárás már nem beszélő-
téma ember s ember közt, árfolyam,
leendő szövetség, tagság, hozam

– végtelen sor, focieredmény etce. –
helyettesíti (jó, de él az ecce,
akkor meg), amit meszely, icce
nem pótolhat, és lerészegedésig

tárgyaljuk, hogy itt mire nézik
a magunkféléit, és hány százalék
az emelés, fogadkozunk, hogy épp..!
s még...! hogy majd...! s ezt a belehülyülésig.

A nyilvánvaló dolgok rejtjeles
kifejezésmódja így alakul ki.
Csak soha ne vadulni
akarj, illetlen az, kivételes!

(Kegyess; vagyis egyén, ritkább veret
érme a köz forgalmán. Azt ne hidd,
hogyan kivonulásod értékeli
– veled a baj, veled,

hogyan eleve...) Az összejáték-gyakorlat
oly észrevétlen zajlik, hogy kimegy
a divatból a – persze, éremig
használták, és gyanús elegy

volt sugallata – : „tetten émi”, a
„lelkibb” értelme (és a lelkizés!
kávéházi asztaloknál, kevés
híján Ullapool, Oslo, Ankara

teraszain is ülhetnél, mesélve,
mi volt itt tíz-tizenegy éve,
a Náni fia Cordobába' bankár,
és neje, Uschi Libanonba' flangál,

vagy épp hogy mit is mondott az Iván
a Lukácsban megint, Ország-Világ
is hozta...elkíván
emigráns így bárhova, s neki van

igaza már húsz éve), lelkizünk?
S nem tudjuk kifizetni a piát?
Meghívadjuk magunk? Ugyan! Saját
jachtunk van, rőtparti ingatlanunk

Mbongóban. S vitatjuk, hogy „mö-bongó”
vagy „mb-ongó” a kiejtés, már ha bármit
vitatunk még, vagy önigazolási
sem kell vinnünk, minden oly evidens,

megannyi eminens.
Megannyi megbukott.
És az osztályisméltés lehetetlen.
Maradjunk ennyiben: letettem

róla, hogy – bármi szórakoztató – ezt
napestig így meséljem. Végre jó rest
lettem, érzem az idő pusztá, pergő
kis zaját, ahogy EMINEM-et az

MTV-n, a VIVÁ-n

várom, rég nem vagyok világtekerdő,
nem „ez”, nem „az” nekem a sok „ez-az”,
többé nem az, és nem támad hiány-

érzete, hogy Mbongó, Cordoba,
francba velük! Semmi heveskedést
ugyanakkor. Szélső értékeim
szerint csupán kevés-

ke, aki elfogad, s nem, hogy „feladtam”,
vagy más evidenciák nyírka és
vérárama (romló anyagcseréje)
forгат (magamban),

és nincs keserű levem,
s nincs az se: megeléjelem
úgy végre lassan – mert mit? lenne mit
eléjeelni? állagát vagy „szerint”?

A tegnapit? A holnapit? Felállok
a tábla mellől (könyvtár, fogadó-
iroda, színpad, törekvés, bazárok
hangulata, részegnek vizesárok),

számban szárazság, villámok fejemben,
a józanságé mind, a túllevésé,
és azt érzem, vajmi kevésbé
érdekel, aminek, hogy érdekeljen,

s értelme, se módja többé.
„Ronda idő van”, mondja valaki
a hátam mögött. S ez így megy örökké,
s ezért meghalni? Vagy meghallani

elevenéségek daráló szavát
egyre, és magadon át meg át...
mit csinálni? És mondom: „és mit”.
Nem hívom, csak érzem, hogy egyre késik;

van neve, de ha megtudom, no hát
épp akkor nem adja többé sorát,
többé nekem nem.
És itt leszek, úgy, hogy nem vagyok ott

sehol, s az sem lesz megkönnyebbülés.
Három hónap kín? egy perc szédülés
nyomán? Mindennapi dolog e; lelkeim!
de épp ez lett sok és ez lett kevés:

bennragadás és kívülkerülés,
nézek öngyilkos közcsatoma-nótát,
és hogy a mindennapok bármilyen módját
megeléjeitem – szól, mint szívverés.

Ryszard Kapuscinski

Lapidárium IV.

Gondolom, a fragmentum az a forma, amely leginkább adja vissza azt a mozgásban lévő valóságot, amelyet átélünk és amelyet magunk alkotunk. A fragmentum a csírához képest sokkal inkább eltévedt részecske, amely csakis más részekhez képest határozza meg magát: önmagában semmi, ha nem marad velük bizonyos viszonyban.

Octavio Paz

Az életről vett beszámolók nem azonosak a születéstől a halálig tartó időszak rendezett elbeszélésével. Ezek inkább véletlenül összegyűjtött fragmentumok.

William S. Burroughs

Henryk Zaton egyszer elmesélte egy magyarországi kalandját. Akkori munkahelye, a Lengyel Rádió küldte őt Magyarországra. Történt mindez a hetvenes évek közepén. Magyar rádiós kollégái egy Budapest környéki üdülőben szállásolták el Zaton. Az üdülő – egy régi grófi kastély – sűrű erdőben állt, tízegyházy kilométernyire a várostól. Nagy és üres épület volt. A jókora, sok szobás kastélyban, amelynek hosszú és sötét folyosói voltak, Zaton tulajdonképpen egyedül lakott. Sosem találkozott egyetlen élő lélekkel sem, kivéve egy idős, hallgató és sovány asszonyt, aki mindig az alig megvilágított recepció félhomályában üldögélt.

Zatonnak az emeleten volt egy kényelmes, tágas szobája. Az ablakokra öreg, terjedelmes juharfák buja levelekkel teli ágai hajoltak. Ha nem fújt a szél, mindenütt zavartalan, teljes csönd uralkodott. Semmi jel sem mutatott arra, hogy valaki is lakna a közelben, az út pedig messze volt.

Késő este volt már, Zaton aludni készült, amikor hirtelen éles, fojtogató fájdalmat érzett a szíve környékén. A fájdalom olyan erővel hasított a mellébe, mintha valaki, rejtekéből előugorva, kést nyomott volna a bordái közé, s olyan rohamosan növekedett, hogy hamarosan egész bal felében érezte. Bal keze lezsibbadt, érzéketlenné vált. Olyan borzalmasan szenvedtem, mesélte később, hogy féltőrűten rohagálni kezdtem az asztal körül, mintha menekülni akarnék a borzalmas kín elől, nem lévén tisztában azzal, hogy hiszen a fájdalom nem kívülről származik, hanem belül, a bensőmben van. Hánykolódtam, mint az az ember, akit leöntöttek benzinnel és felgyújtottak. Kétségbeesetten próbáltam eloltani a képzeletbeli lángokat, de minél jobban hadonásztam, annál inkább erősítettem, élesztettem a tüzet. A fájdalom nem csökkent, izzó abroncsával egyre szorosabban font át úgy, hogy már fuldokoltam, nem kaptam levegőt. Elhatároztam, hogy lemegyek a recepcióra segítséget kérni.

Zaton hallatlanul szerény, bátortalan, udvarias ember. Inkább alacsonyok mondható, mozdulatai takarékosak és óvatosak, mint aki minél kevesebb helyet akar elfoglalni, hogy ne tűnjön fel környezetének. Keveset beszél. Ritkán szólal meg, akkor is csak néhány szót mond, esetleg egy mondatot, de mindezt olyan halkán, hogy alig hallani. Paradoxon, hogy Zaton a Rádiónál dolgozik, mert, mint már említettem, a folyékony, akadálytalan beszéd nem az erőssége. Ha valamilyen műsort készit velem, leültet a stúdióban a mikrofon elé, és így szól: – Na, most mondj valamit a közel-keleti helyzetről!

Ennyi. Zaton elakad, elhallgat, és én tudom, hogy többet már nem is szól. Össze kell szednem minden erőmet, és magamtól kell beszélnem.

És ekkor az élőhalott Zaton lemegy a lépcsőn a földszintre. A helyében minden ember, érezve, hogy itt alighanem szívinfarktusról van szó, jajgatna, ordítva kérne, könyörögne segítséget. Mindenki más, de nem a finom lelkű, visszafogott és mintegy röstelkedő Zaton. Ő, amikor leér, megáll gönyvedten és zavartan a recepcióban üldögélő asszony előtt, és kezével a szívére mutat. Az asszony azonban gyanakvónak, bizalmatlannak és nyersnek mutatkozik. Hiszen késő éjszaka van, a vendégnek már rég aludnia kellene. Egyre élesebb, elítélőbb pillantásokat vet hát a férfira. Nem tudnak szót érteni – az asszony csak magyarul ért, Zaton meg csak lengyelül. Marad a mutogatás. Zaton gesztusa – a szívére tett kéz – egyértelmű: Zaton szívében hirtelen szenvedély gyűlt, Zaton nőt kíván. Elkínzotta arca ezt még jobban hangsúlyozza – nőt kíván, méghozzá azonnal! Az asszonyban föl sem merül a kétség – tudja, hogy egy felhevült himmel, undorító erotománnal van dolga, aki nem akar vagy nem tud az érzékein uralkodni.

Felháborodottan fenyegeti meg ujjával a férfit.

Zaton azonban nem hátrál, nem megy vissza a szobájába. Továbbra is, egyre tolaodóbban, a szívére mutogat, mert úgy érzi, hogy az rögtön megpattan és darabokra szakad. Az asszony megvetéssel és undorral szemléli. Ráadásul talán rádöbben, hogy alighanem ő a férfi vágyakozásának tárgya, s most már veszélyben érzi magát, hiszen az üres kastélyban, az erdőben, a néptelen környéken semmiféle segítségre sem számíthat. Kétségbeesett elszántsággal, dühösen és rémülten föláll, kezével az ajtóra mutat – egyértelműen a férfi értésére adja, hogy takarodjon ki, próbáljon másutt szerencsét.

És Zaton szófogadóan kimegy. Imbolyogva elindul a számára ismeretlen úton, a kihalt, sötét, hangtalan erdőn át. Meg-megáll, fának támaszkodik, alig kap levegőt. Minden lélegzetvétel újabb fájdalmas görcs, minden lépés irtózatossá kinszenvedés. Nyöszörög, szeméből ömlik a könny. Egyszer csak a sötétség, amelyben addig haladt, tömör hullámként önti el szemét – a ragacsos feketeség mindent elborít.

Egy kórházban tért magához, nem tudja, mikor. Kiderült, hogy amikor elájult, már közel járt az úthoz. Hajnalban arra ment egy teherautó, a sofőr megpillantotta az árokban fekvő testet. Láta, hogy az illető még él. Berakta a vezetőfülkébe, és kórházba szállította.

Keskeny ösvényen, meredek parton lefelé a folyóhoz. Aztán csónakon át a túlpartra. A fatörzsből vájt, pereméig vízbe merülő, keskeny csónak tele van emberekkel. Elég, ha valaki hevesebb mozdulatot tesz, mindannyian a vízbe borulunk. A gyors sodrású, széles folyó rohan, zúg, s mindjárt el is tűnik egy kanyarban. Kezemmel megérintem a hullámok taraját. Meghökkenő élmény: addig a

pontig, ahol vagyok, a Niger már háromezer kilométert tett meg a Szahara poklán át, a vize azonban még mindig hűvös. A hőségben érezni lehet a folyó megváltó, üdítő jelenlétét, gyógyító erejét, élénkítő áramlását. Velem szemben egy kis padkán fiatal nő ül gyermekével. Jószerivel ő maga is gyermek még. Rámosolygok. Nem tudja, hogyan reagáljon. Lehet, hogy visszamosolyogna, de nem illik, hiszen idegen férfi vagyok. Így aztán csak eltakarja száját perkál fejkendője sarkával, és tekintetét valahova messzire, a homokos partra irányítja.

Tanzánia déli részén ismerkedtem meg Karl Hinz lelkipásztorral. Liwale közelében volt egy kicsi templom, valójában inkább barakk volt, amelynek falait már úgy átrágták és átluggatták a szúk és a hangyák, hogy minden szélfuvallat friss, kellemes hűvösséggel töltötte meg a templom belsejét. A hajlott korú Hinz kicsiny nyája kihalóban volt. Hívei egyszerű afrikaiak voltak, akiket a németek erőszakkal verbuváltak katonának, amikor, még az első világháború előtt, Tanzánia német gyarmat volt, és Német-Kelet-Afrikának hívták.

Épp akkor érkeztem, amikor a templom melletti szegényes kis temetőben temetés zajlott. Megálltam oldalt, s vártam, hogy végetérjen a szertartás. Az apró termetű, hajlott, imbolygó fejű, kopasz lelkész a kiásott sír homokos szélén állva beszélt valamit. Közlebb mentem, hogy halljam.

– Hajoljunk meg az Úristen előtt, aki leküldte ránk ezt a halált – hallottam, amint a temetőben összegyűlt, mintegy tucatnyi emberhez szólt, akik szorosán egymáshoz simultak, hogy elférjenek egy csenevész akácfa árnyékában. – Köszönjük meg neki, igen, köszönjük meg ezt neki! A halál ugyanis megszabadít bennünket káros szenvedélyeinktől, nevetséges vágyainktól és értelmetlen törekvéseinktől. Tudjátok-e, mi is valójában a mi összes vágyakozásunk, amely annyira tűzbe hoz bennünket? Nos, semmi, bizony mondom, hogy semmi. A halál nemcsak azokra sújt le, akik meghaltak. A halál egyúttal az élők esendő voltát is leleplezi, eszükbe juttatja, hogy ők is csak porból vannak. A halál hatalmas dolog, mert a halál megértés és megbocsátás. Látja gyarlóságunkat, rövidlátásunkat, látja bűneinket, mégis kitárja karját, és befogad mindannyiunkat. A halál elnéző, így vétkeink ellenére is elvisz minket örök királyságába, és csak egyet akar – hogy benne legyünk!

Körbenéztem az embereken. Vajon megértette-e közülük valaki a lelkész szavait? Álltak a kiásott sírgödör körül szomorúan, szóltanul, s mindegyre izzadt, öreg arcukat törölgették.

A határok régebben harcot és gyűlölködést jelentettek. Területi és emberek közötti felosztást. A berlini fal a félelem határa volt, háború kitörésével fenyegetett.

Manapság gyakran másként értelmezzük a határokat. Számos európai és afrikai régióban a csere, a kereskedelem, az együttműködés színtereivé váltak, olyan helyekké, ahol az emberek oda-vissza közlekednek.

A határ napjainkban a béke esélye – még háború idején is. Saját szememmel győződtem meg erről nemrég Libériában. Két harci csapat – úgy igazából felfegyverzett gyerekek – fegyvereiket saját területük határán hagyva, kölcsönösen átjártak egymáshoz Coca-Colát és zöldséget vásárolni.

Paradox módon nagyon gyakran éppen a határ őrei – a katonák és a vámosok – azok, akik a határokat megszüntetik. Ez, sajnos, összefügg a korrupcióval. „Akar vízumot? Húsz dollárért kaphat”.

A terület fogalma bizonyos értelemben már nem kötődik az erő fogalmához. Valamikor az erőt és a presztízszt hatalmas területek birtoklása adta. Ez ma már senkit sem érdekel. Szudán a legnagyobb afrikai ország, ugyanakkor az egyik leggyengébb is. Manapság az számít, hogy milyen gazdag az adott ország, mekkora a külkereskedelmi forgalma.

Az emberek boldogulni próbálnak a legnehezebb helyzetekben is. Élnék. Boltokat nyitnak. Miközben normális életre törekszenek, újra értelmet adnak annak, ami már évszázadokkal korábban létezett. Újraszervezik azt, ami mindig is piac volt, visszatérnek a kereskedők és utazók egykori útvonalaira, amelyek a világ legegyszerűbb módján a legrövidebb távolságot jelentik két hely között, s e távolság legyőzéséhez nem volt és ma sincs szükség semmiféle technológiára. Ugyanakkor nagy fegyelmegzetségről, ügyes szervezésről és rendezettségéről tesznek tanúbizonyságot.

Kiválóan példázák mindezt az 1996-os események, amikor is Zairében a tutsi törzs tagjai arra kényszerítették a hutukat, hogy Ruandába meneküljenek. Nagyon jól emlékszem arra az útszélben közölt fotóra, amely hagyományos színes ruhába öltözött, minden vagyonukat a fejükön cipelő menekültek tízezreinek fegyelmegzett menetét ábrázolta. A sötét felhőkkel borított ég alatt vonuló menet mérföldeken át húzódott. Nem szervezte azt meg semmiféle helyi hatóság vagy valamilyen humanitárius szervezet. Azok az emberek egyszerűen elszánták magukat arra, hogy sorsuk elébe mennek, megtéve azt a hazájukba vezető utat, amelyen pár évszázaddal korábban őseik haladhattak. Mindeneknek ellenére létezik valamiféle hihetetlen közösségi érzés, közös cél, amely összeköti azokat, akik egyszóval nyelven beszélnek, egyszóval kultúrához tartoznak és ugyanazokban az istenekben hisznek.

Marcel Mauss francia antropológus felhívja a figyelmet arra a szövegre, amely a különböző társadalmi csoportokat a „csereelmélet” prizmáján át forrasztja össze. Mauss szerint éppen a dolgok és az emberek állandó mozgása vezet oda, hogy kialakul egyfajta kölcsönös egymás iránti érdeklődés, ennek nyomán pedig a közös identitás érzése. Napjainkban e teória gyakorlati megvalósulásának lehetünk tanúi – de mindez nem csupán arra vonatkozik, ami egy adott terület határain belül történik, hanem e határok átlépésére is.

Számos jel mutat arra, hogy a történelem ebbe az irányba mehet. Ha az ember a harmincas évek elejének európai sajtóját olvassa, látja, hogy a figyelem szinte kizárólag a „közelgő háborúra” összpontosult. Szinte senkinek sem volt kétsége a felől, hogy a világháború egy hajszálon függ. Semmi ilyesmit nem tapasztalhatunk viszont a mostani sajtóban. Jóllehet hol itt, hol ott törnek ki konfliktusok, gyűlölködések, az általános hangulat a Marcel Mauss „csereelméletére” támaszkodó világepítésnek kedvez.

Nem látom túl sok jelét annak, hogy mai világunkban megvalósulna Samuel Huntington „civilizációk összeütközésére” vonatkozó elmélete. Inkább talán civilizáción belüli összeütközésről beszélhetünk.

A jelenlegi történelmi pillanatban semmi sem utal arra, hogy valamely civilizáció erősen veszélyeztetne egy másik civilizációt. A civilizációk természetüknél fogva befelé irányuló reflexió révén, az önmaguk megfigyelésére vonatkozó képesség kialakítása révén jönnek létre.

Az iszlámnak vannak olyan fundamentalistái, akiknek nézetei szemben állnak e hit fő áramlataival. Tevékenységük azonban saját kormányuk, saját társadalmuk ellen irányul. Az egyiptomi fundamentalisták pl. nem a katolicizmus ellen harcolnak, hanem saját kormányuk ellen. Ezenkívül az iszlám nagyon heterogén és megosztott, hogy csak a szunniták és a síták szembenállását említsük. Az arab országokban élő muzulmánok különböznek az afrikai országok muzulmánjaitól, ezek viszont nagyban különböznek a Malajziában élőkötől. A Korán értelmezésében komoly eltérések vannak köztük.

Amikor első ízben jártam Afrikában, az ötvenes, hatvanas években, az európaiak jelenléte nagyon látható, nagyon jelentős volt. Ma már nincsenek ott olyan sokan közülük. Nincsenek már intézményeik. Afrika újra nagyon afrikai lett. Feléledt a régi mentalitás, a régi szokásrend. Néha dührohámot kapunk attól, hogy senkinek sincs ott időérzéke, hogy nem figyelnek az órájukra. Ha az ember valakivel találkoztól beszél meg, az illető akkor érkezik meg, amikor sikerül neki. Ilyen ma Afrika.

Ugyanez mondható el az egykori Szovjetunió számos régiójáról is, ahol ugyancsak kezd visszatérni a múlt. Rá kell jönnünk, hogy a McDonalds éttermek, a Coca-Cola divatja, a Lenin-szobrok ledöntése vagy éppen újabbak emelése úgy igazából nem változtatja meg az embereket.

A világ, amelyben élünk, sok kultúrájú, sok vallású világ. Az emberek nem tudnak gyökerek nélkül élni, de saját gyökerekre van szükségük, nem idegenekre. Bizonyos országokban az ima fontosabb lesz a munkánál, mások a materializmust fogják mindenek fölé helyezni. A civilizációk együttélése fogja a jövőt jellemezni.

Kiderült, hogy a gazdagok és a szegények közötti szakadék – jöhet a huszadik század közepe táján abban reménykedtünk, hogy csökkenni fog – tartós jelenség, és tovább fog mélyülni. Az ötvenes évek minden növekedési elmélete, amely azt tételezte föl, hogy áttörés következik be, és a fejlődő országok utolérlik a gazdag világot, semmivé lett.

A század legfontosabb jelensége nem a fegyverkezési hajsza, nem is a civilizációk szembenállása, hanem az óriási, globális méretű egyenlőtlenség. A legmegdöbbentőbb azonban az, hogy – a marxisták várakozásaival ellentétben – ez az egyenlőtlenség nem vezetett a harmadik világnak nevezett országok lázadásához. Ezt az egyenlőtlenséget manapság a valóság részeként fogják föl.

Az ötvenes, hatvanas években, amikor a dekolonizáció kiváltotta általános öröm uralkodott, a harmadik világ vezetői és a környezetükben lévő emberek abban reménykedtek, hogy valamiféle óriási, antiimperialista forradalom révén meg lehet majd szüntetni a gazdagság és szegénység, az Észak és Dél között ferszülő szakadékot. Fél évszázadnyi keserű tapasztalat megmutatta, hogy mindez zsákutcának bizonyult. A vezetők lejárátódtak, az emberek pedig elvesztették illúzióikat.

Utóbbiak ezért aztán taktikát változtattak, és a gazdagabb országokba irányuló lassú beszivárgást választották. Egyik ember a másik után, egyik család a másik után indul felfedező útra, s talál magának szűk kis helyet a fejlett világban. Földieprent szüretelnek vagy lakást takarítanak Kaliforniában, csecsebecsét árulnak a párizsi Panteon vagy a pisai Ferde Torony tövében.

Es amikor ezek az emberek már eljutottak a fejlett világba, ott összetartanak. Nem azért szerveződnek, hogy befolyást szerezzenek az új társadalomban. A kanadai lengyelek, a németországi törökök vagy az amerikai kóreeiak kis boltjaikkal törődnek, az állásukat igyekeznek megtartani. Engedelmesek, nyugodtak, alkalmazkodóak, örülnek azoknak az apró dolgoknak, amelyeket az új, idegen városokhoz kötődő életforma nyújt nekik.

Ez a beszivárgás fokozatosan megváltoztatja Európa arculatát úgy, ahogyan Amerikáét is megváltoztatta. Egy forró nyári éjszakán autóbusszal utaztam Párizsban a repülőtérrel a belvárosba. Amikor afrikaiak által lakott kerületeken haladtunk át, az volt az érzésem, hogy akár Dakarban is lehetnék. 1969-ben a rotterdami pályaudvaron várakoztam este tíz óra körül. Két fehér ember volt ott – a valutapénztár alkalmazottja és én. Mindenki más néger volt. Úgy éreztem magam, mintha Nairobi pályaudvarán volnék.

Es ez a folyamat döntő hatással lesz a jövőre. Ezek az emberek már itt maradnak. Gyerekeik lesznek, akik majd iskolába járnak, aztán pedig munkába állnak. A beszivárgás nem szűnik meg, és különböző civilizációkat egyesítő társadalmak kialakulásához vezet.

Ma már nem létezik olyasmi, mint az egész afrikai vagy latin-amerikai kontinenst átfogó szolidaritás, mint az iszlám szolidaritás. A világon széltében-hosszában csak az egyes etnikai, kulturális csoportok vagy migráció útján jobb életet kereső egyes emberek partikuláris érdekei léteznek.

Ott, ahol a politikai rendszer korrumpálódott, ahol a gazdaság rossz állapotban van, ott az emberek bármit megtesznek a túlélés érdekében. Mindannyian megalkuvókká válnak, ahogyan Carlos Monsivais mexikói író mondja. A reményvesztett embereknek nincs más választásuk.

A világ nagyobbik felének e pillanatban nincsenek kilátásai a tehetősebb életre. Ez a reménytelenség – az esélyek és perspektívák hiánya – az, ami elszakíthatatlanul összekapcsolódik azzal a szakadékkal, amely el fogja választani bolygónkon a szegényeket és gazdagokat.

Olyan érzésünk támadhat, hogy nincs elképzelésünk arról, hogyan lehetne megoldani az emberiség nagyobbik felét érintő szegénység kérdését. Már mindent kipróbáltunk, de semmi sem járt eredménnyel. Az ázsiai tigrisek csupán néhány országot jelentenek, amelyekben más körülmények uralkodnak, mint másutt. Itt valóban sikerült megállítani az éhezést, amelyet néhány más térségben is korlátozni lehet humanitárius segítségnyújtással.

Csak hogy a világ összes számítógépe és az általuk nyújtott összes információ sem képes egy jöttányit sem hozzájárulni a szegénység megszüntetéséhez.

Néhány évvel ezelőtt a Massachusetts Institute of Technologyban és Párizsban olyan tervek készültek, hogy számítógépeket küldenek Afrikába, és így próbálják kiegyenlíteni azokat a hatalmas különbségeket, amelyeket az információs század teremtett a szegények és gazdagok között. A tervek kudarcot vallottak. Megjelentek viszont a kínaiak a golyóstollaikkal. A négy-öt centes írószerszámaikkal.

A kínaiak „rohammal vettek be” egész falvakat ezekkel a szegények számára készített olcsó, mindennapi használati cikkekkal. Nemrégiben Szenegálban látogatónak készültem ismerőseimhez, és szerettem volna valamilyen ajándékot vinni nekik. Úgy döntöttem, hogy elemlámpát viszek, mert falujukban nem volt világítás, így aztán délután hattól, ahogy szürkülni kezdett, mindennap sötétben kellett ücsörögniük. Kimentem a piacra, a város legnagyobb piacára, és találtam is egy kisebbfajta kínai elemlámpát. Néhány garasba került csupán. Az az este ünnep lett az egész falucska számára, az ottaniak nem győztek örvendezni, hogy lám, az ő eldugott lakóhelyükre is eljutott a fény.

Egy golyóstoll, egy elemlámpa, egy ing, egy 50 centes műanyag szandál – ez minden, amit ezek az emberek megengedhetnek maguknak. Afrikában a szegényeknek gyakorlatilag egyáltalán nincs semmi pénzük. Van egy kis földcsékjűk, ahol némi kukoricát, kevés maniókát termesztnek. A termést piacra viszik, és eladják 50 centért. Ezen az 50 centen aztán vehetnek valamiféle, Kínában előállított nélkülözhetetlen apróságot.

Egy ízben meglátogattam Nigéria északi részén egy félnomád törzset.

Évekkel korábban valamiféle hivatalnokok akkumulátorral működő tévékészüléket vittek nekik. Nézték is az emberek a tévét egészen addig, míg az akkumulátor le nem merült. Akkor aztán kidobták a televíziót, és visszatértek korábbi nomád életükhöz, mindahhoz, ami évezredek óta volt törzsbéli elődeik osztályrészese. Semmi sem változott.

Hasonló a helyzet a világ szegénység sújtotta területeinek többségében. Az életet pár pillanatra megzavarja valamilyen újdonság,

valamilyen érdekes, de mesterséges dolog. Aztán eltűnik. És az élet a régi módon zajlik tovább.

Egyszer egy ugandai falucskában, nem messze a Viktória-tótól, meglátogattam egy családot, amely két viskóból álló portán lakott. Mindannyian az első viskó egyik szobájában aludtak a földön. A másik, innen nyíló helyiségben volt a konyha. Amikor ott megláttam a fából faragott evőeszközöket és a tűzhelyül szolgáló három hatalmas, háromszögbe állított követ, olyan érzésem támadt, hogy ezt valahol már láttam.

Rövid gondolkodás után rájöttem, hogy egyetemi tanulmányaim során régészetet is tanultam. Akkor láttam ilyen konyhát az 5000 évvel ezelőtt élt emberek életét bemutató illusztrációkon. Annak, aki ilyen körülmények között él, egészen más az időérzéke. Az ő világuk és a mi világunk között vajmi kevés közös vonás van.

Ha a XX. század összes elbukott forradalmából, a kommunizusból vagy a pánafrikai illetve a pánarab szocializmusból valamiféle tanulságot akarnánk levonni, az csupán annyi, hogy a jövőt nem lehet rövidített úton elérni. Az utópiához vezető ideológiai ösvények csupán káprázatok. Sikertelenségre vannak ítélve. Nem válnak be a gyakorlatban.

A történelem ezért eljutott a maga Gyakorlati Pillanatához. Az emberek azt választják, ami reális, praktikus, ami sikeresnek ígérkezik. Teszik, amit tehetnek.

A nagy eszméknek ez a légüres tere veszélyes lehet, mert gyanakvással és gyűlölettel telítődhet. Fanatizmussal és nacionalizmussal. Általában véve azonban manapság az egész világ – a gazdagoktól a szegényekig – leggyakrabban az ideológiák fölé emelkedik. Lehetetlenségnek látszik, hogy jelenlegi illúzióvesztettségünk mellett emberek tömegei valamilyen egységes ideológiai rendszer köré szerveződhesse. És ez valójában pozitív jelenség. Az emberek egyre gyakrabban választanak gyakorlati megoldásokat, mérlegelik, hogy minek van és minek nincs esélye a sikerre.

Mi lesz már most ezekben a gyakorlatias társadalmakban az értelmiség szerepe? Az értelmiség a kultúra építője. És a XX. század okozta összes csalódás közepette az egyes nemzetek kultúrái azok, amelyek megmaradtak mint valamiféle alap az államok és eszmék üszkös romjai között.

Az értelmiség szerepe lesz az is, hogy éberrel figyelje a médiát, hogy észrevegye a média manipuláló szándékát az információk szelektálásában, közlési módjában. Fontos szerepe lesz továbbá, hogy beszéljen arról, amiről nem esik szó, hangsúlyozza azokat a kérdéseket, amelyek marginalizálódtak, felhívja a figyelmet a valóság azon aspektusaira, amelyeknek nincs esélyük arra, hogy a tömegizést kiszolgáló filmek témáivá váljanak, azokra a kérdésekre, amelyeket nem lehet a tévéműsorok szűk keretei közé szorítani.

Az információ bármilyen szelektálása cenzúrának tekinthető. Lehet ez adminisztratív vagy tekintélyelvű cenzúra, amellyel az egykori Szovjetunióban találkozhattunk vagy amelyet Kínában ma is tapasztalhatunk. De lehet annak a manipulációnak is a következménye, amely a tömegizést kiszolgáló vagy a kasszasikerekben érdekelt fogyasztóktól, illetve gyártóktól származik.

A szelektálás mindkét fajtája eltorzítja a valóságra vonatkozó igazságot. Az értelmiség dolga, hogy lépjen ezt a cenzúra-leplet függetlenül attól, milyen formában van jelen.

(A Nathan Gardels-szel, a „New Perspective Quarterly” szerkesztőjével folytatott beszélgetés részletei, Los Angeles 1997.)

Hannover. A világ multikulturalitásáról tartok előadást. A szervező a Volkswagen Cég. A németországi krónikus munkanélküliség oda vezetett, hogy számos humán értelmiségi, nem lelvén munkát az egyetemeken, különféle, a művészettől és irodalomtól távol eső cégeknél helyezkedett el.

Ezúttal is ez a helyzet. A Volkswagen Reklámozástályaának dolgozói, találkozónk szervezői, végzettségüket tekintve filozófusok, irodalomtudósok, történészek. Elképzelésük az, hogy filozófusokat, írókat, politológusokat hívnak meg, hogy beszéljenek a világról, a kialakulóban lévő planetáris, sok kultúrájú és sok fajú társadalomról.

A Volkswagen példáján láthatjuk, hogy egy-egy nagy cég, hatalmas korporáció már igazi állam az államban, sőt, állam az államok felett. A VW 280 ezer embert alkalmaz, ennek felét külföldön, az összes földrészen. Ha hozzávesszük ezeknek a dolgozóknak a közelebbi és távolabbi hozzátartozóit, akkor a cég több mint kétmillió embert tart el – többet, mint ahány lakosa számos ENSZ-tagállamnak van.

A találkozózt a VW egyik igazgatója, dr. Kock vezeti. A helyi egyetemen volt irodalomprofesszor. Dinamikus, hozzáértő személy. Erő, magabiztosság, optimizmus sugárzik belőle és közvetlen munkatársaiából. Tudományos összejöveteleket, felolvasásokat, vitákat rendeznek. Szeretnének másmilyen képet kialakítani az óriás céggel kapcsolatban, mint amilyennel a McDonald vagy a Coca-Cola szolgál, nevezetesen azt akarják elérni, hogy a VW dolgozói tisztában legyenek azzal, hogy sok kultúrájú világban élnek, s ezért arra kell törekedniük, hogy ezeket a kultúrákat megismerjék és megértsék, hogy megtanulják a helyi nyelveket, tiszteljék a helyi szokásokat.

Másnap néhány óra Berlinben. Két és fél éve jártam itt utoljára, így aztán nem ismerem rá a belvárosra. A korábban gazzal benőtt, betonfállal átszelt üres területen most gigantikus, vadonatúj, üvegből, márványból, acélból, műanyagból, alumíniumból épült városközpont nőtt ki a földből. Megdöbbentő az a gyorsaság, az a tempó, amellyel manapság házakat, felhőkarcolókat, negyedeket, városokat lehet építeni. Lego kockák összerakásának óriási méretekre növelt technikájáról van itt szó: szakszerű, villámgyors összeszerelés, néhány emelődaru, kevés ember.

Az Atlanti-óceán fölött felhő felhő hátán – fehérek, gypjasak, sűrűek, mintha repülönk hatalmas birkanyáj hátán suhanna. Aztán a felhők ritkulni kezdenek, hátrálnak, eltűnedeznek. Egy perc múlva az égen, a levegőben, a térben annyi különleges fényjátékot, annyi ragyogást, fényességet és sugárzást, annyi remegést és villogást, színes sávot és ezüstös csillagot látni, hogy az ember hinni kezd a repülő csészealjokban is, a földöntúli szellemekben is, a más bolygókról, távoli galaktikákról érkező jelekben is.

Brooklyn. Harway Avenue. Nem bírok aludni. Éjszakai látkép az ablakomból: alacsony épületek, a háttérben magas lakóblokk. Lapostetők elhúzódo sávja. Tévéantennák. Kémények. Lehetnék akár Mielecben, Pabianicében vagy más lengyel kisvárosban is. Csak másnap a nappali fény teszi egyértelművé a helyzetet – mégis csak New Yorkban vagyok.

Előadás a New School of Social Research-ben. Előadás után Jonathan Schell kérdése: – Miért nem látta előre senki sem a Szovjetunió ilyen gyors szétesését?

Azt válaszolom, hogy szerintem senki sem vette számításba két erő – a nacionalizmus és a pénz – hatalmát.

Az volt az általános nézet, hogy a Szovjetunióban egyetlen elit, egyetlen egységes vezető osztály létezik (a moszkvai szociológusok

szerint mintegy 24 millió ember tartozott ide – a társadalom 10 százaléka). Idővel ez a nómenklatúra két csoportra kezdett oszlani, amelyeknek érdekei egyre jobban eltértek: volt egyfelől a szuperhatalom apparátusának csoportja, másfelől a köztársaságok apparátusának csoportja. Ez utóbbi, látva, hogy a rendszert liberalizáló peresztrojka feléleszti a decentralizációs hangulatokat és a nacionalista törekvéseket, hogy hatalmon maradjon, nacionalista jelszavakat kezd hangoztatni, és ahelyett, hogy továbbra is Moszkva ügynöke maradjon, a helyi nemzeti frontok élére áll. Gorbacsov érdeme az volt, hogy hagyta Jelcint cselekedni. Jelcin akkor választhatott – vagy a hegemon orosz szerepét játssza, és megerősíti a Szovjetuniót s vele együtt Gorbacsovot és annak reform stratégiáját, de a Szovjetunió megszüntetése nélkül, vagy pedig a nacionalista orosz szerepét játssza. Jelcin ez utóbbit választotta, és „kihátráltatta” Oroszországot a Szovjetunióból. Ezzel aztán megszűnt létezni a szuperhatalom legfőbb támasza, s vele együtt maga a szuperhatalom is.

Most pedig a pénz vonzerejéről. Nyugaton az a nézet uralkodott, hogy a hatalmas hadsereget és nukleáris fegyvert birtokló szovjet nómenklatúra a végsőkig fogja védeni pozícióit, s képes lesz a legnagyobb vérontásra is. Ezzel szemben ezek az emberek privilegizált, monopol helyzetüket arra használták fel, hogy a Szovjetunió gazdaságát saját privát tulajdonukká tegyék. A Komszomol megszerezte a devizabankot, a táborkari kar a villákat, valamint a titkos fegyver- és repülőgépeladásokból származó jövedelmeket, a gazdasági apparátus a nyersolaj, a gáz, a gyémántok és más nyersanyagok eladásából befolyt hasznot.

Igy tehát a posztkommunista nacionalisták 1991 decemberében Bia3owie?ában aláírják a Szovjetunió felbomlásáról szóló megállapodást, és – hatalmon maradnak. Jó példája ez a korunkra oly jellemző tárgyalásos forradalomnak. Az addig uralmon lévő elit önként átadja a politikai hatalmat (amelynek gyakorlásához már úgyszincs ereje), cserében pedig erős pozíciókat szerez a gazdaságban. Ez jelenti a kommunizmus végét.

Itt, New York környékén a természet drámaisága, feszültsége és szélsőségesége, ingadozása, őrjöngése sokkal intenzívebb, erősebb, mint Varsó környékén. Ha süt a nap – a levegő csak úgy ragyog –, kristálytisza, átható, alpesi tisztaságú a napsütés. A vihar hirtelen, váratlanul tör ki, aztán gyorsan el is vonul, eltűnik, nyugtalan madárraj. A természet itt nem ismer semmiféle féket, jöttányi visszafogottság, önuralom sincs benne. Az Atlanti-óceán elemi ereje, hatalma itt mindig jelenvaló, szeszélyes, uralkodó.

Más a helyzet Varsóban. Itt általában elsekélyesített, felhígított, hosszú időszakon át gyengített, lefolyott és egyhangú természettel van dolgunk. Felhők másznak az égre, amelyek aztán hetekig lógnak mozdulatlanul, halott vérrög gyanánt. Az alföld álmosítóan egyhangú. Lázasan keresünk valamiféle kiugró részletet, amelybe tekintetünk megkapaszkodhatna, amelyre figyelmünket összpontosíthatnánk. A világ itt lelassult, bizonytalan, olyan, mintha szundikálna.

Egy nő a Harway Avenue-n (Brooklyn). A közeli iskolába igyekvő gyerekeket kíséri át az úttesten. Gondosan szabott egyenruhát, fehér övet, fehér, címeres sapkát, fehér kesztyűt visel. Árad belőle a komolyság, szerepe jelentőségének, a szolgálat teljesítésének tudata. Az oroszokra hasonlítanak ebben. Buzgó hivatalnokok. Lengyelországban ennek a fogalomnak pejoratív jelentése van. Itt viszont büszkék arra, hogy egy ügyet, egy intézményt vagy az államot szolgálják.

November van, reggel óta zuhog az eső, tombol a szél, minden nedves. Valahol egy üres mező közepén, vagy ötven kilométernyire New Yorktól hatalmas épületegyüttes húzódik – a Rooseveltt Mall. Magas, világos és hosszú csarnokok, üzletek, bárók tucatjai, tengernyi különféle áru.

A *mall* az amerikai fogyasztói magatartás hatalmas, kivilágított, színes székesegyháza. Hétféteken tömegesen csődülnek ide az emberek, hogy kielégítsék valamiféle vágyaikat, szükségleteiket, reményeiket. Eljönnek nézgelődni, vásárolni, fogyasztani, l e n n i.

Az egyik dolog, amely megkülönbözteti Amerikát a világ többi részétől, az az áruk lavínja. Nem arról van szó, hogy az áru itt van, hogy megnézhetjük, megérinthetjük, kézbe vehetjük, megvásárolhatjuk. Az áru nem csupán itt van – az áru hegyeket, piramisokat, emlékműveket és lavínákat alkot, mindent és mindenkit agyonnyom, eltorlaszolja az utat, dől ránk mindenfelől, nyomul, támad. Ez a felhalmozott, túltengő, mindenütt jelenvaló tömeg a bénultság, zavarodottság, tanácstalanság állapotába taszít minket, mert annak, ami körülvesz bennünket, egy morzsányi részét sem leszünk képesek megvenni, elvinni és elfogyasztani.

Az ilyen *mall*, jellegét, méreteit és hangulatát tekintve, leginkább a nagy arab piacokhoz, az olyan gigászi piacokhoz áll közel, mint amilyen a damaszkuszi vagy a teheráni szuk. Ugyanaz az árubőség és választék, ugyanaz a hangzavar és lázas izgalom, ugyanaz a kíváncsi, elragadtatott, mohó, ünnepi hangulat.

Kedvező jelek a rasszizmus komor egén: a „Newsweek” azt írja 1997 májusában, hogy az Egyesült Államokban kezd kialakulni a Jose Vasconcelos mexikói filozófus által remélt *rasa cosmica*: egyre több amerikai fiatalnak jelent nehézséget az, hogy meghatározza, milyen fajhoz is tartozik valójában. Egyre nehezebb meghatározni a fajok határait. Bizonyos településeken a kevert faj kezd uralkodóvá válni.

Errefelé az embereket, az intézményeket, az egész életet a titkárnők irányítják. Aki csak teheti, akinek van rá pénze, titkárnőt alkalmaz. Titkárnővel keríti el magát. A titkárnő mögé bújjik. A titkárnő védi az illetőt, ő a menedék, a pajzs, a barikád. A titkárnő megszokott telefonos válasza: – Sajnos, értekezleten van. Vagy: – Sajnos, külföldön van. Esetleg: – Bármely pillanatban megjöhet. (De hogy mikor következik be ez a pillanat, azt senki sem tudja). A titkárnők nemcsak védelmeznek, hanem irányítanak is minket. Megérkezik, mondjuk, egy nagy kiadó főnöke a munkahelyére. – Szervusz, Jane – üdvözi a titkárnőjét – mit fogok ma csinálni? És Jane, nagy határidőnaplójával a kezében, sorolni kezdi: – Tízkor fogadod Cook urat. Egykor Robinson asszonnyal ebédelez stb.

Váratlanul, az éjszaka kellős közepén fölbukkan valaki egy brooklyni utcán és üvölt. Átható hangon, borzalmasan üvölt. Fenyegetőzik, káromkodik. Az utcai lámpák megvilágítják magasba emelt öklét, görcsösen rángó karját. Seholy senki, a város alszik, csak ez az egyetlen, magányos ember megy az előbb még mozdulatlan éjszakai csöndben maga elé, és teli torokból, szívettépően, megszállottan üvölt.

Ann Arborban találkozom van John Woodforddal, a „Michigan Today”c. lap szerkesztőjével. Woodford afroamerikai. Érzékeny, intelligens ember.

Azt mondja, manapság nem létezik egyetlen mozgalom sem, amely a *Black Panthers* mozgalomra emlékeztetne. Nincsenek programok sem, vezérek sem. Nincs egységes ideológia. Általános atomizáltság a jellemző. Pedig nem veszélytelen a helyzet. Az országban sok a fegyver, rasszista és neofasiszta szervezetek működnek, számos társadalmi rétegben irányíthatatlan frusztráltság és agresszió jelentkezik. Itt van pl. a *road rage* jelensége: az alkalmi járókelőkkel, véletlenül felbukkanó autósokkal szemben az utcán, az úttesten megnyilvánuló gorombaság és őrjöngés.

Hivatalosan a médiában ugyanakkor a diadalmas hangnem az uralkodó a megnyert hidegháború és a néhány éve tartó gazdasági

konjunkúra okán, a reklám pedig támogatja és erősíti ezt a győztesekre jellemző derűs hangulatot. Hogy mi az uralkodó eszme? A fogyasztói szemlélet, a dolgok, tárgyak, áruk fetiszálása. Mostanában pl. a cipőkultusz divik. Az egyre elképesztőbb méretű és formájú cipők kultusza, mert minél képtelenebb, minél örültebb egy lábbeli, annál viccesebb, annál jobb.

Vacsora itteni professzorok társaságában. Azt mondják, hogy az Egyesült Államokban a hatalom és az egyetemek egymástól külön léteznek, nincsenek hatással egymásra. Az egyetemi világ igen kiterjedt, több millió főt számlál. Saját életét éli a campusokban, megvan a maga hierarchiája, viszonyrendszere, külön viselkedési normák, szokások jellemzik. Ez a világ független, nehezen megközelíthető, erőteljes.

Amerikának mindig gondot jelentett az ország hatalmas területe. Hogyan lehet ezt a nehézséget legyőzni, megszüntetni? Az ebből fakadó gondok megoldása során az amerikaiak három műszaki területet fejlesztettek a tökéletességig – az autógyártást, a repülőgépgyártást és a legkülönbözőbb hírközlési eszközök gyártását.

Az itteni televízió: derűs, örömteli szecska. Vicc mesélés, díjkiosztás, egymás kölcsönös dicsérgetése. A bemondók mindig mosolyognak. Amikor a Perzsa-öbölben zajló háborúról és a nukleáris katasztrófa veszélyéről beszélnek, akkor is mosolyognak. Könnyen emészthető, alacsony kalóriájú péppé, veszélytelen placebóvá alakul minden. A történelemnek itt nincsenek sem karmai, sem bilincsei, nem szenved veszteségben, nem csöpög a vértől. Ez itt állandó, villámgyors, őri ugrálás témáról témára – a kaliforniai állatkertben született kis párdúcról szóló híradás Karacsiban megölt három amerikai temetéséről szóló rövid beszámoló után következik, majd hirtelen megjelenik egy táblázat az arizonai kosárlabda-liga legutóbbi fordulójának eredményeivel, és ez az egész, ez a vágatató, ideges *ish-mash*, ez a tumultus, káosz, képtömeg, a jeleknek, szavaknak és fényeknek ez a tarka, karneváli zűrzavara pontosan azt hivatott szolgálni, ami a karnevál célja és értelme, nevezetesen azt, hogy minden dolog csupán álarc, hogy az, amit látunk, csak maszk, való világ is meg nem is, mindenesetre olyan világ, amely nem fenyeget bennünket, amely a játék és alakoskodás helyszíne, amelyben a *sacrum* és a *profanum* szerepe, jelrendszere és helye állandó örvényléssel cserélődik egymás között.

Naponta néztem reggeli közben a korai tévéműsort. Kezdetben közönyösen, de néhány nap múlva valami úgy magával ragadott, hogy már két egész órát szenteltem a műsornak. Mi volt benne annyira meghökkenítő? – tűnődtem. És rájöttem: két órai tévénézés után a világra vonatkozó tudásom pontosan ugyanolyan volt, mint a készülék bekapcsolásakor. A bekapcsolás és a kikapcsolás pillanata között eltelt két óra. Ez alatt a két óra alatt a tévé képernyőjén szüntelenül történt valami. De mi? Mi? Nem tudom. Eszembe jutott Danny Schechter nemrég olvasott könyvének címe: *The More You Watch, The Less You Know (Minél tovább nézed, annál kevesebbet tudsz)*.

Detroit. A Heidelberg Streeten valaki létrehozott egy nagy installációt, egy képzőművészeti happeninget, óriási kiállítást ezer meg ezer kihajított holmiból, a leggiccsesebb, randa és hasznavehetetlen *ready-made* kacatokból, amelyeket naponta dobunk ki az utcára, a kukába, a szemétre, hogy megszabaduljunk tőlük – van itt műanyag gyerekjáték, babakocsi, mindenféle cipő, nadrág, nyakkendő, frakk, tányér, bútor, porszívó, lámpaernyő, festmény, kalapdoboz, húsdaráló, ágyterítő, régi óra, mérleg, barométer és sorolhatatlan mennyiségű egyéb ócskaság, nevelésimlimom, s mindez oly visszataszító és csúf, hogy az ember szinte el sem hiszi, hogy ezt valaki egyszer kitalálta, megcsinálta, eladta és használta. S ezt az egészet egy előttem ismeretlen, hobbiból gyűjtögető ember összeszedte, szétrakta, szétteregette ebben az elhagyott házakból álló negyedben, ebben az elnéptelenedett kísértetvárosban, megkövesedett romhalmazban – annak a kihalt és felbomlott civilizációnak a maradványán, amelynek dinamikus központja már évek óta innen jóval messzebb lüktet.

97.06.14.

A Báthory Alapítvány által rendezett „A régiók Oroszországa” című konferencián.

Csekély az érdeklődés. A nem túl nagy terem szinte üres. Fiatalokat egyáltalán nem látok.

Alekszander Achijezernek, az Orosz Tudományos Akadémia tagjának fontos előadása:

Oroszország történelme két különböző síkon zajlott. Volt egyfelől az állam, a birodalom világa, amelynek megvolt a maga nagyhatalmi központja, cájra, Kremlje, voltak expanziós, hódító tervei stb. Másfelől létezett a helyi, zárt, kicsi társadalmak világa. E között a két sík között gyakorlatilag nem volt közeli kapcsolat. Így aztán valójában nem alakultak ki köztük elhúzódó, tartós konfliktusok sem.

Oroszország történelmének megvannak a maga ciklusai. A két erő – a központ és a vidék – kölcsönhatása jut ebben kifejezésre. Amikor a központ kimerül, gyengülni kezd, felváltja a több központúság. Ezek a folyamatok állandó mozgásban vannak, Oroszországot tehát nem lehet statikusan szemlélni.

A múltban Oroszország olyan volt, mint a kelt tészta – állandóan növekedett területi terjeszkedése révén. A professzor állítása szerint ennek most vége. Nincs már lehetőség arra, hogy a belső gondokat extenzív módszerekkel oldják meg. Ebben rejlik – Achijezernek szerint – Oroszország jelenlegi helyzetének döntő jelentősége. Oroszország egyre szűkül, mert a Szovjetunió felbomlott, és sok orosz ember költözött az egykori birodalom periferiájáról az ország központi részébe.

Más előadók:

Dr. Nyikolaj Petrov Moszkvából: Vidéken sok esetben továbbra is a régi, 1985 előtti káderek kormányoznak. (A decentralizációs folyamatot valójában Brezsnyev indította el, akinek az volt a szokása, hogy órákig tartó telefonbeszélgetések formájában „tanácskoztató” különféle ügyekről a köztársasági titkárokkal. Brezsnyev vidéken fokozatosan átadta a hatalmat a helyi klikkeknek, klánoknak, maffiáknak – R.K.)

Az 1990-es forradalomról kiderült, hogy nómenklatúrán belüli konfliktus volt. A demokrácia erői és a helyi nacionalisták jelszavaival hadakozó párt-nómenklatúra harcából ez utóbbi került ki győztesen, a pártapparátus emberei pedig átmentek a közigazgatásba, a különböző hivatalokba. Manapság Moszkva szeméttárgy a kormányzóságok bármilyen jogsértései fölött, csak legyen az ottani hatalom lojális a Kremlhez.

Oroszország jelenleg 89, erős és stabil régiokrácia által irányított egységből áll, s ennek a regionális vezető rétegnek a fele a mára elhanyagoltá, szegényé, gazdátlaná lett falvakból származik, nincs tehát számukra visszaút!

Galina Kowalska, az „Itogi” c. hetilaptól:

– Vidéken az a meggyőződés tartja magát, hogy mindenki Moszkva számára dolgozik. Valójában pedig a 89 köztársaságból, guberniumból és kerületből csupán 10 önellátó, a többi Moszkva dotálja. Újból felvetődik az Oroszországon belüli viták örök kérdése: ki ki etet? Az egész vita a gyomor, a fazék szintjére süllyed. Ez egyébként tipikus jelenség minden hiánygazdaságban. Mindenki meg

van róla győződve, hogy Mások élőködnek rajta. Ebből származik a kölcsönös bizalmatlanság, gyanakvás, ellenségesség.

Az egy állam határain belül létező régiók között éles konfliktusok keletkezhetnek (és gyakran valóban keletkeznek is) – állítja Gunnar Frank latin-amerikai közgazdász, aki megalkotta az ún. belső gyarmatosítás elméletét. A gazdag régiók kizsákmányolják a szegényebb régiókat. Brazília déli tartományai pl. gyarmataiknak tekintik az ország északi területeit. Ez utóbbiak olcsó munkaerőt juttatnak nekik, kényelmes piacot, könnyen hozzáférhető nyersanyag-forrást jelentenek stb.

Hasonló a helyzet Kínában (a tengermelléki tartományok és az ország nehezen megközelíthető belső területei között), Spanyolországban (Baskföld és Galícia között) stb.

Az ilyen országban látszólag demokrácia van, de miféle demokrácia ez? – kérdezik a szegények. A demokrácia nem piaci egyenlőséget, hanem jogegyenlőséget jelent – válaszolják a gazdagok. Jogegyenlőséget? – ellenkeznek a szegények. A bíróságon a gazdag mindig győz a szegénnyel szemben. Felfogadják a legjobb ügyvédek, lefizetik a bírót. Nincsen egyenlőség, mert elsősorban is nincs esélyegyenlőség!

Tegnapelőtt jöttem haza Pinskből, a szülővárosomból. Pinsk ma három különböző város. Nevezetesen:

– a régi Pinsk. Földszintes vagy emeletes családi házak gyümölcsösök, kertek között, itt-ott fakerítések, ásott kutak, kövezett utcák, amelyeket valamikor Bednarska, Franciskanska, B3otna utcának neveztek. Ez a Pinsk egyre zsugorodik, de a bontások, tizedelések ellenére is létezik még, megtekinthető, gyönyörködni lehet kisvárosi romantikájában;

– a szovjet Pinsk, a hruscsovi-brezsnyevi idők szürke vagy téglavörös blokkjainak, nehéz, primitív, ócska panellházainak, sáros, komor, kivilágítatlan lakótelepeinek városa;

– a kilencvenes évek, a peresztrojkát követő időszak Pinskje, újjgazdag villanegyed kizárólag a kiválasztottak, a győztesek számára, az Új Fehéroroszok, az Új Oroszok paradicsoma.

A három várost más-más társadalmi réteg lakja. A régi Pinsket a megmenekült lengyelek maradéka, néhány orosz nyugdíjas, ukrán özvegy, urali kitelepített. Hiányoznak a régi város meghatározó lakói, a zsidók. Elpusztultak a gettóban, akik mégis megmenekültek, azok kivándoroltak vagy kihaltak.

A szovjet Pinsket azok a tízezrek lakják, akiket Moszkva a háború után telepített át ide Oroszország belsejéből. Ez a terület a Szovjetunió határvidéke lett, és Moszkva megbízható emberekkel akarta benépesíteni. Egész ipart építettek a számukra. Pinsk, a kisiparosok, kézművesek, szatócsok egykori kisvárosa gyárak, összeszerelő üzemek, kohászati művek városa lett. Mennyire idegen mindez a városka hagyományaitól és szellemétől, hiszen Pinsk mindig a vallásos rajongás, a zsidó imaházak, görögkeleti és katolikus templomok, történelmi jelentőségű teológiai és filozófiai viták helye volt.

Végül pedig az újjgazdag Pinsk – kiterjedt lakónegyed a Breszt-Mozir útvonal pinski leágazásánál. Az egészet két-három év alatt építették föl egy üres mezőségen. A házak tulajdonosai olyan emberek, akik tegnap még hivatalnokok voltak, s korántsem kaptak akkora fizetést, hogy abból rövid idő alatt luxus házat építhessenek maguknak! Csakhogy ők a nómenklatúrának, a hatalom pártjának képviselői, az ország birtokosai. Gazdagságuk nem az ipar, a kereskedelem, az idegenforgalom, a közlekedés hirtelen fejlődésének eredménye. Ugyan! Hiszen a környéken mindenütt bezárt, elhagyott gyárakat látni, kevés az üzlet, ócska az áruválaszték, a közlekedés esetleges, az autóbuszok rozogák, idegenforgalomról meg nem is hallottak erre felé. Tulajdonképpen minél szegényebb a gazdaság, annál előkelőbbek az új osztály villái. Az új osztályt pedig a tegnapi kommunista hivatali gépezet alkotja, amely birtokba vette a kommunista állam gazdaságát. A más tulajdonának megszerzéséért folyó harc általában viharos, sőt, véres szokott lenni. Csakhogy itt nem volt privát tulajdonos. Itt a vagyon „senkié”, mert az államé, amely viszont megszűnt létezni, harc nélkül került tegnapi irányítóinak kezébe.

Végigjárom Pinsk új bárjait és éttermeit. A látvány mindenütt ugyanaz: új, friss, giccses belső. Műanyag székek és asztalkák. A pultnál, üveg alatt, holmi aszott saláták, betegesen sápadt kolbászarikák, szikkadt sült csirke darabok. Senki nem eszi – ez csak dekoráció. Kemény, agresszív, fülsüketítő *heavy metal* zene. Ez az egyetlen zaj egy ilyen bárban. Nem társul hozzá semmiféle más hang – mindenki hallgat. A kis asztaloknál fiatalok, rikítóra sminkelt lányok ülnek. Rövid szoknyájuk alól hosszú, általában sovány láb nyúlik előre. A kihívónak szánt póz azonban inkább védekező, passzív, sőt, élettelen. Mintha mondani akarnának valamit ezzel az önmutogatással, de nem mondják ki egyenesen, nyíltan, egészen. Valami lóg a levegőben, valami homályos, sejtelmes kód.

Ugyanazoknál vagy a szomszédos asztaloknál fiatal férfiak ülnek – erős, masszív, tagbaszakadt pasasok; összehúzott, mindent látó szemükkel éber, figyelmesen tekingélnek ide-oda. Hármás, négyes, esetenként hatos csoportban üldögélnek. Egyikük folyton az ajtót lesi. Ha van ablak, egy másik fiatalember azt figyeli. Nyáron az ablaküvegen legyek mászkálnak. De nyáron is, télen is felbukkanhat az ablak mögött egy pisztolycső.

Feszült, fenyegető, sűrű léghő van ezeknek a helyeknek. Az asztalok mellett üldögélők állandóan a fronton vannak – a hatalomért, pénzért, befolyási övezetekért folyó tisztátalan, álnok és véres harcnak a katonái ők. Sietve, mohón élvezik az életet, mert nem tudhatják, meddig tart. Ezért kellene a lányok, az italok, a gyors autók.

(folytatjuk)

Fordította: Szenyán Erzsébet

Csajka Gábor Cyprian

Hard-Kier, 1999-2000. (48-55)

48

Babi kezében cigaretta, ez már a legfinomabb érintése, száraz, törékeny boldogulás. Mindjárt megmarkol ez a kéz, és csontig lesikál. Bátrabb kéjképet nem enged föl a konyha nyirka, az özvegyi rend, a Mamus szarból kimosott tornacipője; „ettől nem nőnek a körmeim”. Kimegy a fényképes dobozért, nem keres ürügyet. „Ilyen voltam.” Szép. „Edd a levest”. Jó. (Jó: értőlem megtörtént volna?) Viszi a dobozt, a porhüvelyt.

49

Jó, hogy fölhívtál reggel, nagyon is jó. Csak még nem bírtam lenyúzni magamról a lassú, büntető álmot. Inkább arra a régre gondolok, az első ázsiásra. Piros salavárban ülsz egy kicsi, „fényfekete” kancán. Mosolyogsz, az arcod bőre hűvös, a melled, az öled is őszintén hűvös; kápolna, tavaszi kőből. Kihordasz, mint egy sámlit. „Itt bent még élhetsz”, mondd, és nézlek a földből, a fűvön át.

50

(betyárdal-vázlat)

Mázsás akác a vállamon, kerülgetem vele az erdészt, szorítom az üreges fűrészvázat (terepjáróraj póklábai). Hogy kerültem én ide! Ebbe a pokolba. Itt az enyimé el se fér! Az erdész is nyúzott, csak mordul, eltekint. Legyek nyargalnak a szél csontjain. Friss tavaszi undor, életrémület. Pokolnapszámosság, tompán, megfeszülve. Egy rovar váratlan, nagy feje. Közeledtének süket rasztere. Neki a szemnek, agynak.

51

Györe Balázsnak

Hideg a lábam, húzza a vastag aljzatbeton, amit magam kevertem meg, simítottam el kutyafuttában, és négykézláb, mint egy hüllő. Próbálok válaszolni a leveledre, de kevés hozzá a jövő – a hajnali borotválkozásban kisült az önszerelem. Egy hasznos halottnál több bennem ma nem terem. A boríték sarka gyomor tájt szúrja a bőröm, bőki az émelygő gócot. Úgy gyújtok rá, hogy ne mozduljon el. Érzem a természetét.

52

Mamuska csapkodja a képernyőt, bünteti a kurvákat (szappanopera), a százéves nővérét szólongatja (temető, Cece), „fejéből mész tépte ki a virágokat” (Keszthelyi Rezső).

*Babi a paplakot takarítja, addig
vigyázgatók a Mamusra; a mézvirág és a
száraz mákgubó. „Nem vagy te rossz, de hát
bolond”, mondja. Jószívű Náncsi,
így hívták régen a faluban. „Firkálj csak
békén, nekem már nem köll a beszéd.”*

53

Kemenczky Juditnak

*„Elhagyott, üres csónakként a torkolat felé.”
Nem így, Judit, de nem is bambusz hordszéken
vonulunk a bolondokházába. (Mi van most odabent.
Szokásos lélekragacs, kosz, káosz, sérült személyzet...)
Kelet és Nyugat: teleírt rizspapír zászlóid
huzatnesze, s fiatal tested a valóság emlékezetében,
„mint az ecset a menyét bundájában”.
A fiatal tested, aztán a jelenlét őrzítő fölöslege.
Most már ne félj. Jól hallod: csak élj.
Lépteid alatt ég, föld és a Mindegy.*

54

*Szétaposott szilvák, véres köpet a
járdán, de hiába lépem át, jönnek
a kényszer-számok: nyolc, tizenkettő,
tizennégy. Egy büntény aláfestőzenéje
indít vásárolni, utána belekábulok
valami melóba; az istállótető! Talán.
Csak a pénz képe emlékeztet az országra,
meg a számok, nyolc, tizennégy. Leteszem
a kenyeret, kiharapom a gyógyszert
a plakkból, iszom. Megyek föl a tetőre.*

55

*Kíméld a lábad, modom Babinak, ha
lefekszel, támaszd meg az ágytámlán, hadd
áramoljon vissza a vér, pihenjenek az erek.
A szűk, fekete macskanadrágban még
most is formás; ezt már minnek is tenném
hozzá a múlthoz, nyeldekléshez.
Ránk zárja a kertkaput, megy az ön-
kormányzatba, főzni. „Hiába akasztod
bele a szemedet – huhog a Mamus –, minden
elme a feledésbe.”*

Buda Ferenc

Rendkeresés

– Jegyzetlapjaimból –

„...és elpusztítod azokat, a kik a földet pusztítják.”
(Jelenések könyve, 11:18.)

Ismét hosszú idő múlt el anélkül, hogy megnéztem volna a Tiszát. Tudom, hogy kívül van az ésszerűség határain, de emiatt nem bírok szabadulni az érzéstől: engem is személyes mulasztás terhel a legutóbbi katasztrofális vízszennyezés kapcsán. Most itt állok a kécskei kanyar fölött s nézem a fáradhatatlanul hömpölygő iszapszürke vizet, a gyalogakác-belepte rézsút, lábam alatt a csapzott, száraz füvet s a szemközi part lassacskán kirügyező, hatalmas füzeit, nyárfáit. Haltetemeket már nem hoz a víz, csupán egy-egy félig alámerült uszadék ág jelenik meg balfelől s tűnik el lassan jobbra. A cianiddal telített szennyvíz levonult Csongrádnak, Szegednek s még tovább, túl a határon: hadd jusson oda is belőle. Mire lejut a deltavidékig, fölhígul annyira, hogy nagy károkat ne okozzon. Nálunk azonban pusztulás, halál járt a nyomában. Ez a mérge nem válogat s nem halogat: egysejtű parányokat s akár félmázsás óriásokat egyaránt megfoszt az élettől. Megfosztja elfogyasztóikat: a gyanútlanul belőlük lakmározó szárnyas és négy lábú hűsevőket is. (A szárnyatlan kétlábúaknak marad tán annyi eszük, hogy ne egyenek az ingyen jött zsákmányból.) Mielőtt hófehér hasukat fölmutatva végképp föladnák gyötrelmes küzdelmüket, ezüstpikkelyes pontyok, csukák, fűge kárászok, karcsú keszegek küszködnek kétségbeesetten az utolsó oxigénmolekuláért, sikertelenül próbálván kitörni, menekülni az addig otthonos folyó öldöklő öleléséből.

Mi az, ami mindebből pénzben kifejezhető? Az eladható, elfogyasztható, de veszendőbe ment halak piaci értéke? A megcsappant idegenforgalom miatti jövedelem-kiesés? És ami mindezekben innen és túl lévén, nem sorolható be semmiféle adásvétel tárgyai közé? Ami eddig *volt*, s ezután nincs? Annak hiányát miféle valutában lehet kártérítés gyanánt követelni? (Kártérítés! Kitől? Jaj, neveltséges!) Dollárban? Márkában? Euróban? Ó, Európa!...

A cián elvonul, fölhígul, lebomlik előbb-utóbb. Ám az iszapréteg mélyén lerakódott nehézfém-vegyületek ki tudja meddig – hónapokig? évekig? évtizedekig? – pusztítják még az élő szervezetek milliárdjait s ezek egymással összefüggő, egymásra és egymásból épülő, élő, működő rendszereit?

Mekkora erő, miféle hatalom vethetne gátat a halál mohó és cinikus térhódításának? Kérdésem merő stílusfordulat, hisz válasz rá nem várható: nincs kitől. Miniszteriális küldöttség járt odaát a napokban, kártérítésről, a további katasztrófák megelőzéséről esett szó. A delegáció vezetőjét és az ő legfőbb pártfogóját ismerve semmi okom rá, hogy a tárgyalás eredményében a legcsekélyebb mértékben is bizakodjam. S mindaddig, amíg az ország sorsát, jelenlegi s jövőbeli létének minőségét, utódaink életesélyeit meghatározó szakmai ügyek piszkos kis pártpolitikai szempontok, szemrebbenés nélkül hazudó, silány perc-emberkének érdekei alá rendeltetnek, nem is lesz több ok a bizakodásra. (Nyilatkozott egyébként a ciánszennyezést okozó vegyes tulajdonú vállalat ausztrál képviselője is. Hazudott persze, mintha könyvből olvasná. De tőle mi egyéb lett volna várható? Hisz semmi köze hozzánk. Haszna ha lesz, elviszi tengeren túra.)

Nézem a Tiszát, s ég a szemem. Olyan a folyó, mint máskor: hisz mozog. Felszíne meg-megfodrozódik, a partközelen takaros kis örvények meandereznek. Hömpölyög, áramlik a folyó lefelé. Mintha csak élne. Fölötte süt a Nap, fúj a szél. Folyik benne a víz. Folyik a könnyem.

Hogy az unokák a gyerekeinknél jobban szerethetők? Meglehet. Nem tudom. Mi a saját szülőteinket is „jobban szerettük”, legalább annyira, mint az unokákat szokás. Igaz: sajnos, nem mindig okosan. Nem eléggé okosan. Gyéresebb tapasztalatok s a jelenleginél is csekélyebb bölcsesség birtokában. Nehéz és boldog idők voltak fiatalságunk örökös szegénységben fénylő esztendei. Elemi gondokkal, elemi örömmel. Életünk minden napját, minden óráját kitöltő tennivalókkal. Akkori gondjaink, bármily nyomasztóak voltak is, többnyire – s úgy-ahogy – előbb-utóbb megoldódtak. Erőnk s lehetőségeink szerint a feladatainknak is eleget tettünk. Felőtt gyerekeink gondjait, feladatait megoldani nem bírjuk, nem tudjuk. Így hát csak emésztődünk tehetetlenségünkben.

Erzsike néném, anyám fiatalabbik nővére (ha élne, túl lenne immár a 100. esztendején) amidőn annak idején hírét vette hatodik gyermekünk születésének, találkozásunk alkalmával így szólott hozzám:

– Szíp a nagy család, Ferikém. Tudod iszen: mink is sokat felneveltünk. De jól jegyezd meg: míg a pulya kicsi, a lábodat tiporja, mire megnő – a szívedet.

Itt ógyelgek a kecskeméti állomás előtti parkban. Virul, zöldell sok szép nagy fa: tölgy, kőris, fehér nyár, platán, nyír, ostorfa, akác, szomorúfűz, hárs háromféle is. A földön, a fű közt s az utakon – töméntelen szemét; fajtabéli felsorolásuk tovább tartana, mint fönnebb a fáké. (Csak amit húslépcsnyi szakaszon szemrevételezve felismerek: narancs- és mandarinhéj, kiürült öngyújtó, gyufásdoboz, elhasznált papírsebkendő, almacsutka, csikk, ceruzaelem, félig evett hamburger, csokiburkolat, rágógumipapír, szakadt reklámszatyor, kiürült cukorkás és cigarettás tasakok. A fényesen friss, a félig száraz s a már egészen kiféhéredett kutyaszart nem sorolom ide: ez külön kategória – az egyik öreg platánfa oltalmában otthagytott emberi ürülékkel együtt.)

Hát végképp és reménytelenül megnevelhetetlenek nálunk az emberek? Avagy e hajszás élettempó közepette túlonult fárasztó megtenni néhány lépést a legközelebbi hulladékgyűjtőig? De ha már szétszórták „valakik”, miért nincs, aki összeszedje, eltakarítsa? Aki összeszedesse, eltakarítsa? Nem jut rá pénz? *Erre* nem jut? S egyáltalán: pénzkérdés ez csupán?

Néhány éve lenn jártam a Vajdaságban s még lennebb: Észak-Szerbiában. Állítólag az már a Balkán, a baljós és sötét Balkán. Nos, tanúsíthatom: Karlovác (Karlóca) utcái, terei tisztábbak voltak.

Utolsó kérdés:

Legyek büszke rá, hogy magyar vagyok?

* * *

Történelmi optimizmus. Marosvásárhelyre befelé menet az első kétnyelvű (= nem csupán román) felirat: *Koporsó. Aztán: Zálogház*, majd: *Gazdabolt*. Ám végül: *Házasságkötő terem*.

(Visszafelé ez persze épp ellenkező tendenciát mutat. Megoldás? Leginkább *arrafelé* kell menni.)

* * *

Palindrom

(Mondjuk: Választási ígéreték)

Szószegei igeszósz

* * *

Walter Péter allegória-értékű fotójáról: mi is szökdösünk, rángunk, sőt olykor röpdösünk egy kutyaláncon. Örökös dilemma: vajon melyik tart tovább: a lánc vagy a kutya?

* * *

Vonatindulásra várakozva vesztegelek a szolnoki pályaudvar nemdohányzó várótermében. (A nemdohányzó besorolás úgyszólván lényegtelen: sürgősen befejezendő írásom utolsó simításával bibelődöm, s csak itt lehet leülni.) Két csinos fiatal nő cseveg a közelemben. Egyikük csak néha-néha ejt egy-egy halk szót, ám a másiktól hangosan, szakadatlanul pereg a mondanivaló. Szemlátomást egy csöppet sem zavarja, hogy magánélete részleteit üti közhírré a váróterem gyér közönsége előtt. Máskor engem sem zavarja jobban, mint a lúdgágogás vagy a verebek csiripelése, de most dolgozni szeretnék, s a lármás beszéd kíméletlenül s közönyösen belegázol a gondolataimba. Legszívesebben rászólnék, csendre inteném. Sajnos, nincs jogom hozzá. No meg attól is tartok, a szükségesnél s az illendőnél érdesebben szólalnék meg, hát inkább némán bosszankodom. Számomra hosszúnak tűnő percek múltán fölcihelődnek végre, hogy távozzanak.

Elgondolkodom: mi lenne, ha így, utazgatva kellene letöltenem még hátralévő időmet-életemet? Vajon hozzá tudnék-e törődni, bele tudnék-e szokni annyira, hogy közben a munka is haladjon? Az évek múltával lassacskán, de annál biztosabban szaporodik azon dolgok sora, amelyeket már nem kívánok mindenáron megtanulni, megkapni, megélni, kipróbálni. Ez is közéjük tartozik: a folytonos utazás, bolyongás. Időnként útra kelni s elmenni valahová – akár hetekre, hónapokra – az más. Az jó (volna). De az, hogy örökösen úton legyek? Már nem nekem való. Pedig jövő ősztől fogva – legalább is az ország határain belül – ingyen utazhatok. Lám, szinte mindent megkap az ember előbb-utóbb. Mondjuk: inkább utóbb. Csak nagyritkán, elvéve a maga idejében.

(Jaj: hiába tűnt el a színről a két ifjú hölgy – most meg a harsogó hangosbemondó ront bele világomba.)

* * *

Verseskötetemhez (*Árva föld*) telefonon kéri a kiadó a fülszöveget. Ezen gondolkodom. A Föld árvasága. A magunk árvasága. Miközben e szavakat írom, ismét tetőzik a Tisza. Ennek kapcsán újra csak az jár az eszemben: a Föld árva volta a magunk mostoha voltából ered.

* * *

Még egy palindrom:

(Bürokratikus útvesztő)

Akták átka

* * *

Második elemista koromban, a második világháború után vettem – mert kaptam – kézbe először Gárdonyi Géza könyveit. Ezt megelőzően negyvennégy frontátvonulások őszén – a front ezúttal *nem időjárás*i fogalom gyanánt értendő –, szóval: negyvennégy őszén a Debrecent sűjtő bombázások elől anyámmal együtt alsójózsai rokonainknál meghúzódván, az egyre korábban leszálló estéken a nálam évekkel idősebb unokanővéreimmel még Jókait olvastuk fennhangon, egymást váltogatva a karcsú koromcsíkot eregető napraforgóolaj-mécses pislá fénye mellett. *Szeretve mind a vérpadig* – ez volt az első – számomra első – Jókai-regény. Aztán jött sorra a többi, az 1925-ös centenáriumi kiadás kötetei: *Erdély aranykora*, *Törökvilág Magyarországon*, *És mégis mozog a föld*, *A kőszívű ember fiai* – de nem sorolom: ezek már a későbbi évek élményei. Hogy mennyire hatottak rám, az abból is érzékelhető, hogy amidőn az iskolában a török hódoltság koráról, a kuruc időkről s a 48-as szabadságharcról kellett tanulnom, szívesebben hittem Jókai Mór kilombosodott képzeletének, mintsem az osztályharc szempontjaihoz igazított, kopár és sematikus tankönyveknek. Humán műveltség tekintetében is sokat köszönhetek Neki. A sok-sok idegennyelvű kifejezés eleinte megnehezítette ugyan a művek folyamatos élvezetét, ismételt elolvasás után azonban ezek jelentése a szöveg összefüggéseiből többnyire megvilágosodott. (Jókai révén tudtam meg például, hogy szegényparaszti, kispolgári vagy proletár származású unokatestvéreimet, ha nem szegényparaszti, kispolgári vagy proletár származásúak lennének mindannyian, hanem – teszem azt – arisztokraták, akár *cousine*-nak is szólíthatnám.)

De kanyarodjunk vissza Gárdonyihoz. *Az én falum* című novellás kötetét – ahogy az elején említettem – valamikor 45 elején, közvetlenül a háború befejeztekor (vagy tán egy kicsikét előbb) adta kezembe anyám – az én drága anyám, akinek teljes iskolázottsága hajszálra megegyezett az én *akkori* iskolázottságommal, de aki olvasni nemcsak hogy szeretett, hanem szánt is rá mindenkor időt, ha egyéb teendői ezt megengedték, s aki soha nem nézte rossz szemmel, ha a tankönyveken kívül más olvasnivalóban merültem el. (Hogyan is rosszalotta volna! Hisz két és félévvel iskolába kerülésem előtt épp az Ő türelmes felelgetései segítettek hozzá, hogy merő kíváncsiságból megtanuljak olvasni; nélküle, úgy hiszem, író sem válhatott volna belőlem. Pedig – emlékszem, tudom – egyéb pályára szánta volna egyetlen fiát.) Valamelyik Jókai-regény egyik bonyodalmas bekezdésével birkóztam

épp (a könyv, az írott szöveg ezt is megengedi: a rögtöni, szinte automatikus visszapergetést akárhányszor, míg nem az összefüggések kitisztulnak s egybeáll az addig szakadozott képek vagy gondolatok folyamatossága), szóval: Jókait ostromoltam eléggé felkészületlen kis eszemmel, amikor anyám odahozott egy világoszöld táblájú könyvet:

– Ezt olvasd inkább, kisfiam – mondta. – Ez való neked.

Azt hiszem, akkor erősen igaza volt. Az én falum, majd a többi Gárdonyi-mű – az *Egri csillagok*, az *Isten rabjai*, *A láthatatlan ember*, a *Boldog halál szekerén*, a *Hosszúhajú veszedelem* remek novellafűzére – olvastán egy merőben más: a képzeitemhez és képzeletemhez sokkal közelebb, láthatóan, hallhatóan s tapinthatóan érzékletes, eleven írói világ tárult ki előttem. Gyermekek-, kamasz- és ifjúkoromat végigkísérték a Gárdonyi-könyvek, egyet-egyet olykor manapság is elvieszek, s újra meg újra be kell látnom: milyen jó író volt a szerzőjük. (Közbevetőleg: s milyen igazságtalanul becsülte le őt az általam és sokunk által méltán tisztelt Lengyel József. Minden bizonnyal világnézeti indíttatású lehetett az ő indulatoktól sem mentes ítélete – akárcsak Lukács György Madáchról s a Tragédiáról szóló, érzéketlenül fanyalgó fejtegetése. Lám: mennyire megzavarhatja mégoly kiváló elmék tisztánlátását is, ha konokul bezárkóznak egy teória csontkamarájába. De maradjunk csak Gárdonyinál. Még a kevésbé elhíresült művei is nagytehetségű, kiváló emberismerettel s erős empátiával rendelkező, tudatosan és lelkiismeretesen fölkészült alkotóra vallanak. Mindez erények leginkább a részletekben mutatkoznak meg: az alakok megszólaltatásában, a néhány találó színnel s vonással megoldott leírásokban, ábrázolásokban, a rövidre fogott, túlbonyolításokat mellőző, de roppant kifejező mondatokból építkező stílusban, nyelvezetben. Látszólagos egyszerűsége ellenére persze nem árt, ha az olvasó mégsem egészen szűzi elmével, hanem legalább bizonyos alapismeretek birtokában üti föl Gárdonyi Géza könyveit. A minap késő este, elalvás előtti pihentetőnek szánva hosszú évek után ismét belelapoztam *A kapitány* című kisregénybe. Nem volt hiábavaló: most tudatosult bennem igazán, milyen finom nyelvi eszközzel érzékeltette, hogy hol játszódik a cselekmény egyik szála. Egyetlen szóból derül ki: *lakadalom*. Ezt így: a második szótagban is *a*-val csak az északkeleti nyelvjárásban ismerik. Másutt: *lakodalom*. A Dunántúlról indult, Pesten el-elidőző, majd némi szegedi kitérő után Egerben végleg megtelepült írónak volt gondja ilyen apróságra is. (Persze anélkül, hogy a couleur locale alkalmazását túlzásba vitte volna.)

Vajon számított-e rá, hogy 70-80 év múltán egy majdani olvasója egyszer rábukkan erre az apróságra? Ami különben nem más, mint az alkotói ethosz parányi, de félreismerhetetlen hitelesítő jegye – ugyanazé, amely nem tűri, mert nem tűrheti el, hogy egy szobornak a tekintetek elől elrejtett túldoldala csak elnagyoltan legyen megmunkálva.

Persze: írónak lenni egyedül így érdemes. S az olvasónak is csak így éri meg.

* * *

Jegyzetfüzetemet jókora kihagyással veszem elő és írok bele – mit is? Semmiképp nem a közben eltelt idő krónikáját, hiszen ez nem napló. Arról ugyan napról-napra beszámolhatnék, hogy ez az átalakulóban lévő világ a lelkem számára mennyire s mennyiben otthontalan, s hogy gyermekeink-unokáink életét is szorongva szemlélem-szemléljük, ám ezek egyike sem újdonság – akkor hát minnek?

Szóval: akad bosszúság s baj épp elég, de az ember szívesebben osztja meg örömeit másokkal. Ily örömforrásra a televízió amúgy általában eléggé silány műsorában leltem. (Ha gyéren is, de előfordul ilyesmi.) Attenborough: *A madarak élete* c. sorozatának egyik folytatását sikerült elcsípnem. Alcím: *A létezés határai*. Azt mutatja be, hogy mily elképesztően szélsőséges körülmények közepette élnek madarak a Földön, s hogy miféle képességek, tulajdonságok és különleges „segédeszközök” teszik lehetővé számukra túlélni fagyot, forróságot, víz- és táplálékhiányt stb. S mindeközben vígan szaporodván továbbadni, átörökíteni a faj jellemző kódjait tartalmazó géneket. Csak vázlatosan hadd szálazzak ki egyet-kettőt a példák közül: a pusztaityúk himjének vízszállításra alkalmas begyottjai, amelyek nélkül a fiókák szomjan vesznének; a himpingvinek négy hónapig (!) tartó koplalása a költési idő alatt, –80 fokos fagyban, szüntelen tomboló szélviharban; az afrikai sótavakon lakmározó flamingó-seregek (édesvíz: sehol); a pápaszemes récék lármásan nyüzsgő tömegei a sarkvidéki jégtáblák közti „mesterséges tavon”, amit szüntelen mozgásuk nem enged befagyni, s ahol 60 méter mélyre buknak alá, hogy a tengerfenék iszapjából táplálékhoz jussanak; a madárintelligencia kimagasló példája, a japán nagyváros szédületes forgalmú utcáján a ki tudja hol szerzett diót a gyalogátkelő „zebrára” ráejtő varjú: mihelyt zöldre vált a lámpa, odaszáll fölcsipegetni az autókerek-összeroppantotta dió belét, ám a pirosra nyomban odébáll. S végül – hogy valami jó és szép rólunk: emberekről is szóljon: az utolsó képsor, amint a költöző darvak önkéntes pártfogója törékeny, kicsi sportrepülőjével az északi tájra újmexikói teleshelyükre kalauzolja a madarakat.

Vajon csupán szűk szakmai kérdés-e, hogy – a fölkészülést, az előkészületeket, utazást, forgatást stb. együvé számlálva – hány órányi munkából születik egy párpercnyi képsor?

És egy verssor?

* * *

Hajnali öt óra. Ritkán esik meg, hogy ilyen korán kelek, még ritkábban, hogy fölkeltemkor – más tennivalóm nem lévén – nyomban tollat is fogok. Pedig jó lenne rászoknom: csend van, áldott és tiszta nyugalom, a világ itt az „alvégen” még csak ébredezőben, s az agy is frissebb, pihentebb, mint egyébkor. Ám a koránkeléshez előbb le kellene szokni a többnyire terméketlen, céltalan éjszakaiázásokról, a hajnalba hagyatló üres ébrenlétekről, amidőn az ember már semmit sem bír előremozdítani – még előremozdulni sem –, mégis fönn virraszt pusztán azért, mivel sajnálja az alvásra szánt időt az éjszakától. Pedig a tagoknak újulás, az elmének tisztulás, ha kialhatjuk magunkat. (Az álmokkal viszont – főként a nyomban elfeledettekkel – ne sokat vesződjünk: azok nagyrészt csupán az *agytakarítás* hulladékai.)

Persze: ha nem éjszakaiunk, mikor olvasunk?

* * *

A dolgok, fogalmak, jelenségek kettős arca. Közhely-példa: már a kezdetekbeli kőbaltái; kemény dió s felebaráti koponya szétzúzására egyaránt alkalmas – szándéktól s döntéstől függ az egész. Az érzelmek, jellemvonások színe és fonákja. A szereteté például s az engedékenysége. (Lásd: Éli és fiai történetének máiglan érvényes pedagógiai tanulságait – I. Sámuel 2:12-36.) A szigorúságé, hajthatatlanságé. Az erőé. Az okosságé. A szépségé. Roppant kevés azon dolgok száma, amelyek egyértelműen s kizárólagosan besorolhatók egyik vagy másik oldalra, s többségük bizony fekete: önzés, gőg, becstelenség, könyörtelenség, ostobaság – effélék. S ezek párosításai egymással vagy egyébbel: az önző becstelenség például. Vagy az ostoba gőg. E párok természetes szimbiózisban élnek egymással. Van azonban okos becstelenség – avagy: becstelen okosság – is. Meg persze ostoba szépség, ostoba szeretet. S van – sajnos, több is a kelleténél – önző szeretet. Ami – ahelyett, hogy élni segítene – rabul ejt, szárnyat

szeg, létével szorongat. Ami=önszeretet.

* * *

Még az előzőekhez. A nyelvi kapcsolatok kétarcú volta: szavaival az ember akarva-akaratlan leplezi s egyben kitakarja magát.

* * *

Egészség s erő tekintetében nincs okom panaszra. Front közeledtével néha megfájdul a fejem. Évente egyszer – esetleg kétszer – megnáthásodom. Balvállam, balkönyököm meg-megsajdul, hosszas üldögélés után a balforgóm is balul viselkedik eleinte – mígnem sikerül jobb belátásra bírnom.

Kell ennyi fájdalom a testbe, legalább időnként, figyelmeztetésül: csak el ne bízd magad.

* * *

A várakozás. A vesztegelés. Várni egy leeresztett sorompó előtt. Egy zárt ajtó előtt. Vagy: mögött. Várni, hogy megjöjjön valaki. vagy valami. A vonat. A busz. A villanyszámlás. Egy szeretett ember. Barát. Gyerek. Lesni a kaput, a postaládát. Fülelni a kapucsengőre, telefonra. Várni, kívárni, hogy elmúljék valami. Sötétség. Hideg. Magány. Betegség. Rabság. A börtönbeli várakozás. Amidőn végtelenített szalaggá válik az idő. Kűszkődni közben a jó múlandósága s a rossz maradandósága ellen.

De letelik. Letelik ez is, az is. Megjön – s eltávozik.

2000 télutójától nyárelejéig

Pusztai Varga Ildikó

Őszi képek

*kisütött a nap
felragyognak a nyírfák
kései mosoly*

*illik az édes
peregnek a mazsolák
eleven napfény*

*füstölgő kertek
felfoszló vágyakozás
megölel az est*

*kutyaugatás
tehetetlen udvarok
feljajdul a csend*

Téli Finnország

*a félhomályba nyitott
derengés melege,
a reggeli kávé tűnődő forrósága
s a nedvesen tiszta
sziklák hideg éle
talán az anyaméh titka
az óvatos várakozásban*

a téli Finnország

Ha

*ha azt hiszed,
megint a semmiről beszélnek,
s nincs értelme a hangoknak,
ereszkedj l a s s a n
kisszékedre
tépj egy fűszálat
és nézz szembe egyenként
a SZAVAKkal,
ahogy nagyapád egykor
a puskacsővel*

nincs hiába

GreCsó Krisztián

Esőcsíkok

Áginak

*Talán csak egyedül detonációra nem.
Szivárgásra, eresztésre még,
ahogy mondják. Celofán esőcsíkokra.
Talán csak egyedül erre nem gyanakodtam,
detonációra. Hogy robbanóanyag
szundikál a bél koszos udvaraiban
valamerre, vagy a epe macskaköves
sikátoraiban valahol.
Eldönteni nem tudom.
Hogy leúszik majd, akárha uszadék
fa lenne, arra volt reményem.
Aztán szuvasodott az is. A hónapokkal.
Színe ment húscsapat lett,
egérfogóban, a kredenc mögött.
Talán csak egyedül erre nem.
Hogy úgy lököm ki, mint ahogy rúgok
a zuhanós álmok végén.
Hogy búcsúztatni sem fogom,
mert elég, elég annyi, hogy belém karolj.*

Káin bélyeg

*Vérsóvár kedv ez, tudom már.
Csúz rejtőzik bennem,
és alatt csonka torokgyík lappang.
Nem csoda tehát,
majdhogynem érthető.
Kedvem egyre redőzik,
és alkalomadtán ellenszegül.
Vérsóvár, vérsóvár, jaj, nagyon az
Öregszik a moraj, a zúgás fülemben,
és ivadécai, lám, vaskos ivadékok.
Sértések, káromkodások.
Vérsóvár mind, vérsóvár.
Hajthatatlan vagyok,
tán napról–napra jobban.
Arcomon, akárha ágyvászson
rajzolta gombolyag lenne,
Káin bélyeg.*

Valamelyik zsák

*Fenyődoboz forgácsokban gázolunk.
Szemünk már apad,
hasadékot nem lelünk.
Sörétben bokáig, kásában.
A hegyek felől (ha azok hegyek ott)
csomós testű zajok fénylenek erre.
Bokáig csirizes gyantában gázolunk.
A léleknek óránként jut egy korty diána,
pofa borsos árpalé.
Letéménk, de hasadékot nem lelünk.
Tagjainkban szél ropog.
Gerincünk fagyott ág.
Egy szálánként szögesező drót.
A hegyek felől csomós testű zajok*

*fénylenek erre.
Talán csepűrágók, mi mások.
A léleknek óránként jut egy szippantásnyi
majoránna, körömnői boroszlán.
Valamelyik zsákból sós bor csepeg.*

A rettegés

*Csempe lapockáinkkal kezdik,
noha sújtás lábunk
ezerszer könnyebb préda.
Talán azúr és benzoé után kutatnak,
s külön kedvükre tesz majd,
mikor kiég szegycsontunkból az ezüst.
Mikor üveg lesz lábunk alatt a homok.
De nem, ki tudja miért
ujjain törögetik, s fülelnek,
hátha oszlásnak indult titkok
sziszegnek ki a hajszálcsövekből.
Lám, ahogy az erősek, úgy a gyengék is,
bőfögnek és kordékra hányják, ki elkészült.
Torkukból hurutos elégedetlenség szakad,
és kavicsá aprítják kincseink.
Mert, ahogy az erősektől,
úgy a gyengéktől is, mondják,
és cseppenként folyóssá izzad
a semmi, aztán megfagy,
s mint a gyanta, ég.
Agyunk habos széléből
közben párolog, mi ott ugyan
maró teher,
de mindennek mozgatója mégis.*

Pütkösti Árpád

Rákosi mentében

Az 1956-os lemondás legendái és a valóság

1956 nyarára a Kreml egyre tanácstalanabbá vált, hogy hová vezet a „liberalizálás” a tábor országaiban. Ez persze nem jelentette azt, hogy nem voltak csalhatatlan tanácsaik a nyugtalanságok kezelésére. A Rákosi Mátyás (RM) által kért – Farkas-ügyben járatos – megváltó, az ortodox Szuszlov, 1956. június 7-én érkezett Budapestre „üdülni”, feleségestül. Ha nem is volt arra kapható, hogy minden nem tetsző jelenséget a „jobboldali” veszély számlájára írjon, a hatalmi viszonyok megőrzésére törekedett. RM előzetes számításainak megfelelően, teljes tekintélyével mellé állt. Tudta, hogy a törvénytelen ségek firtatása RM legsebezhetőbb pontja. Anélkül, hogy végig merte (merték) volna gondolni, hogy Sztálin leleplezése után mi legyen a bűnrészes sztálini garnitúrával, Szuszlov csupán annak megállapításáig jutott el, hogy a Farkas Mihály-ügyet Kovács és Kádár a „Rákosi et. elleni támadásra szeretnék felhasználni”. Hogy miért támadható, nem érdekes, a lényeg, hogy maradjon minden változatlan. Nem jött rá, hogy a szovjet birodalmi érdekek megőrzése miatt is változásra lenne szükség. A Rákosinak adott menlevele – miszerint: „A pártvezetés leváltása, vagy a Központi Vezetőség szétverése olyan ajándék volna az ellenségnek, amelyeket az nem is vár” – a sztálinista butaság becses alkotása. Pedig pár nappal korábban Tito kereken megmondta Hruscsovnak, hogy nem javítják a kapcsolatokat Magyarországgal, „amíg Rákosi és garnitúrája van hatalmon”. Hruscsov is elismerte, hogy a magyar „belpolitikai helyzet egyre inkább kiéleződik”, hogy jó emberüket a „bonyolult belső válság” miatt küldték Budapestre, Szuszlov mégis azt jelentette: „nincs válság Magyarországon”. Elhitte Rákosinak, hogy csak a humán értelmiség, a pártapparátus egy része, s néhány rehabilitált kommunista elégedetlen. A munkások, a parasztok – „kiváltképpen a szövetkezeti parasztság hangulata” – kiváltképpen jó. (Közben a budapesti követség jelenti, hogy „Rákosi elvtárs nehéz helyzetben van”).

A jó hangulat még jobb lett volna, ha az történik, amiről az emberek beszéltek, hogy Szuszlov Nagy Imrét jött rehabilitálni, és rábírní Rákosit, hogy vonuljon nyugdíjba. Az utca tudta, mi a teendő. A pártapparátus figyelte Szuszlov minden mozdulatát. A pártközpont egyik munkatársa húsz perceként telefonált vidékre, hogy Szuszlov Kádárral tárgyal, és még mindig, még mindig nála van.

Szuslov azonban Kádár bíráló szavait is elengedte a füle mellett, mint minden Rákosit érintő kritikát. Maszlagjára mégis vevő volt Moszkva. Mivel Tito vonakodott belépni a szocialista táborba, Hruscsov egyelőre nem ajánlotta fel neki Rákosi fejét. Pedig a jugoszláv főtitkár látványosan a világ tudomására adta, mennyire utálja Rákosit: Moszkvába menet inkább Bukarestnek került, semhogy a Magyarországon átvezető utat válassza. Hruscsovnak meg is mondta, hogy Rákosi alkalmatlan az ország vezetésére. De ő nem akart hinni neki. A hazatérő Tito után üzent, hogy ezt a jó embert is Sztálin vezényelte: „Rákosi éppannyira felelős, mint én”. Egyébként pedig örülne, ha Jugoszlávia nem növelné a zavart Magyarországon, mert ha a helyzet tovább romlik, a Szovjetunió „minden eszközt” bevet. Nem engedhetik meg, hogy „a tábor frontján rés keletkezzen”. Tito aztán, 1956 novemberében, pulai beszédében elmondta: nem akartak ujjat húzni a Rákosit védelmező szovjet vezetőkkel, ezért nem kérték határozottabban, hogy „tegyék félre” Rákosit és Gerőt.

– Amikor Szuszlov elment Rákosi lakására a tapasztalatait megbeszélni, odahívott engem is – említette Vég Béla. – Elmondta, hány pártvezetővel beszélt, és hogy az a következtetése, hogy lehet kibontakozás Rákosival. Kérdésére én is azt mondtam, ez a megoldás. Ennyire félreismertem a helyzetet. De vajon az okos Rákosi, miért gondolta, hogy a törvénytelen ségek után megtartható a főtitkári poszt? Nálam tapasztaltabb elvtársak miért gondolták, hogy vele is rendbe rakható a szénánk? Szuszlov említette, hogy a budapesti első titkárnak, Kovácsnak is ez volt a véleménye.

Szuslov jelentésében viszont az szerepel, hogy erősen elégedetlen volt Kádár János, illetve a PB-tagok közül a leginkább elégedetlen Kovács István.

– 1956 tavaszán megmondtam Andropovnak, ha kéri, én továbbra sem bírálok nyíltan Rákosit, de erre nemcsak ő, hanem az egész pártvezetés rámegey – idézte fel Kovács István. – Aztán júniusban megjött Szuszlov, és tudtommal a PB többsége bírálta Rákosit, de ő teljes erővel kiállt mellette. Két órán át elemeztem neki a helyzetet, s a végén úgy váltunk el, hogy összehívátja a PB-t. Ám Szuszlov és Andropov tudta, ha vita lesz, bukik Rákosi. Végül a PB-ülés helyett közös vacsorát rendeztek, ahol Rákosi és Gerő után Szuszlov rám emelte a poharát. A repülőtéren négy szemközt megemlítetttem, hogy nem vacsorát ígért. Azt felelte, jobbnak látták így.

Szuslov összejárt Szuslovval. Ő javasolta, hogy a Farkas-ügyet ne külön KV-ülés tárgyalja, hanem előtte nyomják le a torkukon az ötéves terv irányelveit. Ha valakinek nem lenne elég, hogy Farkast kizárják a pártból, megfosztják a rangjától, és azt ajánlaná, hogy állítsák bíróság elé, akkor Rákosi „ragadja magához a kezdeményezést” – írja Szuszlov –, és javasolja: döntsön az ügyesség.

Mivel Rákosi leginkább abba bukhatott bele, hogy köztudottá válik, elvtársai ellen ő vezényelte a koholt pereket, igyekezett ezt bagatellizálni. Elismerte, hogy a Rajk-ügyért bizonyos felelősség őket: „az egész akkori vezetést” is terheli, de mindezt „nem az absztrakt erkölcs szempontjából kell nézni”. A kivégzett tábornokok jobbára osztályidegenek, érthető volt a bizalmatlanság velük szemben. Ha mindez fontos is, „nem kell felfújni. Ez egy kelés az egészséges testen”. Persze ő is félt, ha a kelés kifakad, kiderül, nem is annyira egészséges az a test.

A pártapparátus egyre nagyobb része fordult szembe Rákosival, és a tehetetlenkedő Politikai Bizottsággal is. A megyei első titkárok megbeszélésén elhangzott, hogy az agitprop osztály egyik munkatársa azt terjeszti, nem elég önkritikus, nem egységes a PB, az ötéves terv nem reális, Gerő egyetlen tollvonással változtatgat. A mezőgazdasági osztály egyik munkatársa pedig elmondta Somogyban, hogy az apparátusban azon török a fejüket, mi lesz Rákosival és Gerővel, ki lesz a párt első titkára, s a KV apparátus munkatársai egységesen kiállnak a Politikai Bizottság ellen. Ők viszik a híreket az országban Nagy Imre születésnapjáról, a Petőfi-köri vitákról. Vég Béla felelősségre vonná a fecsegőket.

Gáspár Margit író, az Operettszínház igazgatónöje úgy emlékezett, hogy amikor Mikojan Pesten járt, RM elvitte őt a Csárdáskirálynőre. Ám július közepén, Mikojan látogatásakor, már nem volt műsoron a darab, a menesztett Rákosinak pedig kedve sem lehetett Csárdáskirálynőzni. Legfeljebb a június 7-én Budapestre érkező Szuszlovval járhatott az Operettben. S a szünetben, amikor Gáspár Margit odafordult Rákosihoz, megengedi-e, hogy valaki megbízásából egy kérdést tegyen fel Mikojának, azaz Szuszlovnak.

– Kérésem tolmácsolása közben volt időm megfigyelni, hogyan torzult el Rákosi arca – folytatta Gáspár Margit –, de idegessége

ellenére sem mondhatta azt, hogy hallgassak. Megérdeklődtem hát, hogy amikor Honthy Hanna bejött a színre, akkor Mikojan [Szuszlov] elvtárs odahajolt Rákosi elvtárhoz, és mondott neki valamit. Ugye, azt kérdezte, hogy hány éves, mert Honthy erre tippel. Az ördögét ennek az öregasszonynak, tényleg ezt kérdezte, felelte Rákosi és mindketten nevettek.

De ez már csak olyan 1956-os nevetés lehetett. Bár a főváros közelében lévő vadászterület szinte csak Rákosinak volt fenntartva, a néhai fővadász felesége, Egri Ferencné szerint: – Ötvenhatban ő már nem jött ki Gyarmatpusztára egyszer sem.

Közben a pesti flaszter lovas népe azon mulatott (elhamarkodva), hogy Árpád fekete lovon jött be az országba, Horthy fehér lovon, Rákosi pedig Vorosilovon és Szuszlovon távozott.

Mivel RM addig elszabotálta Révai és Kádár bevonását a vezetésbe, Szuszlov – koncot vetve az elégedetleneknek –, javasolta, hogy a Kreml egyezzen bele Révai és Kádár előléptetésébe: Kádár „PB-tagságának lesz bizonyos haszna, mivelhogy még nem csillapult le teljesen a Rákosi iránt érzett haragja”, s a tisztség őt „erkölcsileg megköti”. S az is a javára szólhatott – miképp ő fogalmazta másokkal kapcsolatban –, hogy „öshonos” nemzeti káder (nem zsidó).

Gerő, Hegedűs és RM örömdókat zengett a szovjet nagykövetnek Szuszlov látogatásáról, Kádár viszont aggódott a helyzet alakulása miatt. Nem Andropovnak, hanem a nagykövetség első titkárának mondta el – feltehetően, amit Szuszlovval is közölt –, hogy „lefékeződött a szocializmus építésének menete, megingott a párt és a kormány tekintélye”. Biztos, ami biztos, ismét megüzenté Moszkvába, hogy veszélyes a kényes ügyek elhallgatása: a XX. kongresszus után nem lehet a KV-ülésen csupán a második öt éves terv irányelveivel foglalkozni, a párttagok „választ várnak sok egyéb kérdésre”.

Talán még jól is jött, hogy a szocialista országok párt- és kormányfőinek június 22-23-i moszkvai találkozója miatt a KV-ülést el kellett halasztani. A titkos moszkvai tanácskozásnak állítólag RM volt a soros elnöke. Mikor Hruscsov kijelentette, hogy nincs szükség új Kominformra, ő a többiek nevében is helyeselt, ám Hruscsov leintette: mindenki csak a saját pártja nevében nyilatkozzék. Azon még lehetett mosolyogni, hogy Tito fogadásakor Bulgaryin leninistának nevezte őt – kapott is a fejére –, ám Hruscsov kijelentette: változatlan cél, „hogy Jugoszláviát áthozzuk a mi táborunkba”. RM törhette a fejét, hogyan ülnek majd egy asztalhoz.

RM, Gerő, Hegedűs és Berei kilenc oldalon foglalta össze Hruscsov tájékoztatóját. A nekik szóló bírálatokat is, hogy Tito megdorgálta őket, és nem is a múltért, hanem azért, mert a lengyelekkel és a csehszlovákokkal együtt „erélytelenek az ellenséggel szemben”. Hruscsov kijelentette: „nekik is ez a véleményük”. (Megigérték Titónak, hogy megveszik nekik a gabonát. A lengyelek kérdésére, hogy akkor velük mi lesz, Hruscsov azt felelte: ha egy ingadozó országnak nem adnak gabonát, akkor az átmegy az USA-hoz, de a lengyelek nem fognak átmenni.)

1956. június 23-án Moszkvában harminc fok fölött volt a hőmérséklet, Magyarországon viszont csak egy-két helyen haladta meg a húsz fokot. A meteorológusok szerint a hideg légtömegek helyére a Szovjetunió felől enyhébb léghullámok érkeznek. A politológusok másképp látták. Moszkvában az izzadós Rákosinak Hruscsov pohárköszöntője adott enyhét: „Az ellenséges törekvésekkel szemben fel kell használni az államvédelmet, a bíróságot, az elnyomás szerveit. Ha ezt nem tennénk, liberális fecsegőkké válnánk és elpusztulnánk.” Mégis borongós hangulatban kereste fel harcostársát, Vorosilovot. Az ő feljegyzése is megerősíti: Rákosi ráébredt, hogy a XX. kongresszus nemcsak Sztálin mennyei trónusát ingatta meg, hanem a legjobb tanítványét is. Aggódott RM azért is, hogy a Farkas-ügyben ismeretlen dolgok kerülnek napvilágra. Reznigáltan mondta Vorosilovnak: szokás lett azt emlegetni, hogy ő a sztálini iskola „utolsó mohikánja”, hogy nem felel meg a kor szellemének.

Köznap szinten minden várakozás ellenére túrhetően folyt a jugoszlávokkal a „kis politika”. Az 1956 júniusi, baranyai nemzetiségi napra például nem engedték át a jugoszlávokat, nehogy a magyar parasztok megtudják, hogy ott nincs beadás, és nekik is gondot okozna, ha meglátnák, hogy „bár nálunk van beadás, a magyar dolgozó parasztok mégis jobban élnek”. Súlyosabb gond, hogy a kitelepítésből visszatérő délszlávok kérik vissza házukat. Sokat kizártak a pártból is jugoszláviai rokonaik miatt. Mitévők legyenek velük?

Az ipari miniszterek azt állítják, hogy a belügy éppen olyan otrombán és törvénytelenül dolgozik, mint korábban. Bausz Endre dorogi mérnököt be akarták szervezni, és mivel nem vállalta, megverték. Hidasi és Lévárdi trösztigazgatókat megfigyelik. A KGM tervezőiroda egy dolgozóját a személyzeti osztályon tartóztatták le. A 4. sz. Építőipari Vállalat főmérnökét vasra verve vitték el a vállalattól, mert a racionalizáláskor elbocsátották a veszprémi ügyész feleségét. A Katonai Bíróság pedig Debrecenben – nyilvános tárgyaláson! – tíz ávéhás tisztet elítélt alárendelték tettleges bántalmazása, gyötrése miatt, két hónaptól három évig terjedő börtönre. Az utolsó szó jogán többen kijelentették: nem vagyok szadista, nem vagyok ellenség. Mindezek ellenére államvédelmi kiállítást szerveznek az ellenség aknamunkájának bemutatására.

– Rákosi hajlamos volt a tépelődésre, '56 elejétől többször elbizonytalanodott – mondta Hegedűs András. – Félelme Sztálintól átalakult a néptől való félelemmé: megjelent egy másik Rákosi.

1956 májusának, júniusának legfontosabb kérdéseit a Petőfi-körben fogalmazta meg „a lázadó pártértelmiség”. A vitafórum ötlete 1954 őszének szabadabb levegőjében született, de a Dolgozó Ifjúsági Szövetség (DISZ) és a Kossuth Klub értelmiségi köre csak 1955 márciusában nyitható, amikor a baloldali fordulat miatt az eredeti szándék már értelmét veszítette. Semmitmondó kezdés után, a XX. kongresszust követően vált igazán ismertté a kör. Az MDP tehetetlensége miatt, 1956 nyarára a közvélemény radikalizálódásának egyik góciává vált. „Felkent” vezetők helyett szakemberek, írók, újságírók, ismeretlen bátrak, meg az elnémítottak itt fogalmazták meg a magyar társadalom alapvető kérdéseit. A történész-, vagy a filozófus vita, a népi kollégisták, majd az illegális párttagok és a fiatal értelmiségiek találkozója, s betetőzésül a sajtóvita egyre több társadalmi gyúanyagot hordozott. Bármilyen kerültékre, hamisságok, hazugságok egész rendszerébe botlottak: súlyos politikai kérdésekbe.

A közzgazdászok ankétján izekre szedték az új öt éves tervet, mivel épp olyan irreális, mint bukott elődje. A történész vitán Andics Erzsébet akadémikus, a pártközpont kulturális osztályának a vezetője állítólag szinte hisztérikus rohamot kapott a kérdéstől, hogy Kun Béla, a munkásmozgalom áruháza, miképp lett a Tanácsköztársaság dicsőséges vezetője. Rendre kiderült, hogy a szabad vitákban a dogmák papagájai képtelenek érvelni. A filozófusvitán Szigeti József a nyílt színen kért bocsánatot a Révai József által kiátkozott Lukács Györgytől. RM szerint Lukács „a vitát nemcsak Sztálin, de a párt elleni ügyes támadásokra használta ki”. De legalább utólag, ő helyre rakta: „Lukács György meglelt korában, mint hegeliánus került a kommunista mozgalomba s minden – ismétlem: minden – nehéz szituációban kiütözött rajta a hegeli nevelés. A dialektikus materializmus soha nem vált vérévé.”

A volt partizánok és illegális pártmunkások meg a fiatal budapesti értelmiségiek június 18-i találkozásán Rajk Júlia azt mondta: „megrendülten állok előttetek, ötévnyi börtön és megaláztatás után... ami a börtönt illeti, Horthy börtöneiben jobbak voltak a viszonyok még a kommunisták számára is, mint Rákosi börtöneiben. Nekem nemcsak a férjemet ölték meg, de apró gyermekemet is elrabolták tőlem; éveken át egyetlen levelet nem kaphattam, egyetlen hír sem jutott el hozzám, még arról sem: mi van a kisfiammal. Ezek a bűnözők nemcsak Rajk Lászlót gyilkolták meg, hanem minden érzést és becsületet megpiportak ebben az országban. Gyilkosokat nem lehet megbírálani; gyilkosokat meg kell büntetni. Én nem nyugszom meg addig, amíg azok, akik tönkretették az országot, a pártot, az emberek ezreit pusztították el, és millióit boldogtalanságba taszították, el nem nyerik büntetésüket. Elvtársak, segítsétek engem ebben a harcban!” Az illegális kommunista Gergely Erzsébet Rákosi és Gerő lemondását követelte, Ujhelyi Szilárd kijelentette:

„Egész népünket kell rehabilitálni.”

A szovjet nagykövetet riasztó Hegedüs András miniszterelnök nem is párt-, hanem PB-ellenes tüntetésnek minősítette, hogy a Petőfi Körben Rajk Lászlóné férje „végre rehabilitálását” követelte, és hogy nevezzenek el róla egy várost, üzemet vagy utcát.

Az ízgága írók és újságírók ismeretében várható volt, hogy a június 27-én estére hirdett sajtóvita robbanni fog. A „pártellenes tendenciák” megelőzésére még „felszólalási program” is készült (Déry Tibor nem kaphatott volna szót), ám akiket felkértek, vagy be sem jutottak a terembe, vagy nem mertek megszólalni. Minden számítást keresztülhúzott, hogy a fél hetes kezdés, és a jóval nagyobb terem dacára – már a Belvárosi Tisztház a helyszín – negyed ötkor már telt ház volt. A vitát az épületbe bejutni nem tudó hat-hétezres tömeg hangszórókon követhette.

RM azt írja: a vita előtt intézkedett, hogy „a terem párhoz hú elemek foglalják el”, de „a hat óra odaküldöttek már kiszorultak a teremből”. Szerinte a többség „hamisított meghívóval” foglalta el a termet: valójában nem is volt meghívó, szabad volt a belépés. Rákosit leginkább Déry szavai sérthették, mert évtizednyi távlatból is berzenkedett: „végre kimutatta a foga fehérjét, nemcsak a régi pártvezetés eltávolítását követelte, de ezt ilyen formában tette: Nemcsak az a fontos, hogy eltávolítsuk a régi parádés lovakat, de gondoskodni kell arról is, hogy helyükbe ne kerüljenek fiatal szamarak”. Az író valójában szebben és pontosabban fogalmazott: „Bízom abban, hogy a mostani vezetőktől meg fogunk szabadulni; csak attól tartok, hogy a sánta versenypárik után sánta szamarak következnek.” A vitában a KV-tagok – egy kivétellel – újból megbuktak. RM azt írja: a legjobban szereplő Nógrádi sem volt „ezen a téren eléggé megpatkolva”. (Nógrádi: „együtt magunkkal /sic!/ felismertük... a tragikus tévedéseket”.) Az önként megjelenő Vas Zoltánt viszont ováció fogadta, mert azt javasolta, hogy „a demokratizálási folyamatnak... a Központi Vezetőség álljon az élére”.

Hajnali négykor félbehagyták a vitát, s a PB rendkívüli ülése még aznap betöltötte a „folytatást”. A tilalmat „kivitelező” DISZ Intéző Bizottság az összes vitát elhalasztotta. (A következő téma a „törvényesség” lett volna.) A KV június 30-i rendkívüli ülésén RM a sajtóvitáról azt mondta: „Hosszú idő óta ez volt a legkomolyabb szervezett támadás pártunk, népi demokratikus rendünk, s nem utolsó sorban a munkásosztály ellen” – s a háttérbe most is Nagy Imrét vizionálta. Üldözési mániáját igazolni látszott, hogy a sajtóvita során Losonczy Géza követelte Nagy Imre visszatérését a politikai életbe, és a hallgatóság skandálni kezdte: „Vissza a pártba! Vissza a pártba” – és percekig tapsolt. „Az egész jelenlévő tömeg, egységes akaratból áthatva felállt a helyéről és viharosan éltette Nagyt. (Nagy nem volt jelen a gyűlésen)” – jelentette Moszkvába Krjucskov követségi titkár. Ha a Nagy Imréhez kötődő toleránsabb politika hiánya hatással volt is az eseményekre, ő maga, mikor értesült Déry szándékáról, hogy a pártvezetés leváltásáról kíván beszélni, azt mondta az írónak, hogy ez pártellenes. S még egy adalék RM üldözési mániájához: egyedül ő állítja, hogy az egész sajtóvita alatt, „a volt tisztai kaszinó előtt... állott a jugoszláv követség autója”, s a követség munkatársai a hallgatóság első soraiban ültek.

Hegedüs András elmondta Andropovnak, hogy az ingatag és elégedetlen Horváth Márton, Vas és Nógrádi nem védték meg a pártot, pedig egy felszólaló kinyilvánította, hogy az írók és újságírók csak egy „új pártvezetéssel” hajlandók együttműködni. Mások sajtószabadságot követeltek (Mocsár Gábor újságíró: Magyarországon Petőfi halála óta, „immár száznyolc éve nincs szólásszabadság”), de még az államvédelmi szerveket is támadták. Andropov szerint „az ellenforradalmi elemek” arcátlanul viselkednek, miközben az államvédelem, az ügyészség és a rendőrség szinte kizárólag rehabilitál. Következetlen a PB Nagy Imrével szemben is. Kizárásával megfosztották magukat attól, hogy „valamelyest hatni tudjanak rá”. Andropov helyteleníti, hogy Nagy a miniszterelnöki villában lakik, hogy nyugdíja a munkásátlagból négyszerese (3200 forint).

RM évekkel később is úgy vélte, hogy ekkor „a párt és az ország népi demokráciához hú többsége” a revizionisták ellen volt. (A Fővárosi Taxi pártszervezete „jelezte”, hogy a sajtóvita hajnalán, feltehetően a Szabad Nép volt munkatársai arról beszélgettek a taxiban, hogy visszakerülésük után, ki milyen funkciót vállal.) RM úgy emlékezik, hogy a KV-ülésen Gerő „nyíltan megmondotta, hogy az, ami a Petőfi Körben történt, az ellenforradalom kezdete”. Valóban megfújta a harci riadót: „A párt veszélyben van, a munkásosztály veszélyben van, a népi demokrácia veszélyben van.” A pártvezetés bírálóinak viszont elismerte, hogy „Leninek nincsenek közöttünk”. És Rákosi?

A KV csak félszívrrel támogatta a szigorítást. A Petőfi Kör elleni fellépést Friss István kapkodónak érezte, hisz nemrég dicsérték őket a Szabad Népből. Nagy Imre örökös ellenfele, Révai pedig szólott: ne vigyék túlzásba Nagy bírálatát. Gáspár Sándor arra figyelmeztetett, hogy a „vitaszellem egészségtelen irányzata a munkásosztály körében is egyre nő”. Vas Zoltán és Molnár Erik félreérthetetlenül elleneztek a Petőfi Kör elítélését, hiszen a tagság önkritikát várna a vezetőitől. A másnap közölt határozat mégis „elítéli a pártellenes megnyilvánulásokat”. „A legutóbbi Petőfi-köri vita egyes felszólalói (Déry, Tardos) már odáig mentek, hogy tagadták a párt és a munkásosztály vezető szerepét, és burzsoá ellenforradalmi nézeteket hirdettek.”

A DISZ hamut hintett a fejére, mivel a teremben „a lehető legdurvább, legrosszabb indulatú, pártellenes bekiáltások egész sora hangzott el.” Új Központi Vezetőséget akartak, illetve Nagy Imre visszavételét. Sok funkcionárius lelkesen tapsolt a pártellenes kijelentéseknek, a Nagy Imre melletti tüntetés a Színházi Főiskolásoktól indult el. „A Petőfi-köri viták átnöttek a DISZ feje felett.”

Súlyosbította a helyzetet, hogy másnap kirobbant, a „munkások elégedetlenségét kihasználó ellenforradalmi megmozdulás” a lengyelországi Poznanban. Az ötvenezer felvonuló kenyeret és szabad választásokat követelt, és a „nyugati mesterkedések” eredménye: 73 halott, háromszáz sebesült, letartóztatottak százai. (Mikojan: „a Petőfi körű vita ideológiai Poznan, lövöldözés nélkül”.)

Ha már itt az ellen, RM nekilátott a hozzáillő rendcsinálásnak. Bár ok volt elég – Nagy Imre-születésnap, Petőfi Kör, Poznan stb. –, valahogy mégis kényszeredett lett az egész. A XX. kongresszus elvette Rákosi erejét, a Rajk-ügy, a Farkas-ügy pedig újból és újból eret vágott rajta. A nagy rendcsinálásból csapkodás lett. A KV színe előtt RM nyilvános mentegetőzésre kényszerítette a születésnapon résztvevő Czottnerét. A miniszter védekezett: vizsgákra készült, kimerült volt, és csak kíváncsiság vitte az Orsó utcába. (Mennyi kimerült, kíváncsi vendég!) Hegedüs miniszterelnök maga elé citált több közhivatalnokot, hogy megkérdezze, miért jártak június 7-én Nagy Imrénél. A rendcsinálás repertoárja szegényes: megszervezik, hogy a „munkások és értelmiségiek, régi és új párttagok, nők, „békebizottságok” tiltakozzanak az Irodalmi Újság, a Béke és Szabadság, a Nők Lapja stb. „helytelen” hangja miatt. A pártvezetés új frontot is nyit: „Meg kell vizsgálni, hogy az egyháztestületek tagjai között milyen a hangulat, kik vettek részt a Petőfi Kör legutóbbi vitáján és tapsoltak a pártellenes felszólalóknak, és milyen intézkedések szükségesek.” A PB-nek ez a „hangulatos” ülése a Honvédelmi és a Belügyminisztériumot kéri fel „az egészséges politikai hangulat megszüldésére”. A július elsejei normarendezés miatt itt-ott sztrájkolhatnak, a vezetés rögvest szigorít a saját normáin is: korlátozzák a személyautó-használatot, visszafogják a potyázást (ingyen színházjegy stb.). A Rákosival egy hajóban evező (iránytű nélküli) PB kigondolja, hogy a Farkas ügyével foglalkozó KV-ülés előtt „közvetlen intézkedéseket célszerű foganatosítani”. De nem tudják, mi lenne „célszerű”; RM ki is húzza a határozatnak ezt a passzusát. Farkast viszont felszólítják, hogy elmondandó beszédét – védekezését! – 48 órával korábban le kell adnia.

Mikor kiderült, hogy a sajtóvita jegyzőkönyvét terjesztani akarják, a pártvezetés intézkedik – sikertelenül –, hogy ez kizárólag az ő kezükbe kerülhessen. Olaj a tűzre, hogy az „ellenforradalmi írókat” – Déryt és Tardost – kizárják a pártból. Az akadémikus politikus, Friss István rátapint a lényegre: a Petőfi Kör értékelése azt a benyomást kelti, hogy pofa be! Benjámin László költő megírja a KV-nak, visszautasítja Déry Tibor és Tardos Tibor rágalmozását; figyelmeztet: „a burzsoá restauráció veszélyének ürügyével a sztálinizmust akarják restaurálni”.

Forr a párt. Az Irodalomtörténeti Intézet taggyűlése megállapítja, hogy elmaradt „a Nagy Imrénéél jóval súlyosabb gazdasági és politikai hibák” elemzése és megbélyegzése. Az Állami Elmekórház taggyűlése, a frissen rehabilitált dr. Tariska István igazgató és dr. Gimesné (a lázadó újságíró, Gimes Miklós anyja) javaslatára rendkívüli pártkongresszus összehívását kéri, hogy ott Rákosi „levonja a megfelelő konzekvenciát”. A Közgazdaságtudományi Intézetben Nagy Tamás elmondta, hogy a Déryre és Tardosra vonatkozó vádak nem bizonyíthatók: „a PB mostanában inkább fékez, mint vezet”. Kornai János szerint Poznan megmutatta, hogy baj van a munkásosztály hangulatával.

Gerő ráébred, hogy Rákosi őket is magával ránthatja. Egy héttel a KV-ülés után elpanaszolja Andropovnak, hogy a belpolitikai helyzet „nagyon, de nagyon komoly” – akárhová néz, már ő is csak ellenzék, sőt ellenséget lát. Mivel a kapitalizmus restaurálása nem számíthat népszerűsége, Gerő ügyes árukapcsolása szerint két feladatra összpontosítanak: „megdönteni az MDP mostani vezetését (egyszerre vagy apránként), és elszakítani, vagy legalábbis eltávolítani Magyarországot a Szovjetuniótól”. Titón kívül már Togliatti is fellép a „nemzeti kommunizmusért”, Moszkva befolyásának korlátozásáért. Véleményük a magyar pártban is visszhangot kelt. Togliatti interjúját a Magyar Rádió három napja azzal kommentálta, hogy az SZKP XX. kongresszusáig Magyarországon túlzottan másolták „a szovjet társadalmi és gazdasági módszereket” és „nem egyszer ráfizettek erre”. Növeli a bajt, hogy a KV apparátus fele a pártvezetés ellen lép fel. Vidékre utazva a vezetők ellen „bujtogatják a helyi kádereket”. Mindez azonban mintha csak bevezetés lett volna ahhoz, hogy előadja: veszélybe került Rákosi. A BM szovjet tanácsadója, Iscsenko közölte, hogy Péter Gábor „zárt borítékban levelet adott át” kihallgatójának, amit a nyomozati osztály vezetője eljuttatott a címzettnek, a Farkas-ügyet vizsgáló bizottság vezetőjének, Kovács Istvánnak. Péter Gábor kijelentette, „most igazán őszinte vallomást tett”, és nem más, mint Rákosi a főbűnös „Rajk és a többi elvtárs haláláért”. Ő adta a legfontosabb utasításokat, ő maga szerkesztette a vádiratot is. Gerő: „Ha ezt a levelet a KV soron következő plenumán felolvassák, akkor Rákosi elvtárs rendkívül nehéz helyzetbe kerül.”

Rákosi Máttyás már megvádolta magát azzal, hogy beismerte Rajk ártatlanságát. De a részletek! Sokaknak állhatott érdekében, hogy ezek végre kiderüljenek. Annyian ráncigálták volna le róla a leplet, hogy végül is nem tudni, ki járt sikerrel. Az Andropov-jelentésben meggyanúsított Kovács Istvánt feltehetően ki kell húzni a sorból, mert neki – akárcsak RM nála ádázabb ellenfelei többségének –, sem hatalma, sem lehetősége nem volt arra, hogy Péternek papírt, ceruzát és a levélírási engedélyt adjon, adasson. Július elsején Péter Gábor néhány sorban kérte őt, hogy a Farkas-bizottság tagjai látogassák meg a börtönben, mert szeretne kiegészítő vallomást tenni. Andropov azt jelenti, hogy Péter Gábor a beadványát olvasta fel a bizottságnak. De ha tényleg ezt olvasta volna fel, miért nem adta át nyomban Kovácsnak? Kovács szerint nem volt semmiféle felolvasás, Péter Gáborral beszélgettek. (Ugyanakkor a beadvány egy mondata ekképp szól: „De nem azért kérttem a magas Pártbizottságot, hogy magamról beszéljek.”) Kovács István azt is állítja, hogy a bizottság július 5-e tájékaán járt Péter Gábornál, aki ekkor beszélt először nekik Rákosi Máttyás felelősségéről (amikor dátuma szerint még nem is volt kész a levél). Ám mindennél sokkal lényegesebb, hogy vajon kinek az engedélyvel íródott és jutott célba a beadvány? Végül is a levelet Kovács állítólag a belügyi vezetés tudta nélkül, de nem valószínű, hogy Gerő és a tanácsadó szándéka ellenére kapta kézhez. A minisztériumot felügyelő miniszterelnök-helyettes Gerő (és a beadvány létezését neki jelentő Iscsenko) akképp is értesülhetett a július 10-ei levélről már 6-án (amikor Gerő a levél létezését jelentette Andropovnak), hogy annak első, Rajkra vonatkozó részével Péter elkészült, és megmutatta a tanácsadó börtönben járatos „összekötőjének” (vagy csupán kivitték sétálni, és közben elolvasták, mit körmöl). Akárhogy is történt, több mint bizarr, hogy a szovjet tanácsadó is benne lehetett a Rákosi-ellenes „puccsban” – legalábbis néma cinkossággal gyanúsítható. RM, aki a leváltása után is csak titokban ismerte meg a beadványt, úgy vélte, hogy Péter Gábor, „a szovjet elhárítás ügynöke” csak a neki védelmet és oltalmat ígérő szovjet állambiztonság sűgására merészelt papírra vetni „ezt a rágalomgyűjteményt”, és a háttérben az „ármánykodó” Hruscsovot sejtette. Meg kell említeni azt is, hogy Péter Gábor azt írja: először Gerővel akarta tudatni, mi az igazság. Ő irányította volna Kovácshoz? Nem lehet véletlen az sem, hogy július 6-án Gerő azt közli Andropovval, hogy a – csak négy nap múlva elkészülő! – levelet Kovácsék már megkapták – értsd: már nemigen tűntethető el, Rákosi aligha menthető.

– Nem tudom, miért került közvetlenül éppen hozzám Péter Gábor levele – állítja Kovács István. – Szabálytalan volt, hogy a belügyminiszter helyett nekem juttatták el a beadványt. Ha a szolgálati utat betartják, akkor nekem – vagy az első titkárnak, esetleg a miniszterelnöknek – csak ő adhatta volna át. A beadványt először a bizottság tagjainak mutattam meg. Elsősorban Molnár Erik és Nógrádi mondta, hogy Rákosit le kell váltani, hogy egyelőre háromtagú vezetést kellene a helyére állítani. Ezután kerestem fel Gerőt a levéllel. Ő egy szóval sem említette, hogy ismeri, vagy hallott róla, pedig bármit mondott neki az ember, mindig közbevágott: tudom, tudom. Elevenen áll előttem, mennyire csodálkozott. Mikor előadtam, hogy ezek után tarthatatlan Rákosi, hogy le kellene váltani, és legyen ő az első titkár, hallani sem akart róla zsidó volta és betegsége miatt. Ekkor a vezetők többsége már Rákosi ellen volt, de kötött bennünket a Szuszlovnak tett ígéret, féltünk a következményektől. Rákosinak se mertük megmutatni, mert ezzel teljesen kiborítottuk volna a KV-ülés előtt. Elmentem hát Andropovhoz, abban bízva, hogy mentesít bennünket az ígéret alól.

– Mivel Farkas Mihály Nagy Imrét támogatta, még PB-tag volt, amikor elkezdték kihallgatni Pétert Farkasra – állítja Farkas Vladimir. – Csak róla engedték beszélni. Amikor '56 márciusában létrehozzák a Farkas-ügy vizsgálatára az ötös bizottságot, Décsi és Péter is észreveszi, hogy itt másról van szó, és úgy döntenek, hogy tudatják a bizottsággal, hogy az államvédelemnek felállítása óta Rákosi az irányítója. Péter Gábor megírja „Mi az igazság?” című levelét, amit hóstettnek tart. Írásától a bizottság annyira megijedt – amit aztán Apró és Kovács is tagadott –, hogy elsikkasztották a levelet.

Ünnepélyesen kezdődik „Péter Gábor (életfogytiglanra elítélt) beadványa”: „a pártnak mindent tudni kell!” – „személyre való tekintet nélkül”. Igazmondásra kötelezi – pontokba szedett – mozgalmi múltja is. („7. Kétszer voltam Sztálinnál [aki szeretettel ölelt magához].”) Leírja, hogy akadályozták meg korábban, hogy Rákosi nevét kiejtse. Aztán rátér a részletekre.

„A Rajk-ügy vádiratát elejétől végig Rákosi Máttyás szerkesztette... külön repülőgépen Moszkvába vitte.” A visszahozott vádiraton egy vesszőt sem engedett változtatni. Megkérdezte, hogy az ügyész el tudja-e úgy mondani, mintha a saját szövege lenne. „Ugye, örülne az ügyész, ha ilyen vádiratot tudna írni?” A bíró és az ügyész kérdéseit a szovjet tanácsadó Belkin fogalmazta. A vallomások, a bíró és az ügyész kérdéseit, a vádbeszédet, a védőbeszédet, az utolsó szó jogán elmondandó szöveget Rákosi Máttyás „Szóban és írásban megjegyzéssel ellátta. Jóváhagyta.”

Rákosi Máttyás a szobájába felszerelt hangszórókon végighallgatta az egész tárgyalást. Külön telefont is felszereltetett, amely a tárgyalási terem emeletére, Péter Gáborhoz vezetett. „Ezen a telefonkészüléken... a bíró, ügyész (vádlott) részére folyamatosan újabb és újabb kérdéseket, utasításokat adott.” Utasításai, megjegyzései között Péter megemlíti: „Meddig akarja ma folytatni a bíró a tárgyalást?! 3 óraorok okvetlenül be kell fejeznie! Különb en a reggeli sajtó nem tudja közölni.” A vádlottaknak szóló utasításai: „Mondja, meg lehetne azt csinálni, hogy Szőnyi mondja a következőt: »A nyomozó szervekről azt terjesztették, hogy a vádlottaknál kényszerhatást, aktedront alkalmaznak. Mint vádlott és orvos kijelenthetem, meggyőződtem, hogy ebből egy szó sem igaz!« (És Szőnyi mondta.)” Rákosi utasítására Rajk kijelentette, céljuk: „A földet visszaadni a földbirtokosoknak! A gyárat a gyárosoknak!” A védőket az életrajzok alapján választotta ki. „A Rajk védője valami csúnya zsidó legyen!” „Így folyt le Rákosi Máttyás rendezése mellett a Rajk-ügy tárgyalása!”

„Ítélet előtt egy nappal Rákosi Mátyás áthívott a pártba. Szobájában, kabátzsebének belső zsebéből kivette pénztárcáját. Belőle egy 10 cm hosszú és 5 cm széles papírlapot. A papírlapra rá volt írva Rajk Lászlónak és társainak neve. Ítélete! – Rákosi Mátyás kézírásával.”

„Így lett kimondva Rajk László és társai fölött a halálos ítélet!”

Péter Gábor részletesen beszámol arról is, hogy őt Rákosi a villájába csalta és saját testőreivel lefogatta. Péter zaklatottságára – illetve a levélíráshoz adott idő bőségére utal –, hogy csak ezt követően tért rá, miképp irányította őt, azaz a politikai rendőrség vezetőjét 1945-től kezdve Rákosi Mátyás. Például át kellett adnia őt illegális kommunista az oroszoknak, hogy azokat intézzék el (dobják a Dunába). Aztán két nap múlva Belkin közölte Péterrel: „Ha Rákosi akarja, dobja őket a Dunába, mi ilyesmivel nem foglalkozunk!”

1951 április végén, „pénteken du. 1/2 2 órakor telefonon utasított Rákosi Mátyás, hogy Kádár Jánost a du. folyamán vegyem őrizetbe”. „Amikor átküldtem az ítéletekre a javaslatot, felhívott telefonon: »Ebben az ügyben csak ez az egy (Haraszi? – meg is kérdőjelezte) halálos ítélet lesz?«”

„1953-54-55-ben írtam a szovjet tanácsadónak, hogy szovjet emberrel szeretnék beszélni. Háromszor nem ettem 3-4 napig (levelem elakadt).” Péter 1955 szeptemberében Gerő Ernőnek írt, de öt napos vándoroltatás után levelét összetépték előtte. „Miért nincs nekem jogom Gerő Ernőnek – aki a Konti utcai fogházban bent volt nálam – az igazat megírni?” „Az írásban szovjet állampolgárok nevei is szerepelnek. Kérek egy példányt átadni a Szovjetunió Kommunista Pártjának.”

„Budapest, 1956. július 10-én.”

(RM egy híve, titokban eljuttatta neki Moszkvába – 1956 őszén? – a Péter Gábor-beadvány másolatát. „Nyugalommal olvasta végig. Türtöztette magát. Annál a résznél, ahol Péter Gábor azt írta, hogy Rákosi hálószobájában tartóztatták le, még mosolygott is... Azt azért szeretném megkérdezni tőle, hogyan került a hálószobámba... Jól nézek én ki! Péter Gáborral a hálószobámban!”)

Az „igen felindult” Kovács István még július 10-én este elvitte Péter Gábor beadványát Gerőhöz, aki erről részletesen beszámolt Andropovnak. Ő aztán jelentette Moszkvának, hogy Gerő közölte, nem egyedül Kovács tartja alkalmatlannak Rákosit a vezetésre: a párton belüli ellenzékek és az ellenséges külföldi propagandának köszönhetően a KV-tagjai nyíltan tárgyalnak a leváltásáról. De erről a közhangulatról, sem Péter Gábor öt napja ismert beadványról ő nem beszélt Rákosival.

Másnap Kovács István elvitte magát a levelet Andropovhoz, hogy mihez kezdjen vele. Felolvassa a KV-ülésen? Vagy eltitkolásával csapja be a KV-t, vagy inkább Rákosit hozza reménytelen helyzetbe? A Politikai Bizottságot a Rákosi-ügyben „kötik a Szuszlov et. által adott tanácsok”. De azóta egészen más a helyzet, a KV-ülésen a Rákosi-kérdés sokkal élesebben vetődhet fel. Andropov hatáskörét meghaladta az első titkár sorsának eldöntése, mellébeszélte hát. Jelentésében pedig megpendítette, hogy a levél Rákosi lejárására íródott, s benne lehet Kovács keze is. Tudni vélte, hogy a PB meg fogja vitatni Péter beadványát, és ez a tagokat „markánsabb” megfogalmazásra készítheti, Rákosit pedig rádöbbenheti a dolgok állására. A saját jövőjére figyelő diplomata nem kérdőjelezte meg Szuszlov zsenialitását, de megállapította: a magyar elvtársak „kellő tisztánlátás és magabiztosság nélkül” néznek a KV-ülés elé, és a PB számos tagja „nem kész határozottan védelmezni Szuszlov et.” tanácsait. De ő – mármint Andropov – a hibái ellenére is támogatja Rákosit.

– Soha többet nem álltam szóba Péter Gáborral, pedig temetéseken, évizedeken át többször láttam – mondja Kovács István. – Levele után megmondtam Simon Jolinak, a feleségének, háromszoros halál is kevés lenne Péternek, olyan kárt csinált a pártnak, mint senki más. Hányszor kérdeztem, hogy rendben mennek-e a dolgok, tényleg ennyi ügynök van-e közöttünk és ő mindig megnyugtatott.

Gerő és a szovjet tanácsadó tájékoztatásának köszönhetően Andropov első jelentése Péter Gábor leveléről már Kovács István jelentkezése előtt, 1956. július 9-én az SZKP Elnökségének asztalán lehetett. Hruscsovék július 12-én újból visszatértek a témára, és úgy döntöttek, hogy a helyzet tisztázására Budapestre utazik A. I. Mikojan.

A szüntelenül tüsténkedő Gerőben és a kemény Kovácsban sem volt annyi bátorság – tisztesség? –, hogy megemlítsék Rákosinak: Péter Gábor ezzel meg ezzel vádol, vagy hogy némán a kezébe nyomja a levelet. Az „elvtársi kapcsolat” kódexe ezt nem írta elő. Ő azonban e nélkül is érezte, hogy odaadása ellenére ég a lába alatt a talaj: „Magyarországon... általános támadást indítottak a pártvezetés, de külön személyem ellen.” Sőt az egész pártot „ellenség veszi körül”. Gerő elismerte, hogy „létezik bizalmatlanság” a pártvezetés meg Rákosi iránt is, majd hozzátette: ezért nem lehet kizárólag az ellenséget okolni.

Figyelemre méltó, hogy Moszkva, a táboron belüli épp aktuális viszály kezelésére, nem a Rákosinak elkötelezett Szuszlovot küldte Budapestre, hanem Mikojánt. Hegedűs András emlékiratában azt írja, hogy a fogadására Rákosival kettesben mentek ki 1956. július 13-án a reptérre. „Már majdnem a vendégházhoz érkezünk, amikor Mikojan hirtelen Rákosihoz fordul, és a következőket mondja neki: »Mi úgy gondoljuk a párt Elnökségében, hogy neked – betegsre hivatkozva – le kell mondanod, Rákosi elvtárs, s Hegedűs elvtársnak kell átvennie az első titkári tisztséget.« Rákosit nem érte nagyon váratlanul ez a közlés... Én viszont rögtön, még az autóban közöltem Mikojannal, hogy nem tudom vállalni az első titkári tisztséget.” RM memoárjában sem repülőtérről, sem autóból: Mikojan váratlanul Pestre érkezik, telefonál neki, hogy találkozni szeretne vele, Gerővel és Hegedűssel, s a nyugtalanító magyarországi fejlemények miatt javasolta, hogy Rákosi váljon ki a vezetésből, és Gerő lépjen a helyére. Mindenesetre tényként maradt fenn, hogy Mikojan kész elképzeléssel érkezett Budapestre. Nem lett volna szokatlan ez sem, de Mikojánt azzal bocsátották útjára, hogy „meg kell könnyíteni Rákosi helyzetét”, és hogy „keményen beszéljen” Kovácssal. Mikojan július 14-i jelentése szerint nem kerülhetett sor sem a Hegedűs, sem a Rákosi által leírt jelenetre. Mikojan ugyanis azt táviratozta Moszkvába: „közvetlenül az után, hogy megérkeztem Budapestre, kétórás megbeszélést folytattam Hegedűs, Rákosi és Gerő elvtárssal, valamint Vég KV-titkár elvtárssal, aki szintén kijött a fogadásomra”. Bár szavaikból „az derült ki, hogy minden a Rákosi-kérdés körül csúcsosodik ki, senki közülük nem volt hajlandó ezt a kérdést feltenni. Úgy látszik, mindannyian arra várnak, hogy a Rákosi-kérdést mi vessük fel”. Ezen a beszélgetésen RM jelenléte is feszélyezhette a magyarokat. Köntörfalaztak, amíg Mikojan rá nem jött, tulajdonképpen mit is kerülnének. Gerő – vagy ekkor nem jelenlévő Kovács, Kádár és társaik számára – nem a kor embertelensége, százak kivégzése, büntetlen százazrek meghurcolása a botránykő. Azzal telt be a pohár, hogy nyilvánosságra került: elvtársaik ártatlanul jutottak bitóra, és halálukban cinkosok ők is. Bűnrészességüket nem tudták megbocsátani Rákosinak. Önvédelemből is fel kellett lépniük ellene. Végre Mikojan megértette finom utalásait, és rákérdezett: nem volna-e jobb a pártnak, ha Rákosi lemondana. Gerő, Hegedűs és Vég „valósággal fellélegeztek”.

Ellentmond Hegedűs és RM idézett visszaemlékezéseinek az is, hogy július 12-én a szovjet pártelnökség még arra kérte az olasz párt vezetőjét, Palmiro Togliattit, segítsen Rákosin azzal, hogy interjút ad a Szabad Néppel. Am Mikojan telefonja alapján lemondtak a „segítségéről”, július 13-án megtáviratozták neki: „A helyzet Magyarországon megváltozott, mivel a párt vezetése elismerte: Rákosit valószínűleg lehetetlen lesz megtartani első titkárként. A Budapestten tartózkodó Mikojan et. úgy véli: most, úgy tűnik, nincs más kiút... Rákosi közvetlen támogatása, a megváltozott körülmények folytán... nem lenne időszerű.” Rákosi leváltását tehát nem Moszkva találta ki, csupán elfogadta. RM úgy emlékszik, miután ő beleegyezett, hogy lemond, Mikojan azonnal – azaz még július 13-án – telefonált Hruscsovnak. Valószínű. Mikojan azt sem mondhatta, amit Hegedűs ír, hogy a lemondásakor betegségére hivatkozzanak – ezt saját bevallása szerint RM találta ki.

A Kreml aggasztónak tartotta, hogy az imperialisták „egyenként szétverik” a szocialista országokat. Tanácsalanságukban szabad kezet adtak Mikojának, aki aztán beleegyezett, hogy a legnagyobb ballasztot dobják ki a léghajóból. A birodalom és a csatlós országok viszonyát, no meg Moszkva helytartóit mi sem jellemzi jobban, mint hogy „a magyar elvtársak” közül fel sem merült senkiben, hogy Rákosit ők buktatták meg. Kovács István 2000-ben is állította, Mikojan azzal a döntéssel érkezett, hogy Rákosit le kell váltani. A múltjával szembeforduló, ellenzékivé lett Hegedűs András is abban a tudatban halt meg, hogy úgy történt, ahogy ő emlékezett: Mikojan Moszkva ukázával érkezett. Velük ellentétben külföldön tisztábban látták a történeteket. Bár a magyar vezetők is megkapták az MTI Bizalmasát – a nyugati híradásokat és kommentárokat a bukásról –, lepergett róluk, „az imperialisták hazugsága” érintetlenül hagyta mindahányat – évtizedeken át a történészeket is. (Véletlen lett volna, hogy a belügy éppen akkor akarta „javítani” a nyugati rádiók zavarását, amikor azok RM bukásáról „fröcsögtek”?) Egyedül Rákosinak volt érdeke azt hinnie, hogy Moszkva menesztette, mert óriási blamázs lett volna, ha kiderül, hogy nem a távoli Kreml rúgta ki, hanem elvtársainak, népének lett elege belőle.

Leváltásához fűződik egy másik legenda is. Eszerint azért menesztették, mert egyetlen évszaka négyszáz ellenzékít – írókat, újságírókat, diákvezetőket, katonatiszteket (?) – kívánt letartóztatni. Ám a „sötét lelkű Kovács István” értesítette a szovjet nagykövetet a tervről (a Vas Zoltán-féle változatban: „Gerő hideg számíttással hátba támadta [Rákosit]. Felhívta Hruscsovot”), s a titokban érkezett Mikojan éppen akkor toppant be a PB ülésére, amikor RM kijelentette, hogy „a négyszáz letartóztatást igenis foganatosítani kell”. Sztoj! RM sohasem kérte a letartóztatások jóváhagyását a PB-től: mindig csak utólag jelentette be az esedékes árulok őrizetbe vételét.

A legenda mégis fennmaradt, mert valahogy illett hozzá, hogy a hatalomért mindenre képes. A történetet főképp a sokat kockáztató pártellenzék terjesztette. De szinte minden e korról foglalkozó mű tényként szól a listáról, talán a legrészletesebben és leghatásosabban Aczél Tamás és Méray Tibor Tisztító vihar című fentebb is idézett könyve, de Vas Zoltán és Schifferné Szakasits Klára visszaemlékezése is. Szász Béla is ír róla, feltehetően Aczélék leírása alapján. Kopácsi Sándor állítólag a budapesti titkár, Mező Imre kérésére a négyszázak közül egynek, Nagy Imrének búvóhelyet készíttette elő a Bükkben. Fekete Sándor a nyolcvanas években kifejtette, hogy Rákosi az albán pártvezértől, Enver Hodzsától kapta a letartóztatás ötletét. (Rá lett volna szorulva?). Hodzsa Magyarországon átutaztában mondta neki: „agyon kell löni a hangadó értelmiségieket, írókat; Nagy Imrét, és még egy-két ilyen alakot”. Az első fajsúlyos Rákosi-portréban Hajdu Tibor történész azzal erősítette meg a legendát, hogy a bukása előtti hetekben Rákosi „erőskezű belügyminisztert keresett idejétmúlt terve végrehajtásához”. Ennek sincs nyoma, de sokan állították magukról 1956-ban és később is, hogy szerepeltek a listán. A tárgyszerű Kéthly Anna szerint is köztudott, hogy 1956-ban Rákosi „ismét a régi jól bevált módon akarta elhárítani újtájból az akadályokat, négyszáz személyt akart letartóztatni. Bizonyos, hogy ezt az oroszok akadályozták meg, akik azokban a napokban, a sztálini terror enyhülése után nálunk is enyhébb módszereket kívántak alkalmazni”. Ám magától Mikojántól tudjuk, hogy az orosz vezetést épp Rákosiék tehetetlensége, vagyis nem a „lista” léte, hanem annak a hiánya aggasztotta: „Látnivaló, hogy a hatalom napról napra egyre inkább kicsúszik az elvtársak kezéből. Kialakulóban van az ellenséges elemek párhuzamos központja, mely aktívan, határozottan és magabiztosan tevékenykedik... A párt vezetése ebben a veszélyes helyzetben gyakorlatilag teljesen apátiában van.”

– Gyanúsan kerek ez a négyszázak szám – mondta Hegedűs András. – Rákosi annyira bizonytalanná vált 1956 tavaszára, hogy valószínűtlennek tartom egy ilyen lista összeállítását. Ekkor mondta Gerő előtt, hogy úgy érzi magát, mintha puszkaporos hordón ülne, ami bármikor felrobbanhat.

– Nem lehetett ilyen lista – állítja Kovács István is –, annyira demoralizált volt a vezetés, hogy azok ellen sem léptünk fel, akik ellen kellett volna.

– Az akkori politikai helyzetben – mondta Vég Béla – Rákosi még arra sem talált volna embert, aki leírja a letartóztatandók névsorát.

– Az újságíró aktíván már mindenki mondta a magáét – idézte fel Matusek Tivadar. – Szóba került az is, hogy Rákosinak van valami listája nyolcvan vagy száz újságíróról, akiket őrizetbe kell venni. Lehet, hogy Rákosi szeretett volna néhány embert letartóztatni, de a vádra rezignáltan azt mondta: Milyen listákat csinállok már én?

– Most hallok először a négyszázak listáról – állította 1988-ban Marosán György. – Rendőri logika szerint valamilyen listának kellett lennie, hisz az elhárítás azért létezett: ebben a hideg-meleg helyzetben a belső hírszerzésnek dolgoznia kellett.

– Valami dolgom volt a Nógrádi Sándor szobájában – említette Kutrucz Gizella, dr. Balogh Elemérné –, s a kezembe akadt egy olyséfle névsor, hogy „A rend helyreállítása, a párt egységének megőrzése érdekében letartóztatandók”. A listán a második a férjem volt, mivel felszólalt a pártfőiskolán Rákosi eltávolítása érdekében. Meg kell mondani, rosszul lettem.

A párt élén álló Rákositól uralkodása alatt egyszer, egyetlen egy alkalommal – 1956 júliusában – kellett megkérdezni, hogy miért nem tartóztatják le „az ellenséges elemek főkomposait”. S a kérdést nem akárki, hanem a lemondását jóváhagyó Mikojan tette fel neki. RM válasza: „a helyzet annyira bonyolultá vált, és a feszültség annyira felerősödött, hogy a letartóztatások nem segítenének: ha egyeseket letartóztatnak, mások jelennek meg, ha ezeket letartóztatják, megjelennek a következők, és nem lesz soha vége”. Tizenegy évi uralkodás végén ide gyöngült.

Láttuk, hogy 1956 júliusában nemhogy az „ellenségnek”, hanem a szűk pártvezetésnek is útjában volt Rákosi, már csak az a bornírság tartotta a helyén, hogy leváltása „ajándék volna az amerikaiaknak”. RM eltaktikázta magát, amikor azt gondolta, hogy nyugodtan elevezgethet Hruscsov oldalvén. Ha Sztálin leleplezése után rituális önkritikában átvállalja a közös bűnt, talán nem lázad fel ellene a párt(vezetés) is. Ők nem akarták RM balhéját elvinni, vele bukni. Ráadásul tartottak is tőle. (Kádár azt mondta Mikojának, hogy Rákosi „megmenthette volna magát”, de mivel a XX. kongresszus után elmulasztotta hibái kijavítását, tartanak attól, hogy visszatér az önkényhez, és lecsukhatja őket.)

Mikojan elsősorban azért adta fel neki az utolsó kenetet, mert „az események a hatalom elvesztése felé tartanak”. A moszkoviták leszerepeltek. Megkérdezte hát: „mért ne tennék meg” Hegedűst első titkárnak. A kérdés is mutatja – hát még a vita! –, hogy a helyzet rendezésére jött, nem Rákosi leváltására. Ha a szovjet pártelnökség Rákosi menesztéséről határozott volna, akkor azt is közli, ki az utód. S ha Mikojan tényleg azt mondta volna, hogy a pártelnökség szerint Hegedűsnek kell átvennie a vezetést, akkor ő szalutál, és átveszi. Egy vita során viszont nyugodtan ódzkodhatott, hogy nehéz, hogy nem fogadnák el, hogy a legmegfelelőbb a mentora, Gerő lenne a posztra.

Gerő nyomban sorolta: először is zsidó, másodsor beteg; harmadszor Rákosi támadói ellene fordulnak. Vég Béla megerősítette: Gerő szintúgy felelős. Ő, aki a rehabilitációt kezdte? – háborodott fel Gerő. Az erős felindulástól jövőbe látó RM megjósolja, Gerő csak ideiglenesen lesz első titkár: elkerülhetetlen Kádár jelölése. Gerő egyetért, de azért hozzáteszi, hogy Kádár, ugye „a párt életének válságos pillanataiban...” (árulás, pártfelosztás). Rákosi: „ha némi kockázattal jár is Kádár jelölése, ezt kell tenni”. Hegedűs nem hagyja ennyiben: a győnge Kádár legyen másodtitkár Gerő mellett. Ekkor megegyeztek abban, hogy a Politikai Bizottságban folytatják a vitát – az utódlásról, hiszen RM gyakorlatilag már le volt váltva.

– Rákosit csak Moszkván keresztül lehetett leváltani, mert ha mi szólítjuk fel a lemondásra, visszautasítja – állította Kovács István. – De miután Mikojan mondta neki, tudta, baj lehet, ha ellenkezik. Mivel mi élesen támadtuk, azzal is tisztában volt, hogy nem áll mögötte

senki.

Az a szóvicc járta, hogy Mikojan díszmagyart hozott Rákosinak, hogy lássa mentében.

Mivel Mikojan a Politikai Bizottság-tagjai közé dobta a gyeplőt, taktikai csata kezdődött arról, hogy ki lesz Rákosi Mátyás utóda. Eddig csak áttételesen, szovjet vezetők, vagy követségek körötti sündörgéssel befolyásolhatták a személyi döntéseket – de nem a pártvezető kilétét! A magyar pártvezetésnek első ízben kellett egy ilyen horderejű hatalmi kérdést megvitatnia. Nehezen szállt fel a füst. A Politikai Bizottság július 12-én elkezdett, s Mikojan jövelele miatt befejezetlenül hagyott ülése 13-án nem jutott dülőre, így végül ez az ülés három napig tartott. A történeteket nem jegyzőkönyv, nem valamelyik jelenlévő visszaemlékezése őrizte meg, hanem a jól tájékozott Mikojan jelentése. A szovjet pártvezető feltehetően 13-án maga is részt vett a PB-ülésén, de nem szólt bele a vitába. Az is lehet, hogy Gerőt nemigen akarta, Kádárt nem merte jelölni, az előzőleg szűk körben már elutasított Hegedüst pedig nem kívánta a magyarokra erőltetni. Mindenki tudta, hogy úgy is ő – azaz Moszkva – szentesíti a döntést. Akkor meg minek szóljon bele, amíg nem muszáj? Mikojan szerint Gerő a „lelke mélyén mindvégig a saját jelölése mellett volt”, ezért pár órával azután, hogy ő maga is elvetette Hegedüs első titkári jelölését, komolytalanul őt javasolta, az esélytelen – a vetélytársat, Kádárt pedig valamiképp „elfelejtette”. Rákosi ugyan bizonytalanodott Kádár jelölésével, de végül „nem is kapott támogatást”. Mivel a PB nem akarta, hogy a tapasztalatlan Hegedüs kerüljön az élre, maradt Gerő.

Bármennyire távol tartotta is Mikojan magát a döntéstől, a PB nem merte a feltehetően leginkább áhított, de mégiscsak bélyeges Kádárt jelölni (a kettősjelölés, az az eretnokség, hogy Gerő és Kádár között válasszon a Központi Vezetőség utólag sem jutott senki eszébe). Mikojan megjegyezte, hogy az ülés után, július 14-én csak Rákosi és Hegedüs tájékoztatta őt a PB határozatáról. Gerő nem kereste fel, csak azt üzentte, ha a szovjetek nem tartanák célszerűnek a jelölését, akkor visszalép. A PB tehát Gerőt ajánlotta a lemondott RM utódjának, és ahogy azt Mikojan szűk körben javasolta, „fiatal, magyar nemzetiségű elvtársakkal” kívánta kiegészíteni a pártvezetést. Eltökélték azt is, hogy csapást mérnek az „ellenséges csoportokra”, az ellenzékre stb., stb.

Rákosit az is bántotta, hogy Mikojának nem tetszett Nagy Imre kizárása a pártból – ráadásul még tárgyalt is vele. Ő pedig rettegett: „Rákosi megy... Nagy Imre visszajön.” De ez odébb volt.

Külön elemzést érdemel RM visszaemlékezése a leváltásra. Azt elismeri, hogy nélküle talán könnyebben megbirkóznak az ellenséggel, de kiválása „megnöveli bátorságukat és étvágyukat”. Átvillant az is az agyán, hogy Tito követelte a fejét. Mindegy, Mikojan ajánlatakor számára világos volt, hogy „befejezett ténnyel” áll szemben. A PB-vel közölte, „milyen javaslatot kaptunk”, és azt is, hogy ezt elfogadta. „Az elvtársak nagyon meg voltak lepelve (sic!).” Két oldallal később azt írja: „Amikor a Politikai Bizottságban előadtam azt a tervet, hogy felmentésemet kérem (anélkül, hogy ismertettem volna Mikojan e. küldetését), néhányan megemlékeztek, hogy ilyesmi már az ő fejükben is megfordult”. (Mikojan szerint az egész testület helyeselt.) „Azonnal felmerült – írja Rákosi –, hogy nem volna-e helyes, ha számomra valami megtisztelő pozíciót kreálnának, például pártelnökséget, vagy legalább maradjak a Politikai Bizottság tagja.” De ő bejelentette, ha így határoznak, kérem fogja a Központi Vezetőséget, hogy vesse el az ajánlatot. Mikojan szerint ez a veszély nem fenyegetett: senki sem támogatta Szalai ötletét, a pártelnöki posztot. Vég Béla elmondta Mikojának – aki ezek szerint sem vett részt a végeláthatatlan PB-ülésen –, hogy Rákosi szerette volna megtartani legalább a PB-tagságot, de megmondták neki, hogy visszavonulása erre is vonatkozik. „Nyilván azzal a szándékkal igyekezett bent maradni a magyar párt vezetésében a Politikai Bizottság tagjaként, hogy ezzel megőrizze tényleges irányítását a pártban” – vonta le a következtetést Mikojan. Ennek ellenére jó osztályzatot adott Rákosi „viselkedésére”, mivel elismerte, azért halogatta eddig a lemondást, mert szerette volna kijavítani a hibákat, ám ez nem sikerült. Szalai félt, hogy az ellenség Rákosi „egész garnitúráját” kirúgja, vagy más megfogalmazásában, hogy a KV „megdönti” az egész PB-t.

– Hosszú végvonaglás után '56 júliusában Rákosi harc nélkül visszavonult: nem küzdött, szétesett, már korábban feladta – állítja Vég Béla. – Persze, mit tehetett volna a szovjetekkel szemben? A lengyelek nem engedték be a KV-ülésére az SZKP vezetőit, nálunk Mikojan ott volt a PB-ülésen is. Nekünk biztos, hogy nem volt semmi titkunk '56-ig a szovjetek előtt, ha kérték, a legbizalmasabb anyagokat is megkapták a nemzetközi osztályon keresztül. Jellemző, hogy hozzám tartozott az osztály, de nem tudtam, ki tartja az SZKP-val a kapcsolatot. Azt viszont a saját bőrömmön is éreztem, hogy ők nem egyenrangú partnerként kezelnek bennünket.

A szovjet vendéget mintha a börtönviselt Kádár János érdekelte volna a legjobban: beszélgetésükről különjelentés ment Moszkvába. Mikojan nem említette Kádárnak, hogy mi vár a beszélgetésük alatt is zajló PB-ülés nyomán Rákosira, csak megkérdezte „a dolgok állásáról”. Kádár egy illegális kommunista felszólalására hivatkozva azzal kezdte, hogy Rákosi eljátszotta a bizalmat, nem maradhat első titkár. Bírálta a szovjet vezetőket is, mert ha „tisztában lettek volna a magyarországi helyzettel”, nem küldték volna el a Rákosit dicsőítő április 4-i táviratot. Kádár megható mesét kanyarított Rákosi iránti nagybecsüléséről, ami azonban megingott, amikor megtudta, hogy Rajk a kivégzése előtt azt kiáltotta: „A pártért halok meg! Éljen Sztálin! Éljen Rákosi!” (A kivégzést Kádár Farkas Mihállyal és másokkal együtt a börtönépület emeletén várta végig, s tudnia kellett, hogy Rajk nem ezt kiáltotta.) Kádár a börtönből kiszabadulva elmondta a kétségeit Rákosinak, és javasolta a Rajk-ügy alapos felülvizsgálatát. A főtitkár ezt azzal utasította el, hogy Rajk bűnös volt. Ha akkor beleegyezett volna az objektív vizsgálatba, mondta Kádár, „az én bizalmam, akárcsak más elvtársak bizalma rendíthetetlen maradt volna, és ő megőrizte volna a párton belüli tekintélyét”.

Mikojan káderezett. Kifaggatta Kádárt az 1943-as pártfeloszlatastról, a magyarok szovjetellenességéről, az antiszemitizmusról stb. Kádár azt állította, a pártban kezdetben ügyet sem vetettek rá, hogy a vezetésben sok a zsidó, de a „becsületes magyar nemzetiségű káderekkel való leszámolás és az önkényeskedés után” sokan a vezetésben lévő zsidók ellen fordultak. Kijelentette: „nem törekszik a feloszlás poszt betöltésére”. De amikor rehabilitálták, Rákosi megmondta, hogy mindenkit vissza akarnak helyezni „arra a posztra, amelyet letartóztatása előtt elfoglalt”. Nem tartotta be a szavát, és keresi az ürügyet, hogy az igazságtalanul elítélteket ne rehabilitálják teljesen. Őt azért nem vették vissza a Politikai Bizottságba, mert „bűnös” a párt feloszlataiban. A beszélgetés végén megjegyezte: „Nálunk sokan mondják, hogy a szovjet elvtársak gyakran avatkoznak be Magyarországi ügyeibe, és az mindig balul üt ki. Miért ne avatkoznának be most a helyzetbe, hátha ezúttal jól üt ki.”

A beavatkozáshoz tartozik, hogy Rákosi és Gerő Mikojan társaságában egyenként behívta a pártvezetésbe javasoltakat és elbeszélgetett velük.

– Ebben a viharos időszakban Szuszlov után Mikojan jött lelki dumára Magyarországra – idézte fel Matusek Tivadar. – Ma már nevenségesen hangzik, de amikor Mikojan kérte, hogy őszintén beszéljek neki a gondokról, megkérdeztem, hogy nem lehetne-e a sorban állást megszüntetni, kicsit több üzletet nyitni. Mikojan azt felelte: És mit vinnénk az üzletekbe? Azt hittem, leeseek a székről.

Hruscsov július 16-án közölte a moszkvai jugoszláv nagykövettel, hogy Mikojan látogatása során „sokkal jobban alakul” minden, mert a „magyar elvtársak úgy határoztak”, hogy Rákosi lemond.

– Mikor Rákosi látta, hogy nem áll senki mögötte, nagyobb vita nélkül visszalépett és elfogadta, amit el kellett fogadnia – mondta Hegedüs András. – Igazán nem volt beteg. Az állapota megfelelt a korának. Felmentésének bejelentésére Mikojan kért fel, ami logikus is volt, különben az utódnak, Gerőnek kellett volna ezzel a KV-ülés elé kiállnia.

RM: „javaslatomra kidolgoztuk a felmentéssel kapcsolatos teendőket menetrendjét”. A főfeladat, hogy legalább a párt aktivistáit

időben értesítsék: „mielőtt az ellenséges rádiók rávetnék magukat e szenzációra”. De hiába rendelték fel őket Budapestre, hiába szakították félbe a KV-ülést a személyi változások jóváhagyása után, mert délután két órakor London már közölte, hogy Rákosit leváltották. Eredetileg úgy volt, hogy semmi indok, lakonikusan, egy sorban kéri a felmentését, akárcsak a bolgár Cservenkov. De RM adott a koreográfiára.

– Leváltása előtt Rákosi felhívott, és elmondta, hogy olyan orvosi szövegre van szüksége, ami egészségi okokkal indokolja a visszavonulását – említette orvosa, dr. Policzer Miklós. – Ezt én megfogalmaztam. Egyébként egészségi állapota nem indokolta a visszavonulását, szívrohamai mindig voltak, legfeljebb akkortájt gyakrabban.

Rákosi Mátyás levelet írt: „Kérem a Központi Vezetőséget, mentsen fel a Központi Vezetőség első titkári tiszte, és politikai bizottságbeli tagságom alól. Kérelmem egyik oka, hogy hatvanötödik életévemben járok, és két éve tartó, mind komolyabbá váló betegségem gátol a Központi Vezetőség első titkárának tisztségével járó munka elvégzésében. Emellett azok a hibák, amelyeket a személyi kultusz, valamint a szocialista törvényesség terén elkövettem, megnehezítik a pártvezetés számára, hogy teljes mértékben összpontosítsa pártunk figyelmét az előttünk álló feladatokra. Felmentésemet kérve pártunk, dolgozó népünk, a szocializmus nagy ügyét kívánom szolgálni.”

– A KV-ülés szünetében Rákosi, Gerő és nem tudom még ki, a titkárságon fogalmazták a közleményt – mondta Szatmári István, RM titkára. – Nem úgy festett Rákosi, mint akinek szakadékba kell ugrania.

Ilyen sem volt még: az 1956. július 18-án kezdődő központi vezetőségi ülésen az „első napirendi pont előadója” – utoljára – Rákosi Mátyás. Besegít Hegedüs András. Az elnöklő Apró Antal régi barátként üdvözi a tapssal köszöntött Mikojant. RM felolvasta felmentését kérő levelét és kiegészítést is fűzött hozzá: „Ami egészségi állapotomat illeti, két év óta hipertóniában szenvedek, vérnyomásom emelkedik, és néhány nappal ezelőtt az orvosok a Politikai Bizottsághoz jelentést küldtek, amelyből egy mondatot idézek: »Rákosi elvtárs jelen egészségi állapotát semmiképpen sem tartjuk megfelelőnek, s ezért a legsürgősebb beavatkozást kérjük állapota romlásának feltétlen megakadályozása céljából.«” Azt mondta, betegsége kezd kihatni a munkájára, ami „ilyen fontos munkakörben csak károkat okozhat a pártnak”. A személyi kultusz és a szocialista törvényesség „terén” elkövetett hibákat a KV 1953 júniusi ülésén, majd többször is elismerte, a nyilvánosság előtt is önkritikát gyakorolt. A XX. kongresszus, és Hruscsov beszámolója után világossá vált, hogy a „hibák súlya és kihatása” nagyobb, mint hitte. Ha a rehabilitáció vonatottan, megszaktításokkal haladt, és „a személyi kultusz felszámolása terén” visszaesés állott be, azért ő, a párt első titkára felelős. Kész. Ezután Rákosi Mátyás, gyakorlatilag már mint a Központi Vezetőség egyszerű tagja, lemasirozott az emelvényről a „szocialista építés jobb jövőbe vivő útján” egészen az ülésterem egyik hátsó soráig.

Hegedüs András megállapította, hogy Rákosi hibái nem feledtethetik „történelmi érdemeit”. Felmentésére „betegsége, részben idős kora” miatt van szükség, s ne feledjék: maga kérte ezt! A PB nevében Gerő Ernőt javasolta első titkárnak. KV-tagnak, PB-tagnak ajánlotta Rákosi rabjait: Kádárt és Marosánt is. Apró azonnal szavaztatni akart, de ez a nyáj erre már nem volt hajlandó. Kossa István kifogásolta Rákosi zavart keltő felmentését, de a türelmetlen, agresszív Gerő jelölését is. Harustyák József kérte, hogy Rákosi maradjon „a helyén”, és csak annyit dolgozzon, amennyit bír. Gerő előző kérésére felszólalt Mikojan is. Közölte megbízatásának megfelelően tájékoztatja a szovjet pártvezetést, hogy a magyar pártban mi a helyzet. Bár szerinte „tűrhetetlen az állapot”, mégis megérti a Rákosit övező tiszteletet. Még inkább „jogos ez a tisztelet”, mivel önként lemondott. Bár a pártban a lemondás „nem normális”, ez az eset „igazi kommunista cselekedet”, mert erősíti a pártot. Bármekkora is Rákosi iránt a bizalom, a tények előtt nem lehet szemet hunyni: „néhány év óta valóságos lázban áll a párt... Itt gyökerében kell gyógyítani”. Mikojan tanúja volt, „hogyan hatott ezekre a kérdésekre” Sztálin. Bár Rákosi a legjobb akarattal vezetett, de a tények „sokszor igen kellemetlenek voltak”. „Nem kötelező, hogy ha egy Rákosi elmegy, mindjárt egy másik Rákosi jöjjön a helyébe” – mondta. Neki sincs igénye Gerő jelleme, de a pártvezetés egységét ilyen „személyi természetű hiányosságok” nem akadályozhatják. Nagy Imréről azt mondta, hogy meg kellett volna tartani és kézben tartani. Farkas Mihályt „fel is lehetne nyársalni”, ha ez lenne a párt érdeke. Ha bíróság elé állítanák, megrendülne a bizalom a pártban. Tehát csitt. Évtized múltán RM azt állította, hogy Mikojant a vele rokonszenvező levelek özöne készítette szólásra, meg az, hogy KV-tagok többsége „gondterhesen” fogadta a hírt. (Mikojan szerint harminc hangadó KV-taggal beszélgettek az ülés előtt, és valamennyien egyetértettek Rákosi felmentésével.)

Nyers Rezső felveti: Rákosi maradjon PB-tag, így megszűnne annak a látszata, hogy nem ért egyet a XX. kongresszus határozataival. Kiss Károly helyesli az általa harminckét éve ismert RM felmentést, Gerőnél pedig most nem találni jobbat. Nagy Mária szerint ugyanazok a kifogások Gerővel, mint Rákosival szemben: életkor, betegség és a törvényesség megsértése, minek akkor cserélni? Kovács István kiáll Gerő mellett, szerinte Rákosi felelőssége nagyobb. Andics Erzsébet: „Rákosi elvtárs lemondását a munkásosztály nem fogja megérteni, rendkívül bizonytalan lesz”. Gerő nem tud bánni az emberekkel, de jobb kommunista annál, semhogy ne tudna változtatni. Megválasztásával „mindenki meg fogja érteni, hogy elvi engedményeket a kispolgári nyomás hatására nem teszünk”. Hegedüs András: maga Rákosi vetette fel, ha benne marad a testületben, akkor azt hinnék, hogy ő irányít. Nógrádi Sándor kifogásolta a szavazás rendjét a KV-tag jelöltekre. „Semmi lehetőség sincs arra, hogy mást javasoljunk, mint a Politikai Bizottság?” Azt senki nem teszi szóvá, hogy külön szavazás nélkül minisztereket váltsanak le, neveznek ki.

A szavazásnál RM felmentését senki sem ellenezte, egy valaki tartózkodott, és egyhangúan megválasztották első titkárnak Gerő Ernőt.

Az újból KV-titkár Kádár „székfoglalójában” hol RM leváltásáról, hol felmentéséről beszélt. Elmondta, egy kommunista különlegesen nehéz próbatétele, amikor „az ellenség kezébe kerül”. Ennél súlyosabb próbatétel a hatalom. Az utóbbi évek tanúsítják, hogy ezt a próbatételt azok sem tudták sikerrel kiállni, akik az ellenséggel szemben „az egész világ előtt tisztelt módon, bátran, hősiiesen, önfeláldozóan tudtak harcolni”. Kádár szerint a párt számára veszteség Rákosi felmentése, mégis meg kellett tenni.

A négy napos KV-ülés végén dísztvíratot küldtek az SZKP-nak, és a jugoszláv pártnak Gerő aláírásával.

Fazekas Györgyékhez a budapesti rendőrkapitány, Kopácsi Sándor vitte a hírt: „megállt, bezárta az ajtót, ránk nézett és ezt mondta, ez van nektek, nem apátok – és kemény nemzetközi jelet mutatott az ökle összeszorításával”. Illés Béla az Irodalmi Újság lapértekezletén jelentette be: „Jó hírt mondok az elvtársaknak! Pártunknak új első titkára van, Gerő Ernő, egykori újpesti komszomolistám személyében.” Az „egész Nagy Imre-csoport” – még Déry Tibor is – a Vadrózsa étterem teraszán ünnepelte Rákosi leváltását.

– Amikor Rákosit felmentették, szünetet tartottak és Kovács István az előzetesen behívott régi elvtársaknak tájékoztatót tartott, s nekünk kellett a jelentősebb körzetekben a párttagsággal közölni a hírt – idézte fel Tömpe István. – Az én feladatom a csepeli aktíva tájékoztatása volt. Tragikusak voltak azok a percek: az emberek zokogtak, kis híján pánik tört ki, hogy ide jutottunk. Ugyanakkor délután lementem Balatonöszdöre, a kormányüdüldőbe, ahol azt hiszem, miniszterhelyettesek kártyáztak a társalgóban, és amikor mondom nekik, hogy leváltották Rákosit, szó nélkül tudomásul vették, még a kártyázást sem hagyták abba.

– Lemondásáról a család is csak párttaggyűlésen értesült, nem tőle – állította Rákosi közeli rokona. – Talán a feleségének is csak a taggyűlésre indulásakor szólt, hogy ne ijedjen meg, a lemondásáról lesz szó. Július 25-én telefonált, hogy nem tud eljönni kislányunk

második születésnapjára, mert utazik Moszkvába. Állítólag úgy mentek el, hogy kalapot sem vitt, később küldték utána.

– Mindenki biztos volt benne, ha Rákosi megy, akkor Gerő is megy, de mi akármit mondtunk, a szovjet vezetés nem sokat adott rá – mosakodott 1988-ban Vég Béla. – A KV szíve és esze szerint Kádárt választotta volna, Gerőről mindenki tudta, hogy nem ő a kibontakozás embere. Még ha bólogattak, és megszavazták is, szükséges rossz volt mindenkinek. Ő sem csupán szerénységből tiltakozott, hanem mert tudta, Rákosi távozása után nem maradhat sokáig.

RM védelmében még Szuszlov tervezte el, hogy a Farkas-ügy tárgyalását lefedik a második ötéves terv vitájával. RM váratlan bukása többé-kevésbé feleslegessé tette az óvatoskodást. Am a sztálinista pártok tehetetlenségi nyomatéka mindezt figyelmen kívül hagyta. Minden ment a maga útján. Megőrölték a terv számsorait, majd július 21-én terítékre került a Rákosi megmentésére szervezett Farkas-bizottság jelentése is. A történetnek azt a címet is adhatták volna, hogy mentőöv halottak.

A beszámoló szerint Farkas Mihály 1945-től kezdve igyekezett az ÁVH-nál a „lábát megvetni”. 1948 augusztusáig ő gyakorolja a felügyeletet az ávó fölött, jelentéseiket 1953 júniusáig kapja. Kapcsolata Péter Gáborral baráti, „nem pártszerű”. Jelenlétével, utasításaival „szentesítette a törvénytelenégeket”. Gerő, Kádár és Révai állítja: Farkas Mihály 1948 elejétől kezdve aknamunkába kezdett Rajk ellen. 1949-ben az ő ötlete, hogy Szőnyi Tibor, a KV Káderosztályának vezetője amerikai kém. (A jelentés margóján Farkas kézirása: „nem igaz”). Az ÁVH egyik titkos csoportjának titkárnője azt állította, a Szőnyi megfigyeléséről készült jelentésre Farkas írta rá, hogy ő a pártba beépült ellenséges ügynökség vezetője. Így kezdődött az eseményeknek az a sora, amely Rajk és társai kivégzéséhez vezetett – vagyis az öttagú bizottságnak volt mersze az egész ügyet a korántsem büntelen Farkas nyakába varrni, noha tudták, hogy Péter Gábor leleplezte Rákosit. Tudja ezt Gerő is, Mikojan is, és bizonyíték nélkül tisztában lehetett vele a Központi Vezetőség nem teljesen elvakult többsége.

Farkas Mihály mellett a bizottság jelentése sarokba szorította a veszélyesen népszerű Kádár Jánost is, annak nyilvánosságra hozásával, hogy Rákosi megbízásából Rajkot Farkas Mihály és Kádár János hallgatta ki (finomabban: „beszéltek vele”), és nem adtak lehetőséget arra, hogy védekezzen. Egerút: Kádár azt állítja, Farkas ötlete volt, hogy Rajk László meg akarta gyilkoltatni a párt vezetőit. A vizsgálat irányítását átvevő szovjet tiszt kételkedett Szőnyi vallomásában, óvatosságot ajánlott Rajk bűnösségét illetően is. Farkas „hevesen igyekezett... túlkibálni Belkint, hogy Szőnyi vallomása igen is reális, Rajk ellenség”. Majd Rákosinak szidta Belkint, hogy akadémikusodik – és ezután ő már „nem támasztott nehézségeket”. Sőt később Belkin hozta összhangba a valótlan elemeket, fejlesztette őket tovább jugoszláv irányban, majd pártérdekre hivatkozva rávette Rajkot – (a halott) Szűcs ávh. ezredessel együtt –, hogy ezt ismerje el.

Második kiskapu a PB új tagjának: Farkas Mihály hajszát indított a mindenkori belügyminiszter ellen. („Hallatlan!” – Farkas.) Rajk után Farkas Kádár János ellen kezdett áskálódni („Nem igaz” – Farkas). Farkas elismerte, hiba volt, hogy a fia hallgatta ki Kádárt. S bár Farkas Vladimir visszalépett a vizsgálat vezetésétől, az apja szilárdan kitartott Kádár bűnössége mellett. (Farkas ide egy nullát írt a margóra.) A katonákkal szemben elkövetett törvénytelenégekről „teljhatalommal döntött”. Pálffy, Súlyom és társai letartóztatása az ő lelkén szárad (olvashatatlan megjegyzés – Farkas.). Súlyom tagadott, de Farkas Mihálynak szüksége volt a beismerő vallomásra, mert tisztí aktíván ismertetni akarta, ezért a kihallgatóját utasították, hogy néhány soros beismerés is elég.

Noha a tizenöt évre ítélt Deszkás János ezredest RM utasítására ítélték halálra és végezték ki, a jelentés ezt is Farkas nyakába varrta. (Deszkás anyja, a bíró Pál Ákos, és a hamis tanú Tardi István öngyilkos lett – P. Á.) A disszidáláson kapott labdarúgót, Szűcs Sándor rendőrtisztet Farkas végeztette ki.

1951-ben a MIG-15 repülőgép szabályzatából több ábra eltűnt a 66. vadászpilóta hadosztálynál. Farkas utasítására a tettetést a HM szabályszerkesztő csoportfőnökségen kellett keresni. Ónodi Mihály százados jegyzőkönyvére ő írta rá: angol kém.

A bizottság előtt Farkas elismerte, hogy komoly felelősség terheli az ÁVH-nál kialakult helyzetért. Ő Rajkot és Kádárt soha nem tartotta ellenségnek, ám Súlyom László és társai szovjetellenesek voltak. „Farkas Mihály Rákosi elvtárs gyanakvó, bizalmatlan természetét kihasználva követte el üzelmeit” – az első titkár tehát csupán megtévesztett, becsapott ember. Farkas módszerét – és nem a Rákosiét! – „a hatalommal való visszaélés, az önteltség, karrierizmus, hatalomvágy, sőt egyenesen hatalmi téboly jellemezte, amelyet hízelgéssel, megfélemlítéssel, vagy elvtelen, színlelt barátkozással a számára fontos emberek megnyerésével párosított”. Szabó István altábornagy azt mondta: „a napóleonsággért a nemzetet is feláldozta volna”. Révész Géza: „hatalomtól megszedült ember, aki mint kommunista elvesztette arcukat, elfajult”. („Hallatlan!” – Farkas.)

A bizottság javasolta a KV állapítsa meg Farkas Mihály súlyos felelősségét Rajk László, Kádár János és társaik valamint mások letartóztatásában, elítélésében, a törvénytelenésekben, hivatali hatalommal való visszaélésben. Mindezekért zárják ki a Központi Vezetőségből, és a pártból, fosszák meg minden párt- és állami funkciójától, valamint katonai rangjától.

Felszólalásában Farkas Mihály elismerte: a „komoly hibák hozzájárultak Rajk és más elvtársak tragikus eseteihez... valamint a katonai vonalon elkövetett súlyos törvénytelenésekhez”. Mélységesen megbánta őket. Am: „a motívum, az indoklás, amellyel a jelentés a hibáim elkövetését magyarázza, nem felel meg a valóságnak és azért azt elfogadni nem tudom”. Őt a párt szent ügye vezérelte. Feszült nemzetközi helyzetben kellett a honvédséget megerősíteni, s aggódott a haza sorsáért. „A kezünkbe került ellenséggel igenis... kérelhetetlenséget követeltem... nehogy puhaságunk miatt... egy esetleges háború folyamán népünk ezrei és tízezei pusztuljanak el”. Pártbüntetése soha nem volt: a „párt nélkül nincs az életnek sem célja, sem tartalma”.

Az önkritikára kényszerített Kádár János elmondta, hogy a törvénytelenésekben „alany is, és tárgy is” volt. Vállalva a szemfényvesztést – a vádolt szerepét –, elfogadta a jelentést, és elismerte, hogy segített Rákosi, Gerő és Révai hitét megerősíteni abban, hogy Rajk bűnös. 1949 decemberében kérte leváltását a belügyminiszteri posztról, mert már nem hitte, hogy ami a belügyben történik, az mind a párt érdeke. Kiss Károly szerint a durva, nyers Farkas „a párt sok káderét keserítette el”. Molnár Erik igazságügy-miniszter elmondta, a bizottság nem javasolja, hogy „szabad folyást” engedjenek az igazságszolgáltatásnak, mert elvonnák a népet „az alkotó munkától”. Gerő indítványozta, hogy a kommunikációban Farkas ügyéről ne essen szó. (Kizárásáról tájékoztatják a párttagságot.)

RM, a tisztázódzat kiötlője kushadt. Farkas Mihály részletekbe menően akart tiltakozni a vádak ellen. Farkas Mihály tervezett beszédét RM biztos ismerte, és biztos volt abban is, hogy ez nem fog elhangzani: (elv)társai nem adtak „szabad folyást” a védekezésnek sem. Kovács István, de Gerő is kérte Mikoját, hogy beszéljen Farkas fejével, sőt maga Farkas is igényelte a találkozást. A jelentés „merő rágalom”, panasolta aztán Mikojának, hiszen mindent „Rákosi és más vezetők utasítására” cselekedett. Befeketítik őt, aki „több mint két évtizede dolgozik a párt és a Szovjetunió érdekében”. Mikojan szelíden értésére adta: „ha másokat is vádol, nem javít a helyzetén”, a minimum, hogy kizárják a pártból. Ha rosszat akarnának neki, rég letartóztatják. Ha nem egyedül ő, hanem Rákosi és mások is felelősek, vajon ettől az ő vétké kisebb lesz? Érdekében áll-e a pártnak a többiek felelősségre vonása? Farkas Mihály megértette, hogy nem. Ugyanúgy járt, ahogy általa is meggyalázott társai, nekik is a párt „érdekében” kellett – igaz, halálba vezető – szerepüket eljátszaniuk. Mihez tartás végett azért Mikojan közölte vele: ha valaha vissza akar térni a pártba, „pártszerűen kell viselkednie”. Ha nem, átadják a bíróságnak. Farkas panaszára, hogy „mindenki tönkre akarja tenni”, munkát sem kap, Mikojan közölte vele, Gerőtől tudja, kérni akarják a Szovjetuniót, hogy „alkalmazzák valahol”, mert

Magyarországon nehéz lenne dolgoznia. (Az MTA vezetősége tiltakozott, hogy Nagy Imre lánya után Farkas Mihályt is az Akadémiai Kiadóhoz helyezték – nem is került oda.) Mikojan azt írja, végül „Farkas megnyugodott” és megígérte, hogy jól fog viselkedni (és ezt be is tartotta).

Farkas Vladimír szerint otthon az apja azt mondta, Mikojan tudtára adta, ha kommunistának tartja magát, nem mondja el védőbeszédét, mert kitörne az ellenforradalom. A hallgatásért cserébe a Szovjetunió sosem fogja őt cserbenhagyni, a pártba is visszaveszik. Ha mégis beszélne, az az életébe kerülhet. Kizárása után otthon csak sírt. Sírt.

Farkas Mihály beszédtervezete csak 33 év múltán jelent meg. Már a bevezetésben megfogalmazta: a KV-ülés feladata, hogy „végre fényt derítsen a teljes igazságra”. Szerinte nem az ő szerepének a tisztázására kellett volna – távollétében – bizottságot felállítani, hanem arra, hogy milyen politikai okok váltották ki a súlyos törvénytelenégeket, és ezekért ki a felelős. Farkas szerint elsősorban Rákosinak nem lett volna szabad engednie az ügyet így leszűkíteni. A bizottság előtt is feltárult a teljes igazság, de Kovács István közölte, nekik csak az ő szerepének kivizsgálására szól a mandátumuk. Miért nem kérték felhatalmazásuk kiegészítését?

Az igazság felderítése jegyében Farkas Mihály is azt állította, hogy 1949-ben Berija „egymásnak ugrasztotta a párt vezetőit és koholt vádak, rágalmak terjesztésével elérte, hogy becsületes elvtársakat, mint imperialista kémeket elpusztítsanak”. Lényeges tényezőként említi, hogy az ÁVH-t nem a párt irányította, hanem 1948 augusztusáig ő, utána pedig Rákosi, hogy az ÁVH-t senki sem ellenőrizte. A „harmadik ok” a Rajk-ügy idején az államvédelem irányítására létrehozott trojka – Rákosi, Gerő, Farkas –, ami időről időre kibővült a PB egyes tagjaival. „Ennek a bizottságnak nagyon nagy jogai voltak. Nyomozást indíthatott, őrizetbe vételeket foganatosíthatott.” Léte „sok kárt okozott a pártnak”. A negyedik ok a személyi kultusz, az ötödik „az osztályharc kieleződése”, az éberség túlhajtása, a gyanúsítások elburjánzása. Felidézte Rákosi 1949. szeptember 30-i beszédét, miszerint a hanyagság, a rossz munka, a sok selejt, az anyagpocsékolás, a géptörés, a rossz minőség, a norma-, a bér-, a táppénzcsalás politikai jelentőségű, s „ugyanúgy ki kell vizsgálni, mint a suttogó propagandát, a szabotázszt vagy kémkedést”. Ez volt a „szűk vezetés” véleménye.

A hibákat eltűntették, bűn lett belőle, amiben az ellenség keze is benne volt. Rajk tragédiája azzal kezdődött, hogy felosztotta a rendőrségi pártszervezeteket, mert csak így lehetett megakadályozni, hogy a többi pártnak is legyen rendőri pártszervezete. Leváltását „hosszú hónapok érlelték meg” – idézte Rákosit. Először Szőnyi Tibor vallotta azt, hogy „Rajk amerikai kém és az ő felső kapcsolata”. Farkas hosszan írt arról, hogy RM mivel küldte őt Szőnyit kihallgatni, de arra nem tért ki, hogy pártvezetőként miért vállalt kihallgatói szerepet, vagy miképp került börtönbe a párt káderosztályának vezetője, az ártatlan Szőnyi és helyettese, Szalai. Ezek nélkül pedig Farkas egész érvelése összedől.

Saját védelmében felidézte, hogy azt mondta Szőnyinek: „mi ismerjük a trockisták és amerikai kémek trükkjeit, akik még az utolsó lehetőséget is felhasználják arra, hogy a pártot bomlasszák” – vagyis nem hitte, hogy Rajk a felső kapcsolata. De azt elhitte, hogy Szőnyi trockista és amerikai kém? „Szőnyi vallomása után jött a Berija-banda provokációja.” Belkin, szovjet államvédelmi altábornagy közölte Farkassal, hogy Rajk egy Genfben székelő trockista szervezet rezidense. Ekkor tartóztatták le. Majd megjött Moszkvából Brankov vallomása, hogy Rajk a jugoszlávok beszerzett ügynöke. Rajk tagadott. Az elégedetlen Rákosi közölte Farkassal: véget kell vetni a huzavonának, menjen át Kádárral együtt az ÁVH-ra, hallgassák ki Rajkot, és reggelre legyen végre eredmény. Farkas: „tagadásában nem azt láttam, hogy ártatlan, hanem hogy annyira elvetemült ellensége népünknek, hogy nem akarja felfedni kémkapcsolatát”. Arra nem tért ki, ha Rajk ártatlanságát bizonyítják, az nem lett volna „eredmény”? Végül Rajk beismerte, hogy a munkásmozgalom ellensége. Farkas: súlyos hiba volt a megveretése, de „én akkor Rajkot már ellenségnek tekintettem”. (A bizottságnak azt állította: Rajkot és Kádárt soha nem tartotta ellenségnek.) „Elég szomorú, elvtársak, hogy ez így történt.”

„Tisztázta”, hogy amikor ő az ÁVH-n a nyomozókat instruálta, azt mindig „a párt = Rákosi” megbízásából tette. A Rajk-ügy, és minden jelentős politikai ügy nyomozásának irányítása Rákosi kezében futott össze. Ő irányított, de a PB határozata értelmében az ÁVH-ra nem mehetett el. „Ezért a nyomozást úgy vezette, hogy elsősorban természetesen Péter Gábornak, a szovjet tanácsadóknak, és időről időre nekem is adott utasítást.” Véletlenül fennmaradt Rákosi három kis cédulája a Péter Gábor ügy vizsgálatának instrukcióival. Ezek is igazolják, hogy részletekbe menően kidolgozta a nyomozás feladatait. Ilyen utasításokkal ment Farkas az ÁVH-ra a Rajk- és a Kádár-ügyben is. Péter Gábor esetében, vele együtt Gerő is „ilyen írásos instrukciók alapján dolgozott”. Miután a Rajk-ügy kivizsgálására kért speciális szovjet tanácsadók megjöttek, neki megszűnt az aktív szerepe.

„Felelősségem teljes tudatában kijelentem, hogy Berija provokációja nélkül nincs Rajk-ügy, és ha Sztálin nem avatkozott volna be közvetlenül a Rajk-ügybe, úgy ma Rajk és a vele együtt kivégzett elvtársak is élénék!” Kádár, rehabilitálása után egy alkalommal azt mondta Farkasnak, hogy a Rajk-ügyben három ember felelős: „Rákosi, Farkas és Kádár.” Arra nem tért ki Farkas, hogy akkor valójában a nevezett hármas, vagy Berija-e a felelős Rajk és társai haláláért.

Míg a Rajk-ügy Berija és Sztálin beavatkozásával született, Kádár esete „magyar ügy”, mondta. Miután megtudta, hogy Kádár kezdeményezte a párt felosztatását, hogy az ostrom alatt elbújt, megromlott vele a baráti viszonya. Hiba volt, hogy belement abba, hogy fia, Farkas Vladimír hallgassa ki Kádárt. Ezt ő egy másik szobából kísérte figyelemmel, és Kádár, anélkül, hogy valaki őt erre kényszerítette volna, beismerte, hogy rendőrspicli.

Az ügy kivizsgálására kiküldött bizottságnak rajta kívül tagja volt Kovács István és Kiss Károly. Kovács azt állítja, hogy javasolta, beszéljenek személyesen Kádárral, amire Farkas azt mondta, hogy „megpistultál te, Pista?” Ez „csak mutatja, hogy milyen volt akkor nálunk a helyzet”. „Több közöm Kádár elvtárs ügyéhez nem volt, olyannyira, hogy azt sem tudtam, hogy mikor volt a tárgyalása és hogy mennyire ítélték el” – mondta Farkas, majd bocsánatot kért: „Hogy Kádár elvtárs szomorú ügye bekövetkezhetett, azért én is felelősnek érzem magam, és mélyesen sajnálom és fájjalom, hogy hibáimmal én is hozzájárultam Kádár elvtárs letartóztatásához és kommunista becsületének beszennyezéséhez. Engedjék meg nekem az elvtársak, hogy itt a Központi Vezetőség előtt, Kádár elvtárs jelenlétében ezért mélységes megbánásomat fejezzem ki.”

A „katonai vonalon” elkövetett törvénytelenégekről Farkas elmondta (volna), hogy Pálffy polgári bíróság ítélte halálra, ez után szó se lehetett arról, hogy a katonai törvényszék enyhébb ítéletet hozzon. Figyelembe kell venni, mondta, hogy 1948-ban a Néphadsereg szervezése élesedő nemzetközi helyzetben kezdődött, hogy ismert okoknál fogva ellenséges viszony alakult ki Magyarország és Jugoszlávia között, és egymás ellen aktív hírszerzés folyt. A legnagyobb jelenség, hogy havonta hatvanan, vagy ennél is többen szöktek át Ausztriába vagy Jugoszláviába a Néphadseregből, többnyire fegyverrel, „szovjet haditechnikával”. Ebben a helyzetben „én a meglévő törvények szellemében szigorúan és keményen léptem fel a kezünkbe került imperialista... fasiszta kémek ellen”, azzal a szilárd meggyőződéssel, hogy „ezzel hazámnak teszek szolgálatot és védelmezem épülő szocialista országunkat és népünk fiatal szabadságát”. „Akkor a szocialista törvényesség olyan fokú és olyan mérvű bevezetéséről, mint amilyent most teszünk, nem lehetett szó.”

„A Pálffy- és Súlyom-ügyről, de különösen a Súlyom-ügyről meg kell mondanom, hogy az nem következett volna be Rákosi elvtárs nyomása és Péter Gábor állandó intrikája nélkül.” Rákosi többször felvetette, hogy Súlyom angol ügynök, és köztudott volt Péter Gábor rossz viszonya Súlyommal. Az ÁVH mind több és több kompromittáló adatot gyűjtött Súlyomról, és a bizalmas nyomozás alapján Farkas is arra a meggyőződésre jutott, hogy Súlyom imperialista ügynök. Mindehhez jött beismerő vallomásuk. „Én Súlyomot

és társait később már népünk olyan ellenségének tartottam, akik képesek lettek volna... fegyverrel a kézben megtámadni épülő szocialista társadalmunkat."

„Máig sem értem, hogy miért szerepelnek ezek az ügyek, mint vádpontok ellenem. Én nem vonom kétségbe... hogy szigorúságomban és keménységemben nemegyszer továbbmentem a kelleténél." „Akkor én elvtársak, nagyon aggódtam hazám helyzetéért... mindig arra gondoltam... ha nem lépünk fel keményen és vasszigorral az ellenséggel szemben, úgy ezért népünk ezrei és tízezrei fognak vérrel fizetni." „Az igazság másik oldala az, hogy az elkövetett súlyos törvényteleniségekért az akkori szűk pártvezetésből elsősorban Rákosi Mátyás elvtársat terheli a felelősség!" „Csak az igazság kimondása, csak Rákosi elvtárs és a többiek mély önbírálatára állíthatja vissza Rákosi elvtárs tekintélyét is és a párt hozzá fűződő régi bizalmát is." „Senki ne higgye, hogy amikor én Rákosi elvtárs szerepéről beszélek, hogy én ezzel azt akarom elérni, hogy Rákosi elvtársat le kell váltani." Ő is másképpen cselekedett volna, ha nincs Berija provokációja, és ha a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Vezetőségében nem uralkodott volna el Sztálin antiléninista, antidemokratikus módszere. „Ezért hibái dacára is, nekem továbbra is az a véleményem, hogy fel kell lépni minden olyan tendencia ellen, amely Rákosi elvtárs eltávolítását követeli." Vigyázni kell, nehogy ugyanabba az irányba lökjék a pártot, amerre Nagy Imre akarta, hogy a párt vezetői politikailag agyonverjék, lejárassák és tönkretegyék egymást.

„Több, mint egy éve egy szervezett rágalomhadjárat és uszítás folyik ellenem... így születnek meg a legképtelenebb rágalom és koholmányok." Elterjesztették, hogy Farkas Mihály a pártvezetés „rossz szelleme", „intrikus", „könyörtelen akarnok" stb. Mindez nem egyéb, mint az igazság megcsúfolása, a tények elferdítése, ami csak újabb bajokat okozna a pártnak. „A bűnbak-politika a párt újabb megtevesztését jelentené."

Farkas Mihály védőbeszéde, ha sokkal semmitmondóbb is Péter Gábor beadványánál, nagy erővel emel vádat a korszak, és önmaga ellen. Jellegzetes terméke annak a kommunista felfogásnak, hogy az önkritika – a pártgyónás –, akár a gyilkosságok alól is feloldoz. Farkas Mihály bűneik kitergetése után is azt hitte, ha Rákosi is képes lenne a katartikus önvallomásra, erősíthetné a párt és a saját tekintélyét. A másfélórás katarzist neki sem engedélyezték, hogy Rákosi se kényszerüljön rá. Cifra láncreakció indulhatott volna el, ha nem fogják be a száját.

Rákosi Mátyás menesztése két hétig visszhangzott a nemzetközi sajtóban. Több helyen – még Ausztráliában is – ráhibázták, hogy mi történt. Tisztában látták a Rákosit megbuktató magyar pártvezetés tagjainál is, hogy Moszkva csak bólintott, nem pedig kezdeményezett. A híradások többsége, s a kommentárok is 1956. július 19-én jelentek meg. Az Amerika Hangja úgy kezdte, hogy ritkán kerülnek magyarországi hírek „a szabad világ sajtójának címlapjára". (Néhány napja a disszidálás történetében példátlan csoportos légi menekülés híre – a bajorországi Ingolstadtban leszállt magyar repülőgép ügye – szerepelt a világlapok első oldalán. Az eltérített szombathelyi repülőgépen 14 utas, négyfőnyi személyzet és egy állambiztonsági tiszt volt. Őt utas és a személyzet autóval visszatért Budapestre.) Most Rákosi Mátyás bukása címlapi hír. Rákosi neve és személye a nemzetközi közvélemény számára a háború után elkövetett súlyos kormányzati bűnök, törvénytörések, népellenes akciók, a kirakatpercek, az erőszakkal kicsikart beismerések, a parasztellenes hadjárat, a munkásnyomor, a deportálások, az ártatlanokon végrehajtott tömeges halálos ítéletek jelképe volt. A sztálini építményből ismét kidőlt egy oszlop. Rákosit főképpen a belső ellenállás buktatta meg, helyzete annyira tarthatatlanná vált, hogy a Kremlben is kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy Rákosi maradásáról nem Moszkvában döntenek, hanem Magyarországon. Ugyanakkor azt is közölték, hogy a Kreml urai Nasszer, Tito és Nehru Brioniban folyó tanácskozása alkalmával óhajtottak kedveskedni Titónak azzal, hogy végre elküldték Rákosinak a selyemzsinórt. A Le Franc Tireur rámutat, hogy Rákosit a belső erők buktatták meg, a Der Tag szerint a kommunista értelmiség és a fiatal párttisztviselők. Manchester Guardian: „Ez az első eset, amikor kommunista diktatúrában a közvélemény nyomása ilyen komoly lépésre kényszerítette a vezetőket." New York Times: a pártvezetők Rákosi leváltásával az egyre erősödő ellenzék akarták leszerelni.

Szabad Európa: a vasfüggöny mögött egyedül a szovjet lapok közölték részletesebb tudósítást Rákosi távozásáról, a csehszlovákiai és a kelet-berlini lapok csak rövid jelentést hoztak róla a belső oldalakon. A párizsi rádió szerint Rákosi a maga módján bevonult a történelembe, de nem kell vele többé számolni, hiábavaló benne reménykedni, szükségtelen tőle félni. Távozásának pusztán ténye fontosabb, mint az utódlás. A londoni Times Rákosi támadásának forrásait így sorolja: 1. Tito marsallban megvolt a vágy, hogy egykori ellenfeleinek fejét gurulni lássa. 2. A magyar népben és a pártban is fokozódott az ellenszenv Rákosi iránt. 3. A Petőfi Kör ülésein nyílt tüntetések folytak ellene. Daily Telegraph: Az emberek leplezetlen ujjongással fogadták Rákosi lemondásának hét órákor bejelentett hírért. Egy jellegzetes megjegyzés: „Legalább remélhetünk. Rákosi alatt nem volt remény." Ő volt „az utolsó régi törzsfőnök". A Daily Express bécsi tudósítója jelenti: megdőlt még egy kommunista bálvány. A kopasz, köpcös zsidó Sztálin kedvence volt és sztálini brutalitással separta félre ellenfeleit. „A párttagoknak sok panaszuk volt Rákosi vezetésére és Hruscsov beszéde megnyitotta a zsilipeket a bírálatok özöne előtt. Azonban az az állítása, hogy Hruscsov februári beszéde nyitotta fel a szemét és bírta rá a lemondásra, nem felel meg a valóságnak, hiszen azóta még keményen visszavágott bírálóinak és hevesen küzdött, hogy pozícióját megmentse."

Le Monde: A magyar Sztálin sokáig várt, míg végre követte Cservenkov példáját. Brutális diktatori vérmérsékletével rendkívül népszerűtlen volt és az utóbbi időben teljesen maga ellen hangolta az értelmiségi köröket. A News Chronicle szerint Rákosi elmozdítása a legnagyobb csapás, amit a régi sztálinista gárda elszenvedett, amióta Hruscsov megindította támadását a sztálinizmus ellen. Az Arberter Zeitung figyelmeztet: noha Rákosi távozott, hívei továbbra is hatalmon maradtak. A Stampa: Rákosi példája mutatja, hogy mennyire veszélyes a kommunisták számára felszabadítani a liberális erőket. Még a nagyhatalmú Rákosi sem volt képes ezeket az erőket feltartóztatni.

A Borba július 20-án: „Megelégedés Budapesten". A Reuter is 20-án jelenti, hogy Mikojan áll a lemondás mögött, aki több napig tartózkodott Budapesten. Daily Telegraph: ő a negyedik kelet-európai kommunista diktátor, aki Sztálin 1953-as halála óta eltűnt. A magyar veterán bukásával távozott „a sztálinista birodalom utolsó fontosabb prokonzulja". A nyugat-berlini Telegraf címe: „...és Ulbricht?" The New York Herald Tribune: Gerő Rákosihoz hasonlóan kegyetlen és embertelen kommunista. Scotsman: „Meglehet, hogy lavinát fog Magyarországon megindítani, és további fontos változásokat fog előidézni Rákosi eltávolítása, ami aligha elégítheti ki az ellenzéki erőket."

Mikojan budapesti jelentése: „az ellenséget váratlanul érte az esemény." RM: a levélírók remélték, hamarosan meggyógyul, s újra elfoglalhatja helyét a pártvezetésben, és Mikojan is elismerte, hogy neki milyen „mély gyökerei vannak a magyar népben". Felmentésétől a munkástömegek „annyira meg voltak lepelve", hogy Gerőnek kellett megnyugtatót mindenkit: természetesen „továbbra is tagja marad a KV-nak, az Elnöki Tanácsnak, országgyűlési képviselő marad stb." – vagyis nyitva az út a visszatérése előtt. Mikojan Budapestről Belgrádba utazott. Rákosi: „Tányéron viszi a fejemet Titónak". Pesten is beszélték, hogy Tito miatt kellett lemondania, és betegségét hipertóniának nevezték.

A lemondás első pártvisszhangja a döbbenet csöndje. A taggyűléseken idős párttagok és asszonyok sírtak. Miért nem közölték korábban, hogy Rákosi elvtárs beteg? Július 18-án éjszaka egy IX. kerületi idős munkás ment a pártszékházba: „Aggódok Rákosi elvtárs miatt. Szeretném megkérdezni, most miből fog megélni?" A Pécsi Porcelángyárból a nyugdíjba vonulóknak járó vázát küldték

neki. Három hónap múlva a Kábel- és Sodronykötélgyárban felteszik a kérdést, hogy Rákosit felelősségre kell-e vonni, vagy sem. A Kötélgyár ilyen hálátlan.

A „döbbenet” csak az első jelentésben létezett. Az írók már akkor is „higgadtan és fegyelmezetten” fogadták a határozatot. Aztán kiderült, hogy az értelmiség majdnem egyöntetűen – a párttagság általában – egyetértett Rákosi felmentésével; de ilyen jelentős kérdésben miért nem kongresszus döntött? A szegedi orvosegyetemen elhangzott, hogy Rákosi tevékenysége csak a fordulat évéig volt haladó, azután sok volt a hiba, '53 után pedig a fejlődés akadályozója volt. Gerő megbízását nem nagy lelkesedés fogadta. Ő is részese a bűnöknek, emellett szeszélyes és goromba – sőt, ő is zsidó. Farkas Mihály kizárása nem váltott ki nagy érdeklődést. Néhányan elmondták a taggyűléseken, nehogy meghagyják magas nyugdíját, mert törtető karrierista, „háborúba akarta vinni az országot”. A kölcsönjegyzés megszüntetését, a hadsereg csökkentését helyeselték az emberek. De a Rákosi—Gerő váltás nem oldott meg a gondokból jóformán semmit – legfeljebb a szovjeteket nyugtatta meg, hogy a változással minden maradt a régiiben.

– Amikor az öreg leváltották vagy lemondott, megjegyezte, hogy most majd lesz ideje a fényképezni, előhívni, nagyítani – említette Sztopka Ferenc, a Rákosi-villa gondnoka. – Érdeklődött, hogy hol van az a laborfelszerelés, amit a MOM-tól kapott. Mondtam neki, hogy elvitte az elvtársnő fia, Jova. Rákosiék ötvenhatban mindössze három-négy bőrönddel mentek el, mi pedig augusztusban nekiláttunk kitakarítani, kifesteni a villát. Parkettát is gyalultak, mert Rákosi azt mondta, hogy 3-4 hét múlva itthon lesznek, addig legyen minden rendben. A nagy szőnyeggel nem tudtunk mit csinálni, úgy vitték el valahová tisztítani. Szabadságra sem tudtam menni, éjjel-nappal dolgoztunk. De ez mindig így volt, ha ők elmentek, amíg nem végeztünk a teljes takarítással, mi nem mehettünk szabadságra. Aztán megjelent egy futár és összepakolt az elvtársnő ruháiból egy bőröndre valót. Gondoltam, hogy egy kicsit tovább maradnak, de az meg sem fordult a fejemben, hogy többé nem jönnek vissza, ezért nem is értettem, hogy mi történik októberben. Nem értettem az ellenforradalmat – mondta 1987-ben.

RM: „felmentésem után elsősorban pihenni kívántam, s utána alapos gyógykezelésre akartam menni” a Szovjetunióba. Búcsúzóul a PB díszvacsorát adott a tiszteletére. Pohárköszöntőjében Gerő nem értékelt a munkásságát, csak kellemes pihenést és gyógyulást kívánt, hogy mielőbb munkába állhasson. A Kádár János mellett, és a Marosán Györggyel szemben ülő RM politikai aggodalmainak még nem akart hangot adni, nem válaszolt a köszöntésre sem. De mivel úgy képzelte, mindennek ugyanúgy kell folytatódnia, mint eddig, külön-külön elmondta Gerőnek és Kádárnak, ha hagyják, hogy az ellenség magához térjen a meglepetésből, amit „váratlan felmentése” okozott, s „nem mennek a revizionisták ellen igen éles... támadásba”, távozásból a párt nem profitál semmit.

– Rákosi senkitől sem búcsúzott el. Miért tette volna? – mondta a pártmunkás Lakatos Éva.

– Június végén, egy éjszaka, hajnali két óra körül egy államvédelmi ezredes csengetett be a lakásomba – ami akkor sem volt megnyugtató –, és kérte, öltözzek fel és kövessem – emlékezik N. Ferenc, a légierő parancsnoka. – Kérdésemre közölte, hogy egyenruhát vegyek, amitől kicsit megnyugodtam. Budaörsre mentünk, ahol Bata István és Piros László miniszterek már ott voltak. Jelentkeztem, és Bata utasított, hogy az egyik kormánygépet készítem elő mielőbbi moszkvai indulásra. A személyzetet már riasztották. A kormányzati gépért személyesen én feleltem, nekem kellett ellenőriznem, majd a meteorológiai adatok begyűjtése után a személyzettel a földön lejártszoktak a repülési feladatot. Aztán engedélyt kértem a fogadóktól – erre külön katonai telefon összeköttetésünk is volt, bár akkor már a polgári repülés irányításához szükséges AFTN-hálózat működött –, és a szovjet fél közölte, hogy az engedélyt már korábban megkérték. Ez meglepett, mert ez a mi feladatunk volt. Így én már csak a személyzet adatait, és a repülési tervet diktáltam be öt óra harmincra tervezett indulással. (Akkor a be- és átrepülési engedélyek kérése a légierő-parancsnok hatáskörébe tartozott, még a közforgalmi repülésnek is mi kértünk államközi engedélyeket a külügyminisztérium útján.) Azt hittem Bata és Piros az utas, de amikor jelentettem, hogy a gép készen áll, Bata mondta, hogy az utas hamarosan megérkezik. Néhány perccel az indulási idő előtt az őrség szokatlan mód beengedett egy nagy fekete kocsit. Kiugrott belőle egy államvédelmi őrmagy, kinyitotta a hátsó ajtót, és kiszállt Rákosi Mátyás meg a felesége. Bata és Piros után én is jelentkeztem, s kértem szálljanak be, miközben az államvédelmi berakták a bőröndöket. Emlékezetem szerint a személyzetet kívül a kormányőrség egy vagy két utaskísérője utazott még a gépen. Moszkván kívül máshová magyar személyzet nem repülhetett, később, MALÉV vezérigazgató-helyettesként jártam ki az első repülési engedélyeket a krími fűrdőhelyekre. Mivel Rákosiné az utasoknak bekészített két plédet magára terítette, hozattam még plédet, mert a Li-2-esnek rossz volt a fűtése. Rákosi rám szólt: hagyja, kérem, megszoktam a börtönben, hogy a kabátommal takarózom. (Alig hosszabb ideje volt szabadon, mint amennyit ült – P. Á.)

– 1955 augusztusában neveztek ki a kormánygép parancsnokának – idézte fel Fritz János. – Nem tudom, hogy választottak ki, de mivel az utánam következők is mezőtűriak voltak, arra gondoltam, hogy az elhárítás könnyebben körüljárjék egy falusit, mint egy városit. A kormánygép 1956-ig a szovjeteknél volt, Tökölön. A biztonsági előírások miatt a lehetséges üzemidőnek csak a harmadát repülték a géppel, és a motorokat meg a főbb berendezéseket is a szokásos idő negyedéig-harmadáig használták csupán, akkor átrakták másik gépekbe. A személyzet öt főből állt – két első pilóta, navigátor, rádiós, hajózó szerelő –, és a két első osztályú első pilóta közül az orosz volt a parancsnok – Nyikolaj Nyikolajevics Guszev –, de én repültem, ő a jobb ülésben ült. A kormánygépet 1956 nyarán áttelepítettük Budaörsre. Az átszervezésnek ebben az időszakában Rákosi csak 1956. július 26-án használta a gépet, akkor még nem tudtuk, hogy utoljára.

A HM külügyi osztály napos-tisztje este tízkor értesített, hogy hajnalban Moszkvába repülünk, de nem mondta, kivel. A kései értesítés meglepő volt. Különös volt az is, hogy az indulás előtt Bata István altábornagy, honvédelmi miniszter megjelent a repülőtéren. Jelentkeztem nála, és mivel meglepetésemre a nevemet is tudta, megkérdeztem, ő repül-e velünk, s akkor mondta, hogy Rákosi elvtárs az a felesége. Hasra és nem volt a hírtől, szenzáció is csak utólag lett, amikor kiderült, hogy ez volt az utolsó útja Budapest és Moszkva között, vagy amikor híresztelni kezdték, hogy mekkora vagyonnal utaztak, közben három kisbőröndöt hoztak. Mi az orosz személyzettel együtt fenn voltunk már az ülésben, amikor Rákosiék megérkeztek. Az utastérben elől volt egy jókora fotel, és hányódott mellette egy puff, sosem tudtam miért. Amikor Rákosi lába alá tolták, kiderült a puff szerepe. A gépen ott volt még Hegyi Pál testőr és egy főorvos. Rákosinál volt egy világossárga nyersbőr aktatáska, amit nem adott ki a kezéből. Betakarozott a kabátjával, és amikor valaki figyelmeztette, hogy pléddel kényelmesebb lenne, azt felelte, hogy így szokta meg a börtönben. A felesége előbb lenn beszélgetett valakivel, amit az ajtóból is folytatott, amíg Rákosi magyarul rá nem szólt: „Muci, induljunk!” Akkor hétéórányi volt az út Moszkvába, és háromezer méteren repültünk, hogy az oxigénhiány ne legyen kellemetlen az utasoknak. Általában Kijevben tankoltunk. Moszkvában Szuszlov várta Rákosit. Másnap Szimferopolba repültünk, ahol, mintha nem tudták volna még a hírt, államfőnek kijáró tisztelettel fogadták. A magyar főorvos taxival elment Jaltába szétnézni, mi Hegyivel Szimferopolban maradtunk. Másnap már Rákosi nélkül Mineral Vodira repültünk, ott felvettük Dobit és a tolmácsnőjét, és Moszkván keresztül augusztus elsején érkezünk haza.

„1956. július 26-án hajnalban az öreg kormánygéppel, amelyet lassú repülése miatt egymás közt tréfásan »tyihod«-nak (lajhár – P. Á.) nevezünk, Moszkvába repültem. Ott közöltem az elvtársakkal, hogy mielőtt szanatóriumba mennék gyógykezelésre, szeretnék a Fekete-tenger mellett egy kicsit pihenni és fürdeni. Ezt a kívánságomat azonnal teljesítették, s ugyancsak a kormánygéppel egy vagy két nap múlva a Krimbe repültem. Velem volt a feleségem, az egyik kísérőm, és Policzer doktor, az orvosom, akit tanácsosabbnak láttam az útra magammal vinni, mert nagyon ki voltam merülve” – írta a memoárjában RM.

– Az utolsó Szovjetunió-beli útjára Hegyi Pállal együtt kísértük el – idézte fel dr. Policzer Miklós. – Ezen az úton hozta először szóba Kun Bélát. Beszélt még a húszas évekbeli utazásairól, tárgyalásairól, a Kominternről stb., de mivel én ezekben nem voltam járatos, bennem csak annyi maradt az egészből, hogy a legapróbb részletekre is emlékezett – mikor, ki szólalt fel, mit mondott –, pompás feje volt. Szimferopolban úgy mutatott be bennünket, hogy egyikőnk az egészségére, a másikőnk órá vigyázott, s kérte az elvtársakat, hogy mutassák meg nekünk Jaltát, mert csak másnap utazunk a géppel tovább Kiszlovodszkba Dobiért, aki ott nyaralt. Rákosi még a gép leszállása előtt figyelmesen megkérdezte, kaptunk-e valami napidíjat, majd a saját zsebéből adott 500-500 rubelt.

– Hajnalban a repülőtéren Piros, Bata és természetesen Gerő búcsúztatta – idézte fel titkára, Szatmári István. – Nyomott volt a hangulat, de azért nem olyannak tűnt, hogy ez végleges búcsú, netán száműzetés.

– Hallottad, Rákosi elvtárs Moszkvába repül? – kérdi Kiss a barátját.

– Nem mindegy, hová? A lényeg, hogy repül végre.

Részlet a szerző Rákosi bukása (1953-56, száműzetése és halála: 1956-1971) című, a könyvhéten megjelenő művéből.

Sárándi József

A költő átváltozása

Holló András emlékének

*Csúnyán elbántak Veled,
szellemtestvérem: András.
Égi Kórusban énekelsz?
Vagy Tiéd a pokoltomác?*

*Hány fényévnyi fájdalom
messzeség: remetekunyhód?
Verseid a (préselt lepkék),
ünnepi csillagszórók.*

*A szeretet nyomjelző szik-
rái hullnak éjszakánkba,
hirdetik szíved bölcsességét
kinek hiába, nem hiába?*

*Ha adatik még egy életed,
légy vándorló felhőállat,
és sírj, sírj minden alakban,
ahányféle az emberbárat.*

Áldozatbemutató

*Haramiák között éltünk,
s ha ki mert, ellenállt,
a lélek kötelére akasztották,
agyonütötték alkohollal,
eleven tetemét fölboncolták.*

*Visszavart sebéből genny szivárog.
Ablakában holló károg.
Morfiumot kap – Ó enyhület –
Csukottan is lássa:
földben sem lesz nyugovása.*

Tömlőnek lenni

*Az ember szájától végbélig tömlő.
Fogyaszt és ürít két dátum között.
De van esze is, amivel többnyire
nem tud mit kezdeni.*

Mindent a maga idejében

*Mindent a maga idejében
kell megcselekedni,
nem gyáván utólag
okosnak lenni.*

*Kiderül, tévedtem-e?
Átmentem a vizsgán?
Vakhit vezérelt?
Szent Lélek-talizmán?*

Bombitz Attila

Akiről tudunk, akit sohase láttunk

Esterházy Péter: *Harmonia Caelestis*

„... mindenre neki kell emlékeznie,
mindenkire, övé az édesanyja
emlékezete, övé, ha akarja, ha nem, az
édesapjáié, övé a szomszédoké, övé az
önkéntes rendőré, minden...”

(Hrabal könyve)

„Rájuk rakódott az idő, a nagyapjuk
ideje, a nagyapjuk nagyapjának az
ideje, a história ideje, az ország ideje...”

(Hrabal könyve)

Esterházy Péter új könyve az összhang, a kölcsönös megértés és a béke regénye. Ellentét nélküli, barátságos jó viszonyt teremt dolgok, világok, és a mondatok között. Igaz és hamis, történelem és történet, regény és könyv közt. Két (vagy több) ember közt. Az apák közt. Az apák és a fiúk közt. Az apa és a fiú közt. E könyv e szentség lelke. Olvasd el újra a második részt, csak hogy tudd, mi az apa feladata. Vagy: mi lesz a fiú feladata. Hogy olyan egy férfi: szerezz, megold, ellát, oszt. És mindent el tud helyezni a világban... Nem könnyű feladatok elé állít a *Harmonia Caelestis*, miközben minden pátoszt és fenségest mellőzve beszél alapvető dolgainkról. Példálózik, demonstrál, mesél, felsorol, absztrahál, analizál – látszólag vég és eredmény nélkül. De a vég mégis ott van kezdettől az eredményben. Az az 'én', akit bár mindvégig tudunk, de sohase látunk, közvetíti önnön harmóniáját: a megfoghatatlan, az arcélét kirajzolódni sem engedő valaki belső kiegyensúlyozottságát és békéjét. Hogy legyen, mi nélkül nem vagyunk. „... az a centrális lényeg, hogy a világon mindenki, az utolsó szálig mindenki Jézus Krisztus, és mindenki föl is van feszítve... és hogy a fiú erről ne feledkezzék meg, történjék bármi, ezt ne merészelje elfelejteni.” Olvashatjuk az Első könyv 333. szövegének zárlatában. Harmonia az égben az eltávozottak.

„E könyv helyszínei, a csipők és vizesések, eseményei, szereplői valóságosak, a valóság szerintiek, megfelelnek a valóságnak, például édesapám paripája tényleg megcsúszott az augusztusi vízmosás sarában. Édesapám fia semmit nem talált ki, és ha megrögzött szokás szerint, a regényírás felé kanyarodván a képzeletére hagyatkozott – hogy például édesapámat a maga állata, paripája hordja a hátán, s ez a paripa: az ő természete, egyéni meghatározottsága, aki tehát édesapámat ismerni akarja, ne a ruha szabását nézze, ne eltanult mozdulataira figyeljen, hanem vegye szemügyre annak titkos paripáját –, azonnal úgy érezte (édesapám fia), az így irtakat ki kell hajítania. A nevek is valóságosak (édesapám). Minthogy a könyv írása közben erős szöveggésséggel viseltetett minden kitaláció iránt, egyszerűen képtelenek bizonyult az eredeti nevek, melyek elválaszthatatlannak tűntek valós viselőiktől, megváltoztatására. Lehetséges, lesz, ki nem fog örülni, hogy saját nevén, keresznevén szerepel e lapokon. Édesapám fia erre nem tud mit mondani. Csupán azt írta, amit az emlékezete megőrzött. Így lesz olvasó, ki krónikaként forgatván a könyvet ezeryi hiátust fedez majd föl. Noha a valóságból teremtette, mégis regényként kéne ezt olvasni, és se többet, se kevesebbet nem követelni tőle, mint amennyit egy regény tud adni (mindent). Ehhez jön még, hogy sok minden olyat is elhagyott, amire emlékezett, főként azokat, melyek őt személyesen, direktben érintették. Nem nagyon akaródzott magáról beszélni. Vagyis nem a maga, sokkal inkább édesapám családja történetét írta, ha nem is meg. Hozzá kell tennie, hogy már gyerekkorában gondolt erre, hogy ír egy könyvet, amely a körülötte élőkről mesél. Az előszót megmutatta édesapámnak, nagyon tetszett (édesapámnak). Ez csak részben az az elképzelt könyv, mert az emlékezet véges és bizonytalan, és azon könyvek, melyek a valóságból teremtettek, többnyire csupán sápadt visszfényt és töredékét adják: annak, amit láttunk és hallottunk.”

A (család-regény) folytatásának reményében?

A könyv testessége, belső duplicitása, a számokra felfűzött szövegek (tételtek) rejtett összefüggésrendszere, a *könyvek* közti átjárás megengedi az írás áttűnését az ábrázolás egyéb formáiba is. A térbeli hatás összhangja és arányossága látszólag nem érvényesül a kettős felütésben, különösen ha az olvasó elcsábul a könnyedebb tételtek könyvében. Az első rész konkretizációtól mentes, általános szimbólumaiban érvényes, téridővé komponált család-ország-történelme éppúgy magában foglalja a második, hagyományosabban láttató és olvastató mesemondást, mint ahogy az is reflektál minduntalan, s az is a maga meséje fölé feszíti az első rész hatalmas, szakadozott vásznát. A nagy vászon egyik első, talán legerősebb képe regényesen idézi fel a téridő imagináriusának írott létét. Táj, tájkép és tájleírás köztes terét. Mert aki elvágat az érzékeny, XVII. századi tájleírásban, az előtt megnyílik egy eladdig csupán lehetőségként tételzett valóság. Azé az írásban születő imagináriusé, mely anélkül létezik, hogy létét bizonyíthatnánk. Marad tehát: az egyszerű írásban és a mindenkori olvasásban jelenlévőségként, mely túllép a nyelven keresztül a zenébe, a képbe. Belépni egy képleírásba, az írás metamorfikus aktusába, megnyitni tereket és időket, s a rendtelenség ellenében számok adta végtelennek tűnő fonál mentén végiglépdelni – ezt a paktumot kínálja a *Harmonia Caelestis*. A nyelv és az írás (vagy a papírlap) síkja megszabadul statikusságától, dimenzióiba emelkedik, Gesamtkunstwerk-ként elevenedik meg. A számok egyre visznek – fraktálok meghatározhatatlan irányába – itt az olvasás lassúságába, ott a gyorsolvasásba, lassú-gyors, lassú-gyors, ütemezés szerint, a kép hol az igaz, hol a nem-hamis, kitalált leírásának tartományába ér. A függő képek kijavítása, a függőszöveg, a függőszöveg újrafestése (írása és komponálása) az eredetiség és centrális transzcendencia felfüggesztésén alapul. Miközben éppen az eredetiség és a látens centralitás az előfeltétele e kiszögellhető koordináta pontok nélküli, önmaga több centrálisnak tekinthető pontja körül forgó, egyetlen médiumát, a nyelvet beszédmódspektrumaiba változtatni tudó könyvtestnek. A számok univerzáléi ugyanakkor „szimfonikus” összefüggésekre utalnak. „A szimfóniák 2. tételéhez [azonban] meg kell öregedni...” Értsd: A *Harmonia Caelestis* második könyvéhez, a történet felmondásához (üljetek körém, gyermekek), egyáltalán az újragondolható fabularizációhoz „meg kell öregedni”.

Mert tényleg minden családregény?

A mondatok nyelvjátékmentessége (a fordíthatatlan szójátékok önreflexivitása is mintha az ön-visszafogást reprezentálná) és

felelősödött bonmot-szerű hatékonysága már nem a nyelvi reprezentációt hangsúlyozza, hanem a klasszicizálódott mondhatóságról mesél. A mondat „klasszikus” hangzása, töretlensége és a szintaktika olvashatóságának „visszahelyezése” kevésbé nyújt poétikai izgalmakat (mi is az, hisz izgultunk már eleget), annál inkább biztosít egyfajta felelős diskurzust a személyesség és a történelem dialogicitásának újrafelvételéről. A „visszahagyományozódásnak” a mondat poétikájában amúgysem temporális elkülönítést kell mutatnia az előszövegek radikalizmusához képest, hiszen a korabeli irodalmi beszédmódok egysíkúságában és statikusságában azok szükségszerűen friss energiával rendelkeztek, és többlettükkel töltötték fel az egyéb érvényes, vagy éppen érvényesülni kívánó beszédmódokat. Azóta a mondat poétikájának tétje radikálisan és általában is gyengült, az Esterházy-textusra hagyatkozó poézis-poétikák – a legitimitáció természetességéből következően – pedig egyaránt visszavettek újdonságerejükkel. (A „művek” nem önmaguk havonkénti leváltására íródnak, ezért furcsa, hogy a klipkorszak utániségének kritikai elváráshorizontjai még mindig elakadnak a poétikai – jelen esetben a narratívikai – újdonság tekervényes számonkérésében.) Miközben az Esterházy-mű önmaga stratégiáját és pretextus voltát írhatja fölül emlék-művé, és második monolitiként vet újabb árnyat kortársaira. Mások ezt úgy mondanák, hogy szerzőink nagyon jól elvannak azon a horizonton belül, melyet Esterházy alkotott meg maga (maguk) körül.

Netán a korszak merevült kondíciói hatnak vissza?

Az első könyv számozott mondatokat tartalmaz az Esterházy család életéből. A második könyv egy Esterházy család vallomásaiból (közöl, válogat). Noha a könyvek alcímei korántsem igazak, ha valaki netán az Esterházy Péter családjának igaz történeteként olvasná őket. Már csak azért sem, mert a számozott mondatok nem egyszerűen mondatok. Ha majd egyszer németül is olvashatjuk a könyvet, majd láthatóvá lesz, mit meg nem enged (mi mindent megenged) magának a *satz* szó, mely tételt jelent filozófiai és zenei értelemben egyaránt, formulát matematikai szaknyelven, fogást gasztronómiailag, tétet a kártyában, menetet a sportban, stb. (Magyarra lefordíthatatlan szójáték.) A mondat illetően interkulturalitása újabb bővülést eredményez az egysíkú olvasat ellenében, mely látszólag igazat mond, de közben mind újraszedeti önmaga elemeit. A számok 1-től 371-ig 13 számozatlan (fejezetben), illetve 1-től 201-ig kilenc számozott fejezetben mérik ki a végtelen e könyvre eső metszetét. Nem mintha irányítanának olvasás közben. Az első rész számai a mondat szemiozálásának ugyancsak egy német alkategóriájaként a szedésben hasznosítják magukat. A nyomdai jelek újra a síkfelület térré változását reprezentálják egy régi, bevált, s most újrahozott (magasabb szinten ismételt) tipológiai eljárás szerint. A számok sorjázása a kezdeti lendületet ugyanakkor – a nem kötelező, de lehetséges lineáris olvasás folyamodványaképp – lassuló ütemben törheti meg, hogy a befejezés közeledtekor újra a gyorsuló olvasás váltsa fel azt. A (számos) olvasás véletlenszerű permutációjában az alakzatok és a felfűzések a véges és végtelen dialogicitását célozzák. Az olvasás (látszólag végtelen számú) lehetőségével szemben a második könyv kevésbé defenzív stratégiákat kínál: a számok sorjázása megvált előző funkciójától, a látszólag véges számú, fejezeteken belül sajátlagos poétikai eljárásokkal építkező történetalakzatok szinte kizárólagos alternatívaként kínálják a lineáris olvasatot. A második könyv alcíme (és a benne szereplő számnévi funkcióba léptethető határozatlan névelő) ellenére változik menthetetlenül e rész az Esterházy-család történetébe.

Poszítív egész számok párhuzamos sorjázása: a 'harmonia caelestis'-be vezető kettős út nyomvonala. A párhuzamosok a végtelenben találkoznak?

A két különálló rész elidegenítő effektusai finom módosulásaikban jutnak el az egyenműsítéshez. Felesleges kérdés, vajon a könyv duplicitása és mégis-egysége mennyire engedi meg a különolvasatok kritikai jogosságát. Hiszen ha könyvként, márpedig összegző, ismétlő könyvként tekintünk Esterházy munkájára, akkor a két rész olvasásának egymással szemben megnyilatkozó tapasztalatait nem elhatároltságukban, hanem modellértékű elkülönítődésükben érdemes tüzetesebb vizsgálatok alá vetni. Az Esterházy-féle kétpólusosság más szintű megjelenéséről van itt szó. Nyilvánvaló, hogy az Esterházy névből adódó történelmi lehetőségeket meg kellett ragadni. De ez nem az önreprezentáció felértékelésével történt, hanem egy olyan ország-nemzet-haza-család imágó megkonstruálásával, mely nem csak egyszerűen egy családregeényt eredményezett, de annak (dekonstruált), (posztmodern-tapasztalati) maradékát minimál strukturáltságában is egészérvényűvé emelte. A történelmi és kulturális emlékezet patriarchális viszonyrendszerén is túlmutató szimbólumképzésével állandó párbeszédet biztosít magának a 'feljegyző' (az elbeszélő) önmaga és 'tárgya' között. A különböző korok (orális vagy írott) történetsegmentumai mentén az emlékező (elbeszélő) minden egyes rögzítő-pótló aktusával részese lesz annak a végtelen történetnek, mely az európai kultúrkör mítikus intertextualizálásával jön létre. Az „édesapám így ismerkedett meg édesanyámmal” formula rendszeres ismétlődése az első kötet ős-család-alapításának a (teremtés)mítoszokhoz hasonló variációs gazdagságát idézi, melybe a bibliai hagyomány újraírása éppúgy belefér, mint a görög mítoszok ismétlése. A „közös” időbe és térbe történő beágyazódás egyszerre feltételezi egy olyan könyv megalkotottságát, melyben a vertikális és horizontális tájékozódás idejétől és terétől függetlenül mehet végbe. A mítoszokkal kezdődő, a bibliai hagyományokon átívelő, a magyar történelemhez kapcsolódó családtörténet nemzetkarakterológiai családtörténeté emelkedik, melyben viszont semmiféle centrális pozíció, hatalmi diskurzus nem biztosítja elsődlegességét. A család-történet emlékezetten és kitaláción alapuló ország-történet. Ráismerhető és felismerhető, mert az egyik oldalon allegóriák szűkítik az olvasás lehetőségeit, míg a másik oldalon enigmatizáló és szimbólumképző aktusok akadályozzák az értelemképzést. Ez a kettősség csupán önmaga egészében lesz az olvasás számára modellértékűvé. A *Harmonia Caelestis* legnagyobb vívmánya, hogy az 'európai regény' egyszerre kunderai és 3megaei fogalomkörének megfelelően szinte kizárólagos letéteményesként alkotja újja a posztmodern utániség egy lehetséges nemzeti-történelmi regényváltozatát – egy Cartarescu, egy Ransmayr vagy egy Saramago történet/történelem-mondásával közös és a mai magyar (ál)történelmi regény nem történelmi meghatározottságából következő, és éppen ezért attól gyökeresen eltérő horizontján.

Ez a történetileg/történelmileg „járható” út azonban mintha mindig is jelezte volna jelenlétét. Csak meg kellett hozzá öregedni?

A Bevezetés... utáni művek egyenesen beletorkollnak a *Harmonia Caelestis*-be. Bizonyára nagy várakozás előzte meg az új nagyregény megszületését, hiszen Esterházy recepciója az első nagy prózaforulat utáni művekről igen kétségekkel teli nyilatkozott, miközben a kisebb mestermunkák, mint a *Hrabal könyve*, a *Hahn-Hahn grófnő pillantása*, az *Egy nő*, s a publicisztikai kötetek rendszeressége mintegy évtizednyi keresést, tájékozódást feltételezve tolták ki időben – Kulcsár Szabó Ernő kifejezését használva – az Esterházy-féle küszöbhelyzetet. A pimasz hangok mellett ugyanakkor a második prózaforulat eljövételének várakozásáról is szó esik. A *Harmonia* koncepciója ugyanakkor éppen a helyüket kereső Esterházy-munkák technikáját, témáját erősíti fel. Csuha Istvánt idézve: „[a] *Harmonia caelestis* [...] más megvilágításba helyezi és 'átírja' az őt közvetlenebbül előző műveket. A *Harmonia caelestis* kicsit olyan helyzetben van, mint amit az autósok az 'elölről követés' kifejezéssel írnak le. Azt gondolom, visszapillantva, a kilencvenes évek három Esterházy-kötete [...] bizonyosan az 1. könyv sorozat sok-sok darabja, de tágabban véve az író egész kilencvenes évekbeli publicisztikája e regény közvetlen előzményének, felkészülésnek tekinthető, olyan írásoknak, amelyekben az új regény számtalan eleme valamilyen formában ki volt próbálva...” (Jelenkor, 2001. február) Csuha megállapítását alátámasztva, részletezve és kitérve a nem közvetlenebb művekre is: A *Csokonai Liliben* kidolgozott önállóvá válásához tartozó saját nyelv keveredése egy másik temporális szituáltsággal a *Harmonia* Második könyvének elbeszélői többszólamúságában ismétlődik újra: az „emlékező” nagypapa pl. a 19. századi mives beszéd imitátoraként egy eleddig nem létező nyelvi episztémét legitimál. A *Hrabal* könyvében megszólaló kelet-európai sors- és család-történet személyességének interkulturális és -textuális párbeszéde a narráció

legkülönbözőbb, referenciális és imaginatív szintjei között a *Harmoniában* a személyesség sajátos újrakodolásával, a név imagináriusba tágitásával köszön vissza. A *Hahn-Hahn grófnő*... utazató regénye itt egy történeti utazást képez, melynek utazó személye vízsodrásba kerülve zuhan át időkön és tereken. Az *Egy nő* egy figurára komponált formanyelve egyenesen az 'édesapa' világegyetemként táguló körülírhatóságának variabilitását előlegezte meg. A „kékharisok” pedig azt a sokrétű tájékozódási igényt és tematikát, a beszédmódnak azt a közvetlen, laza figurációját ígérték, mely a mostani regényben kompozicionális biztonsággal tartja össze mindazt, ami könnyen túlsordulhatna, ha az olvasó túróképességét nem szabadíthatná fel a „mondjanak egy számot, azt olvasom” szerzői – (fel)olvasási – stratégiája. Esterházy a *Bevezetés* utáni művek tapasztalatait a *Bevezetés* utolsó mondatának „ismétlésével” szisztematizálta: a MINDEZT MAJD MEGÍROM MÉG PONTOSABBAN IS ígérete a *Harmonia* „magasabb szintűségében” valósul meg. Nem feladatunk kijelölni azokat a változatlanul vagy változtatva beillesztett szövegek újrafelvételét, mely a *Bevezetésből*, vagy a még korábbi művekből találnak új helyet a *Harmoniában*. Legyen az az olvasó rá- és felismerő kedvének evidens és banális függvénye. Az azonban bizonyossággal állítható, hogy éppen mert a heideggeri-handkei Wieder-Holung poézis szerint olvasható e szövegtörténet, az ökonomikus módon tartalmazza Esterházy Péter majdnem eddig leírt minden szövegét. És azon túl persze 'mindazt', amit még 'pontosabban' is le lehet írni. A 'mind' és a 'pontosság' közti „emelt” dialógus a *Harmonia caelestis* védjegye. A *Bevezetés* utáni szövegek – innen olvasva – eleve a posztutáni szöveg megalkothatóságának kérdéseit vetették fel a magasabb fokú ismétlés és a név imagináriusának harmonikus összekomponálásával. Mert ha már a *Fancsikó* és a *Pinta* is látni és szeretni hivatott megtanítani, akkor ama kalokagathia értelmében a *Harmonia Caelestis* rhizomatikussága is a szépség és jószág poszton túli megvalósulása. Fancsikót és Pintát olvasva innen: A *Harmonia* Első könyvében a szimbolikus látásmód fókuszálja az üvegömbyszerű történetmodulok hatáselvét, míg a Második könyv az olvasásba rejtett szeretet denotatív befogadhatóságára tesz – bizonyos értelemben könnyű és veszélyes, bizonyos értelemben viszont szükséges és fontos – kísérletet. Pinta meséjében a „megfelelő pillanat lóháton jött”. A várakozó kilenc napot s tíz éjjelt várt a megfelelő pillanatra. Ami ott mese, az itt kilenc-tíz év várakozás (Erwartung) és kitartott küszöbhelyzet, melynek hiátus voltát a megfelelő pillanatban (országos ezer év versus szerzői ötven év) édesapám tölt be (Erfüllung) a lóháton. Az eredmény pedig az a mozaikszerű, rétegelt, téridőt újíró történeti emlékműállítás, mely a Kulcsár Szabó által feltételezett Esterházy-Ransmayr „közös” megtorpanásban gyökerezik. S amely, a két szerző előmunkái alapján akár meglepetés hiányában, meg is született, hiszen az Abwesenheit, a távol-lét, ha ravasz módon is, de állandóan reflektál saját jelenvalóságára. Christoph Ransmayr a *Morbus Kitaharában*, ha úgy tetszik, csak és kizárólag nyelvi episztémeként létező, saját terének és kultúrmeghatározottságának temporális újírását végzi el egy világsiker és az azt követő több éves hallgatás után. Esterházy illetően, a *Bevezetés* után ráköszöntő küszöbhelyzetét, mintha csak olvasta volna Kulcsár Szabó monográfiáját, pontosan és párhuzamosan a Ransmayr példa alapján oldja fel. Egyetlen különbséggel. Nála nem az írott képben, hanem a képleírásban fog elveszni az olvasó. Nem a nyelv erőltetett képpé alakításában (mi is az?), hanem a nyelvet mozgató leírás imaginációjában. Megjegyzendő, e határátlépés a Ransmayr-recepció szerint nem járt sikerrel. Esterházy ugyanakkor olyan könnyvet alkotott meg, mely bár egyenes folytatása korábbi műveinek, de a nyelvi humor és ironia visszafogása, a játék és komolyság közti dialógus komollyá válása, az európai és a nemzeti regény egységesülése a kilencvenes évek magyar, onnan nézve igen halovány regényirodalmában sajátlagos értéket képvisel. E könyv ugyanis még azt is „újrahozza”, ami az elmúlt években jelentős beszédmóddá alakult. A teljesség igénye nélkül: Garaczi pompásan utaztató népkönyvecskéjének nyelvi humorát és tematikus raszterét nagy mértékben fölülírja az esterházysággal viaskodó Váradiné esete (többek közt a Második könyv 31-32. számú szövegében). Kukorelly *Romja* pamfletté válik a nagyregény mellett, mely célként jelöli ki a kommunizmus kiríthatóságát, miközben Esterházy munkája nem célként, hanem az általános megmutatására téve kísérletet kifejezetten és finoman a kommunisták megjelenésével határosítja a maga családtörténetét. A Parti Nagy-féle kevert nyelv (lírizált utcanyelv) az első kötet 59. szövegében olvasható vissza, Krasznahorkai egyszólatos egzisztencializmusa nem csupán a mondatok számozásával kap újabb helyi értéket, de az ugyancsak első kötet 113. szövege kifejezetten rájátszik a diskurzus banalitására. A Závada-próza háromgenerációs modellje, valamint szociolektikus betétei, „dokumentumai” (ingóságok lajstroma: 39. szöveg) megfelelő ironikus rá(bele)írással látens módon is belejátszanak a kilencvenes évek „kanonizált” beszédmódjainak köztes terét magáénak tudó Esterházy-regénybe. Satöbbi...

A *Harmonia* Első kötetének 5. szövege reflektál a tényleges (zene)történeti *Harmonia Caelestis* szerzőiségének karakterisztikumára: „a kötet dallamainak jó része bizonyítottan nem tőle való... a dallamok földolgozását, a darabok komponálását sem ő (vagy nem egyedül) végezte... [a] komplikáltabb rétege[k] között olyan szakadék tátong, melyet csak fantáziával lehet áthidalni...” Vagyis hogy sosincs új a nap alatt, kár izgulni a nóvumért. Bűvkörbe és a név hatalmába záródik a kilencvenes évek. Nagy, nemzeti olvasókönyvként. Megelőzve az ilyenkor szokásos szlogeneket, csupán emlékeztetni kívánnék a kilencvenes évek újszobjektívizmusára, az 'én'-képek (arcképek) újírásának többrétegű, de elég határozott közösségiségére mind a poszton belül (Németh, Garaczi, Kukorelly), mind azon kívül (Kertész, Sándor, Závada). A családtörténet Závadával különös nosztalgiját is újraéli, s Esterházy nagyregénye ugyanezt a kérdést explikálja: hogyan néz ki az utániség poétikái szerint egy családtörténet? Hogyan hozható vissza mindazon tapasztalatok beépülésével, melyek hiánya feltétlen a kritikai olvasás perifériájára, esetleg a sikerregények listájára vetné a kérdéses könyvet. Miközben a poszton belüliek erős klasszicizálódáson esnek keresztül, a kívüliek pedig a klasszikus modernek hagyományrendszerét próbálják felülírni, ugyanazon útra lépnek: mindazon tapasztalattal, mellyel az ún. posztmodern rendelkezik, minimálírodalmat alkotni már nem érdemes, kifulladt, érdektelenné és eladhatatlanná lett stb., ugyanakkor a nagyobb ív más kondíciókat kíván meg magának. Az utániség regényírása ötvözi egyrészt a tágabb értelmű olvasói elvárásokat, s megfelel (legalábbis igyekszik) a kritikainak is. Nem a posztmodern egységesítő irányultsága szerint, hanem a poszton túliságot megcélözva egyszerre dialógusképes művet igyekszik teremteni a metanarratívák, a teóriák, a hagyományok és a mesék között. Lényegében nem látványos elkülönülésről van szó, narratíva és metanarratíva egymásba változik, az önreflexió mesévé lesz. Látványos regényprodukciók lehetnek e nem is túl bonyolult változásnak az eredményei. A mai magyar regényírásban Závada mellett Esterházy ismételt meg „valami régi jót”. Miközben, hogy csak utaljunk, ott van két szélsőséges példa: a beszédmódjának folytathatatlanságát és anakronizmusát mutató, kilencvenes évekbe tévedt *Családtörténet* (Mészöly), és egy másik, érdektelen, mégis populáris hangvételű családtörténet, az *Apák könyve* (Vámos).

Závada és Esterházy, a mértékadó műfaj-átírók közt ugyanakkor finom, szövegközi dialógus nyitható: A *Jadviga párnája* perifériális centrumképző erejénél fogva értelmezi át a mítikus családtörténet lehetőségeit. Esetében a poszt utániség a fabularizált metanarratívában látványosan megmutatkozik: a könyv belső nézőpontú megszerkesztettsége egybeesik a külső, tipográfiai és nyomdatechnikai megjelenítéssel, olyan szimulákrumot teremtve, amely már a hyperrealizmus elveinek (is) megfelelő tétélezi valóság és fikció szétválaszthatatlanságát. A regényben megjelenített regényes családtörténet a névbe projektált „utolsó” történetét beszéli el, a mítosz variációdús igazságtartalmában elvesző fogantatástörténetről a mítosz ugyancsak a véget is bejelentő kioldódásáig. Esterházy éppen a név centrumvesztésének marginalizálódását, s annak újabb jelentésképződését célozza meg családtörténetében. A név generálta labirintusban teremtődik újjá e családtörténet, mely szimbolikus szinten azonosul egy nemzet történetével is, s

fókuszálja annak ugyancsak 20. századi részesemény-rendszerét. A nagypa, az apa, és a fiú közti történetívben ugyanazon széteső, funkciójában módosuló karakterjegyek pozicionálásáról eshet szó, ami előfeltétele az ún. hagyományos, hanyatló családrégénynek. Nem véletlen, hogy a nagypa „emlékiratszerű” megkomponálása mintegy a 19. századiságot imitálja, a mondhatóság, a meseszerűség, a dialógusképző egészérvényűség jegyében. Az emlékezet „vályogt” kiterjesztését a nagypai megalkothatóságra már az első könyv mottója is jelzi: a társadalmi rangját és funkcióját fokozatosan elvesztő Esterházy Móríc gróf ugyan a harmónia földi kioltódását éli meg, az idő távlatában ugyanakkor szimbolikus történeti alakká is változik, kinek „története” van. Az apa, Esterházy Mátyás névjelölő figurává már nem alakul, történeti meghatározottságától megfosztottan, de a személyes és temporális közelség okán is közbülső (de)centralizált „állomása” e családtörténetnek. De a nyelv, a hatalmi diskurzus hamisan harmonikus (történet-politikai) jelölő-jelölt viszonyrendszerét kijátszva is kénytelen reflektáltan a denotálható jelölőre nem leelő, ezért egyetlen jelölőben artikulálódó, de jelölteket „feltételező” (ki ismer magára) disszeminációba keveredni. Ha az ‘édesapa’ szót függvénynek tekintjük, akkor az első kötet 184. szövege könnyen reflektált helyzetbe hozza e függvény topikáját: „Szeretném erről a helyről beszélni, de nincs ilyen hely, nincsen ilyen hol.” Az Esterházy Péter névvel illethető, fluktuáló konfiguráció az írás és emlékezés aktusának jelenvalóságát tölti be, mintegy harmadik fokozatát egy család szétmálló történetének. A feljegyző, megőrkítő funkció a leírás szegmentumaiba rejti ezt az arc-képet. Esterházy elbeszélője, miközben az Első könyv virtualitását gömbszerű történetalakzatokkal tágitja az időben, a Második könyv történeti eseményeit a 19. század 20. századi eltűnésével, s a kommunizmus 20. századi barbárságával ellensúlyozza. Ugyanez leírható a Závada regényében megképeződő nyelvi figuráció hármasságáról. A két regény, Závadaé és Esterházyé különbözőképpen fordul önmaga 20. századiságához, különösen érződik bennük mégis a közös századvégiség, ill. utániség poetizálódása. Miközben ugyanis összefoglaló igényű panorámát nyújtanak a fikcionalizált valóságról, be is töltik azokat az olvasói (és piaci) elvárásokat, melyek a régi forma újszerű tálalásában nyerik el pozicionálhatóságukat. Nem véletlen e két könyv „népkönyvvé” alakulása és népszerűsége. Az utániség családrégényei Závada részéről a mítosz újírhatóságával, Esterházy pedig a név imagináriusának meseivé alakíthatóságával jelzik egy műfaj igényes „feltámadását”.

Minden „rég” ellenében mégsem tájként (világként) nyílik meg a *Harmonia Caelestis*, de nem is képként (lásd Ransmayr problémáját), hanem a táj (a világ), a kép leírásaként: az olvasó foghatja jegyzeteit, s olvasás közben, közbülső médiumok segítségével követhetné a vertikális-horizontális térítő kiterjedésében az elbeszélőt, aki definiálhatatlan én-ként követ annyit másik ént. Miközben meg az olvasó én-je is az elbeszélő ént-olvasatok szegmentumai mentén válik csupán reprodukálhatóvá. Az egyszerre személyes olvasat lehetősége, s a közben mégsem alakuló én-történet közt ezért van a legnagyobb – és talán a legizgalmasabb – feszültség. Esterházy már korábban is eljátszott az én különböző, poétikai megvalósíthatóságával, könyveit akár e folyamat alakulástörténeteként is lehetne értelmezni. Hiszen a szerző neve egyszerre teremtette meg önarcképet, miközben az ironia kifogyhatatlansága következtében egyfolytában csak rongálta azt. Mind a *Termelési-regény*, mind a *Bevezetés...* megfelelő szövegei erősen építettek e szubjektumkioltó/építő, biográfiai kontextust destruktív stratégiára. A további művek önreferenciái már kevésbé voltak képesek fenntartani az egyezményes látszatot: az én nem az az én, aki beszél. A *Hrabal* könyvének és a *Hahn-Hahn grófnő pillantásának* a személyességbe kódolt névhasználat megerősítette a szerzőiség nárcisztikus újraképeződését, majd pedig a publicisztikai írások tömege folytán annak tobzódását is. Az Esterházy név és a többi, fókuszpozícióban álló rámutató, a világban létező megmutató elhagyása („itt édesapám neve következik”), illetve a mindenkor történetalakzathoz tartozó nevek karnavalizálódása egyneműsödik az ‘édesapám’ funkcionálisálásában. Az pedig megőrzi még a néven nevezés korábbi ironikus funkcióját, hogy nem az Esterházy-család, hanem az Esterházyak és rokonágaik és Magyarország történelmének egybevilanásai jelenülnek a metszetben, hiszen akarva-akaratlan csak egy denotátumként tételezendő névhasználatról van szó, mégis távolító, sőt, idegenítő effektusként teremtődik meg az a bizonyos párbeszéd, amely az örökítés, a hagyományozódás és emlékezés gesztusait hangsúlyozza. Különösen érdekes a név regénybeli legendája, az Esthajnalcsillag ismétlődő történetalakzata. Az egy jelölőre vonatkozó két jelölő problémája (az Esthajnalcsillag egyben Hajnalcsillag is) a frégei értelem és jelentés-paradigma „idézése”. Az (est)hajnalcsillag esetében temporális különbségről kell beszélni. Egy jelölőnk van (Esterházy) végtelen sok jelölőre (Esterházyak), s ráadásul a sok mozaikszerű történetalakzat figurái nem is az Esterházy nevet viselik tulajdonnévként, hanem az ‘édesapám’ köznévvé változik az egyetlen érvényes, szimbolikus tulajdonnévé. Az egy jelölő több jelölt reláció ráadásul újragondolandó a jelölővel kapcsolatban, hiszen ha nem beazonosítható, ő sem jelölt, csupán egy újabb jelölőre bukkan a mindenkor ‘édesapám’ jelölő. S a nyelvi kijelölés így állandóan önmaga figurációjára mutat, az arctól végleg megfosztott névre, mely bár látenszen állandóan behelyettesíteni kész a jelölőket, de a jelölőlánc e természetes, olvasói kényszerű rendre visszautasítja. Ezért történik meg az esetleges fölsóhajtás (igen könnyelműen), mikor különösen a Második könyv nevek uralta terepében és tudat hirtelen elkezd fellelni keresett jelöltjeit. Az egész jelölő láncban egyedül az Esterházy Péter nevű jelölt őrzi meg a végső beazonosíthatóságot. Mert lehet, hogy eddig engedett az én újraszubjektíváló hajlamainak, de ebben a történet-sorozatban a végső emlékezőig legfeljebb csak nyomokban jutunk el. Az én – névdömping ide vagy oda – csupán a név, az önnön név távollétét tölti be. Az Esterházy név frégei legendája teremt meg végső soron az elkülönülő részek harmóniáját. A két könyvre tagolt regény, mint Esthajnalcsillag és Hajnalcsillag története ugyanazon jelölt történetét írja, mely önmagában is jelölő, az édesapáé, az égi harmónia édesapájáé. Arról nem is beszélve, hogy maga az „Esthajnalban-álló” is nevezi önmagát „édesapámnak”. Ő az, aki a köztes térben, a mostban, az örökben áll. Plasztikusan írja le Thomka Beáta a regényt elemézve az új Esterházy-féle ‘én’ problémáját: „Alaklásban marad esemény és történet, mert végleges megképeződése olyan szilárd pozíciót igényelne, amihez az elbeszélőnek mint princípiumnak, tényezőnek valamely, bármely változata szükségeltetne. Ezt a személyt a *Harmonia Caelestis* nem alkotja meg, e szubjektum is része a szüntelen felépítés, lebontás, megjelenés, elillanás, körvonalazódás, eltűnés stratégiájának. Változékonysága, transzformációs képessége a szólamváltások alapja. A többszólamúság elsősorban az elbeszélőn mint kimozduló nézőpontra, fókuszokra, látószövegek sokaságán, nem állandósuló hangnemen és beszédmódon alapul.” (Jelenkor, 2000. október) Ne a jelentést keresd hát, hanem az értelmet. Mindezek még pontosabb értelmét.

Mert ma Magyarországon az is regényt ír, akinek nem kellene. Ennyit hoztunk tapasztalatként Frankfurtból. Ha a *Harmonia Caelestis* akkor megjelenik (persze addig szöszmötöl szerző a művön, míg akar), lett volna mit kontextusban mutatni. Az európai regény paradigmájához tartozás legújabb pillanatát. Ez persze csak annak a hiánynak a késleltető betöltése lehetne, s lehet még, igaz, kontextus nélkül, mely a német olvasóközönség hírhedten referenciális elváráshorizontját tölthetné be s játszhatná ki a maga módján. Az, hogy miért nincsen – többek közt Grasshoz hasonló koncepciójú – regényprojekt Magyarország (fél)múltjáról, számtalanszor elhangzik magyar-német irodalomelméleti anekdotokon. S olyankor kevés annak bizonygatása, hogy így az olvasó, meg úgy a fikció, és akkor a (nálunk nem létező) piaci-kiadói nyomásról még nem is beszéltünk. Mert – különösen a német minta szerint – regény kell. Mindent átfogó, világszerű, reflektált voltában is cselekménymodelleket utánozó nagy-elbeszélés, mely nem áll alapos referencialitásban gyökerezni, miközben persze az általános és a szimbolikus nyelviesül benne. Nem mintha neki volna. Ezért rendez nemzetközi könyvkiadást. Esterházy *Harmonia*ja ugyanakkor az első olyan széles panorámájú kísérlet, melyet a posztmonarchikusság, a nemzeti történetalakzat, a Kelet-Európaiság közti dialógus fókuszálásában önmaga ideje szerint is az eltelt tíz év prototípusaként

érdeemes olvasni. Mert nem mértéktelen, hanem mértékes. Pontosabban: nicht angemäÙt, sondern angemessen. De mindezt megírom még.

Fehér Zoltán

„Tenger közepén pacsirtafészek”

Archaikus magyar elemek Bátya kétnyelvű folklórában

Olvasom a Kalevalát Vikár Béla klasszikus fordításában:

*Hát ekkor a Vízasszonya,
Vízasszonya, ég leánya
Térdít tengerből emelé,
Lapockáját hullám fölé,
Hogy a réce ott fészkelne,
Lakóhelyre jóra lelne
A kecses kacsamadárka
Ott repdesve szálldogálva,
Észreveszi kék víz tükrén
Vízasszonya térdít tüstént
Véli: pástos emelkedő,
Gyepesedő kis dombtető.
Csak repesget, csak szálldogál,
A térdőre lassan leszáll,
Fészkit rajta meg is rakja,
Aranytojást tojik abba.*

Íme, ebből a groteszk idillből – szinte a semmiből – világok születnek: a Föld, a Nap és a Hold. Gulyás Pál költői tanulmányában a magyar mondavilágon és folklóron keresztül közelít a csodák világához, a finnek naiv eposzához. A kérdésére felelő hajdúhadházi szőlőmunkás ugyanis szinte a Kalevala gondolatpárhuzamaival meséli el, hogy az éppen megszólaló kakukk, csak azután kezd énekelni, miután az árpáról harmatot ivott. A természeti jelenség magyarázata „egy költői villanás az Alföld kellős közepéről” – írja Gulyás Pál.

De talán van a Kalevalának más magyar megközelítése is, nemcsak Hajdúhadház határából nyílik rá kapu. Máig emlékszem, milyen örömet szerzett számomra egyik véletlenszerű néprajzi gyűjtemény eredménye. Évtizedekkel ezelőtt bátyai sógorom anyja, Sáfárné Fekete Mária tette föl nékem a különös találókérdést. „Na pol morje eaneurovo gnjizdo.” (Tenger közepén pacsirtafészek.) A megfejtésen máig gondolkodhatnék, ha nem közölte volna: „Pupak”. (Köldök.) Érdekes, hogy faggatózásaim ellenére mások nem ismerték ezt a költői talányt. A közeli, hasonlóképpen magyar-rác Dusnokon viszont még él, igaz, funkcióváltással szólásként. Az elhanyagolt, régies, magányos házat nevezik így.

A bátyai találókérdés minden bizonnyal egy teremtés-monda vagy egy mítosz maradványa. Kísértetiesen emlékeztet a Kalevala idézett epizódjára. A képzet egyébként más finnugor népeknél is ismert. Az inkeri teremtés-mondában „Nap madara, fecske madár” rak fészket a tengerparti zombékokra. Mikor pedig a tenger hullámai elragadják három tojását, egy kováccsal készített gerybélyével húzza össze fészke maradványait, hogy megteremthesse belőlük a világot.

Ez az archaikus képzet akkor keletkezhetett, amikor az emberiség szimbólumokban ragadta meg a világot, s a szimbolikus gondolkodás elemei mindenki számára érthetőek, „dekódolhatók” voltak. A *madár*, a *fészek* és a *tenger* a finn, az inkeri és a bátyai adatban egyaránt megtalálható. Nézzük ezek közül elsőnek a *fészek* (=köldök) jelentését. Láttuk, hogy a kalevalai réce a Vízanya térdét „gyepesedő kis dombtető”-nek nézi, s az inkeri monda fecske madara is füves „zombék”-ra fészkel. Feltételezhető, hogy ezek a fészkekrakó helyek a vulva szinonimái éppen úgy, mint a bátyai találókérdés *köldöke*. Berze Nagy Jánostól tudjuk, hogy földünk szinte valamennyi népénél ismert a „világ közepé”-nek fogalma, amit a „világ köldöke”-nek is neveznek. Ez az a hely, ahol a felső, a középső és az alsó világot összekötő, az eget tartó világfa áll. A régi, szimbólumokban gondolkodó ember számára „minden emberi lakhely a Világ Közepén helyezkedik el, vagy hogy minden oltár, sátor, vagy ház lehetővé teszi a szintváltást és következésképpen az istennel való kapcsolatot, sőt (a sámánok esetében) az égbeszállást is” – írja Eliade. A bukovinai székely szerint „ott a világ közepe, ahol az ember jól érzi magát”. A népdal még ennél is többet mond: „Szeretöm ölébe megyek, / Hogy a világ közepén legyek.” Így érthető, hogy sok népnél a föld vagy az ég köldöke azonos azzal a nyílással, amelyen át a világ egyik rétegéből a másikba lehet jutni.

A képzet másik eleme a madár. A három adatban három féle: kacska, fecske és pacsirta. N. N. Gurina szovjet etnográfus egyik tanulmányának címében a finnugor népeket azért illette a „vízimadarak népe” címmel, mert ezek mitológiájában és ábrázoló művészetében az újkőkorszak óta igen nagy szerepe van a vadlibának, a hattyúnak és különösen a vadkacsának. Csernyecov szerint az obiugoroknál, a hattyúnak és különösen a vadkacsának. Csernyecov szerint az obiugoroknál a vízimadár az életet hozó totemős. A mai magyar néphitben a fecske a pacsirtával együtt „isten madara”. A fecske viszi el a lányok tavaszi szeplőit, ha elmondják neki a „Fecskét látok, szeplőt hányok” szövegű mondókát. Aki a fészket leveri, annak családjából meghal valaki. Istenségi és zagyvarékesi hiedelem szerint is a pacsirta segítette Jézus menekülését, ezért áldotta meg az Isten. Általánosan elterjedt vélemény szerint, ha aratáskor megvágják kaszával, az illető meghal, vagy gyermekeit baj éri. Kálmány Lajos szőregi gyűjtésű állathangutánzó versikéjében a pacsirta az ég felé szállva Boldogasszonyhoz akarja vinni baltikáját, de elejti. Ez utóbbi adatban a vasszerszám és Boldogasszony (eredetileg pogány istennő) szereplése kapcsolatot teremt az inkeri mondával.

Végül a tenger, mint az események színhelye, az ősi elemet, a vizet képviseli. Bátyai gyűjtéseim során az 50-es, 60-as években még erre a kérdésre, hogy „mi tartja a földet”, általában így válaszoltak: víz. „Mindennütt víz van alattunk.” Egy észtláncmese más szavakkal ugyan, de ugyanazt mondja, mint a bátyai találókérdés, hogy tudniillik a tenger közepén van a világ közepe. „Mi van az udvarunk alatt? / Tenger van az udvarunk alatt. / Mi van a tenger közepén? / Kút van a tenger közepén. / Mi van a kút szélén? / Tölgyfa

van a kút szélén..." Talán mondanom sem kell, hogy a tengeri kút szélén álló tölgyfa nem más, mint a világfa. A láncmese további része is érdekes a mi szempontunkból, hiszen a tölgyfa ága alatt oszlop, az oszlop végén lány, a lány térdén szita (ez volna a fészek), s a szita fenekén kakukk trónol.

Itt is együtt szerepel a tenger, a fészek és a madár. „A legtöbb észak-ázsiai teremtés-monda szerint a föld az öröktől létező, végtelen őstengerből keletkezett” – írja a svéd etnológus, Ivar Paulson. Ez a képzet ismert a Bibliában is, hiszen az Ószövetség Teremtés könyvében az áll, hogy kezdetben „Isten lelke lebegett a vizek fölött.”

A világ számos népe ismeri azt az elképzelést, miszerint a Földet egy vagy több állat (elefánt, teknősbéka, hal) tartja a hátán. Jómagam kiskunsági gyűjtéseim során találkoztam vele, s nem véletlen, hogy Ady is ismerte, hiszen így írt: „Ó Istenünk, hatalmas Cethal.” Bátya néphitének intenzív gyűjtése idején az 1960-as vagy 70-es években valami amerikai cég mutogatott városainkban egy hatalmas preparált bálnát. Nem csoda hát, hogy ennek híre felidézte idős emberek emlékezetében a már-már elfelejtett hiedelmet, de a cethal nevét a bálna ki is szorította. Kérdésemre így feleltek: „A Föld négy bálna hátán van.” Vagy: „A Földet négy bálna tartja. Az egyik északnak néz, a másik keletnek, a harmadik délnek, a negyedik nyugatnak. Ha az egyik bálna megmozdul, akkor van földrengés.” Vargyas Lajos szerint „a magyarok két területen is kaphatták ezt a képzetet: a Volga vidékén, vagy a finnugor rokonoktól függetlenül, közvetlenül az iszlám által befolyásolt török népektől...” Szerintem a bátyiaiak boszniai eredetű rétege, amely közvetlen érintkezésben állott a mohamedánokkal, hozhatta ezt a hiedelmet őshazájából is. Megőrzését pedig az a tény is lehetővé tette, hogy a magyar, és távolabbi kiskun környezet is ismert hasonló képzetet.

A Föld teremtésének dualisztikus képzete, amely szerint a Földet az Isten és az ördög közösen alkotta, az Ural vidékén, valamint Nyugat-Szibériában ismert. Nálunk a csángók őrizték meg. Bátyai gyűjtéseim során erről sajnos csak egyetlen árva elhomályosult hiedelemmonda került elő. „A Föld négy bálna hátán van. Régen az Óperenciás-tengeren vót egy sziget. A lakója egy anya vót meg a fia. Az anya elküldte a fiát a tengerre, és mondta neki, hogy hozzon a szájába földet. A fiú elment a tenger alá, és a szájába hozott egy kis földet. Az anya azt mondta, hogy rakják a bálna hátára, és az övét rátette. Amit bekerített az övével, az lett a hegy, és ahol rossz vót a föld, ott lesüllyedt. És elkezdett nőni a Föld.” E mondából mindössze az „öv” és a „lesüllyedés” motívuma állítható párhuzamba Kálmány Lajos kopott, szinte értelmet vesztett adatával. „Az Isten egyszer azt mondta az ördögnek, hogy neki is lehet birodalma, ha reggeltől estig el tudja rekeszteni, akkor oda nem fog sütni a nap. Az ördög azonban nem tudta föltenni a gombot, a kakas megszólalt, a tó-gát, amely keresztül van a világon, lesüllyedt a földbe.” A vogul teremtés-mondában érthetőbb a történet, s több eleme azonos a bátyaival. „Numi-Tarem homokot hozat föl az első emberrel a tenger fenekéről, ami csak többszöri kísérlet után sikerül. Ebből teremti az ember a földet, ami a víz színén forog. Numi-Tarem odaadja ezüstgombos övét, hogy rakja vele körül a földet. Erre megáll, az övből pedig a fényes Ural-hegység ülepedik. „Érdekes, hogy ennek a keleti hagyománynak is megvannak a variánsai a balkáni népeknél a bogumil tanítások eredményeként. Talán az idézett bátyai monda szintén innen származik.

A magyar „keleti hagyomány” balkáni párhuzamait tovább szaporíthatjuk bátyai adatokkal. Egy Reguly gyűjtötte vogul teremtés-mondában Numi-Tarem atya vasláncon, ezüstbölcsőben férfit és nőt ereszt alá az égből. Egy másik vogul medveéneken, az Ég Lánya leszállásának éneke címűben hasonló motívumot találunk. „Numi Tórum jó atyám / hétkarikás ezüstbölcsőt, / azt kalapál / hétágú ezüstláncot, / azt is csinál: / ezüstívű íves bölcsőbe, / ezüstpántú pántos bölcsőbe / köt be engem, / fektet, ime, engem. / Alsó ég felé elkezdett lebocsátni...” Szinte ugyanezek a kozmikus képek villantak föl előttem, amikor – jóval Erdélyi Zsuzsanna korszakos jelentőségű könyvének megjelenése előtt – feleségem nagyanja, özvegy Szűcs Péter Pálné elimádkozta nékem az alábbi gyönyörűséges apokrif imádságot.

*Sto u nebu skripa?
Gospa sinka ziba
Na najtanjemu vlasku.
A vlasakse otarze
Gospa sinka dopade,
Odne nega na morje
Na morju su galije,
Pomogle nas Marija.*

*(Mi csikorog az égben?
Úrnő a fiát ringatja
A legvékonyabb hajszálon.
De a hajszál elszakad
Úrnő a fiát elkapja,
Elviszi a tengerre,
Tengeren vannak a gályák,
Segíts meg, Mária.)*

A bátyai imádságban az égi lény Szűz Mária, akit azonban először Úrnőnek (Gospa) neveznek, miként mi is a pogány magyar istennő nevével Boldogasszonynak tiszteljük az Istenanyát. A rác szöveg nem beszél bölcsőről sem, de hát mi másban lehetne ringatni a gyermeket. Aztán az Úrnő nem is láncon bocsátja le gyermekét, hanem a „legvékonyabb hajszál”-án. Ez a hajszál azonban „csikorog”, mint a láncon. Ennek a mítosz hajszálnak is megtalálható a mása egy vogul teremtés-mondában. Arany Kalties ifjú néjének hajfonatában ugyanis „ott fénylik a Nap..., ott villog a Hold.” Az égből aranyláncon alábocsátott gyermek képzete nálunk a székellyöldi Disznóficó című meséből ismert, aki „az ég rámáján túl egy gyémántpalotában aranyláncon lógó bölcsőben nyugszik.” Vargyas Lajos ugorkori hagyománynak tekinti ezt a képzetet.

Köztudott, hogy a népmesék csodavilága az emberiség ősi mitikus képzetei kövületeinek tekinthetők, bizonyos mesetípusok azonban hajdani hősénekeket is megőriztek. A Magyar Népmese Katalógus már a Mitikus vagy valódi mesék csoportján belül külön alcsoportba sorolja a hősmeséket. Ezek Kovács Ágnes szavaival „a tündérmese legarchaikusabb csoportját képezik.” Bennük „a hős...emberfeletti táltostulajdonságokkal rendelkezik...” A hősmesékben nem a lírai momentumokon van a hangsúly, hanem a küzdelmen, a párviadalon.” Vargyas Lajos az altáji, török-mongol hősénekek világát lényegében azonosnak tartja az „európai, különösen a magyar hősmesék (ő még tündérmeséknek nevezi – F. Z.) világával.” Ezek közül azonban a magyar változatok erőteljesebbek, gazdagabbak, tehát nyilvánvalóan közvetlen keleti hagyományt őriznek.

A Fehérlófia talán a legismertebb hősmesénk. Liungman szerint ez a típus „a bizánci korban a Fekete-tenger mellékén keletkezett.” Variánsait Bátyán Milo1 Kobiló1 és Szürkekő Pétőr címmel találtam meg. A Magyar Népmese Katalógus 71 közelebbi és 56

távolabbi változatát tartja nyilván. Érdekes, hogy a hős neve a Nógrád megyei Varsányban élő Berki Miklós cigányember meséjének címszereplőjéhez áll legközelebb. A cigány mese hőseit ugyanis Kanca Miklósnak nevezik. Mikló1 Kobiló1 (Kancafica Miklós) neve megegyezik a rigómezei csatáról szóló délszláv hőselemek intrikus alakjának, Milo1 Kobilienak a nevével. Az állatostól, talán a totemállattól származó hős a bátyai változatban ugyan már csak egy „szegény asszonytól” született, de természetfeletti erejét attól kapta, hogy Fehérlófiahoz hasonlóan hétéves koráig szopott. Megjegyzem, hogy a mondai hőssé vált egykori bátyai tudós pásztor, Pajika dedó, a táltos hírében álló gulyás számadó szintén ezt tette. Valószínűnek tartom én is, miként Kovács Ágnes és Jung Károly is, hogy Milo1 Kobiló1 neve a Balkánról cigányok közvetítésével jutott el hozzánk, s szerintem adaptálódott a régi magyar Fehérlófia-szüzséhez. A bátyai mese elmondója Miklósi Szőke Pál nagyapjától tanulta a mesét. Az öreg szilvaörző gunyhója a harmincas években az itteni mesemondás központja volt. Falubeli gyerekek szívesen gyalogoltak ki hozzá mesehallgatás céljából. Egyébként a Milo1 Kobiló1 cselekménye több pontban eltér a Fehérlófiától, de közelebb áll hozzá, mint a Karad3ie gyűjtötte hercegovinai Medvefi (Mededovie) c. délszláv mese.

Ha a mesék mitikus kövületek hordozói, akkor a néphit maga az élő mítosz. Bátya néphite c. kötetem még 1975-ben jelent meg Diószegi Vilmos ösztönzésére Hoppál Mihály támogatásával. Ennek alapján állapította meg Kovács Ágnes, hogy Bátya hiedelemvilága még a meséknél is magyarosabb jellegű. Különösen gazdag a természetfölötti hatalommal rendelkező személyekről, a boszorkányokról, tudósokról (tudós pásztor, tudós kocsis, tudós méhész) és legfőképpen a garabonciásokról és táltosokról szóló mondakincs. Ugyanakkor a délszláv vilékről, moráról, háléről alig került elő hiedelemmonda. Ennek a műfajnak a bemutatása szétfeszítené írásom kereteit, ezért ettől eltekintek.

Bátya kettősgyökerű népi kultúráját mindezekon kívül mégis népdalkincse reprezentálhatja leginkább. Az 1991-ig gyűjtött dalok 29%-a a magyar régi stílust képviselik. A pentatónia pedig az anyag 18%-ában fordul elő. Él itt a különleges, úgynevezett dunántúli pentatónia is. Sok olyan nem kivintváltó, kishangterjedelmű dallamot ismernek, amilyenek a környék magyar falvaiban már nem gyűjthetők. Ezeket gyakran csak rác szöveggel éneklék. Hasonló jelenséget Bartók 1934-ben a muraközi horvát népzeneben figyelt meg.

Európa népei szellemi rokonai egymásnak – mondja egy élet kutatásainak summázataként László Gyula. „A magyar nép »anyai ágon« európai, »apai ágon« ázsiai”. De vajon őriztünk-e meg valamit „apai”, ázsiai örökségünkből? Hogy Vargyas Lajos szavait idézzem: Él-e még nyugati kultúránkban keleti hagyományaink némi töredéke. A kérdés régóta foglalkoztat bennünket. A 19. század magyar tudományossága Herder nyomán „a népköltészetben az írásos történelem előtti múlt kútfejtéjét látta.” Nem csoda, ha e század végére kialakuló néprajztudomány történeti érdeklődésű lett.

Az írásom alapjául szolgáló, részben idézett bátyai népköltészeti adatok jelentős része rác nyelvű. Én mégis megpróbáltam ezekben a sokszor igen régi magyar, illetve keleti elemekre rámutatni. Szabad-e keleti örökségünk morzsáit szomszédainknál, nemzetiségeinknél keresnünk? Én mindenestre megpróbáltam, s ha csak néhány sejtésem megállja a későbbi tudományos vizsgálatok próbáját, nem dolgoztam hiába. Hasonlóképpen jártam el, mint a 90 éves, máig legvitatottabb és évtizedekig hallgatásra kényszerített magyar néprajzkutató, Lükő Gábor. Ő az, aki időről-időre meglepő hipotézisekkel és újszerű megközelítésekkel lepi meg a tudományos világot. Ő az, aki bukaresti egyetemi tanulmányai és romániai néprajzi gyűjtései alapján a legalaposabban ismeri a román folklórt. Épp ezért annak számos archaikus eleméről állapította meg, hogy azok a keleti nomád népek kultúrájából, vagy éppen tőlünk kerültek oda. Talán nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy a román folklór az elsüllyedt magyar ösköltészetnek is számos elemét őrizte meg.

Ha szomszédaink néprajzát vizsgáljuk, a magyarság néprajza is mélyebb dimenziót kap, hisz az együtt eltöltött ezer esztendő nem múlt el fölöttünk nyomtalanul. Amikor Kósa László a magyar és a szomszéd népek interetnikus hatásainak vizsgálatát veszi számba, megállapítja: „A magyar – délszláv néprajzi kapcsolatok kutatása igen töredékes.” Érdemes volna pedig az ilyen irányú kutatás, különösen pedig a nyugati keresztény kultúrkörbe tartozó horvát-szlovén kapcsolatok területén. Ezekkel a katolikus délszláv népekkel állunk ugyanis Kárpát-medencei történelmünk kezdetétől a legintenzívebb kapcsolatban. A kereszténységet terjesztő papok is leggyakrabban szlovénok, horvátok voltak. Erről nemcsak jövevényszavaink tanúskodnak. Az államalapítás után fokozatosan terjeszkedő magyar királyság bekebelezte Horvátországot, Dalmáciát és Boszniát is. Így az itt élő népek, kisebb-nagyobb megszakításokkal évszázadokig a magyar szent korona fennhatósága alatt éltek. Ennek következtében „Szlavónia, Horvátország északi és észak-keleti részén a magyar népi műveltség befolyásolta a horvát népi kultúrálományt” – írja Gunda Béla Milovan Gavazzira hivatkozva. Nemcsoda, hogy a délszláv epikus énekek több magyar történelmi hős nevét megőrizték. Bátyán például él egy rác nyelvű balladaszerű ének Mátyás király és a váradi bán, Dóczi Péter párbeszédéről, s a dallam a „magyar” pentaton hangsoron szólal meg. Attila hun király kardjáról nemcsak a szlovénok meséltek – miként erről Bellosics Bálint század eleji gyűjtéséből tudunk –, de Bátyán is.

A Balkán máig fortyogó néprajzi konglomerátum. A déli szlávokba beolvadt különféle népek azonban még évszázadokig őriznek valamit ősi sajátágaikból. Henkey Gyula bulgáriai tatárok között végzett antropológiai méréseinek eredményei a magyarországi kunokkal való kapcsolatokat valószínűsítik. Györffy István már 1929-ben javasolta, hogy a magyar néprajzosok is végezzenek a bulgáriai „törökök” között kutatásokat. A Balkánról Magyarországra felhúzó katolikus délszlávok körében is gyanítható valamiféle „keleti” hatás, s ennek a hatásnak egy része még a balkáni „őshazában” érthette őket. A Szent István-országban ez a hatás a többségi magyarság következtében még csak fokozódott, miként azt Bátya példája is bizonyítja. A Boszniában, Dalmáciában, Szlovéniában, Horvátországban megért magyar hatások közül jelentős volt a törökkori kényszer-migráció. „A török világ szinte letépte a magyarságot földjéről, írta Princz Gyula. Nagy tömegeit a Balkánra hajította, ezzel a Balkán népeibe beolvasztotta. Ennek az embertömegnek a mértékét, a török időkben évi tízezer főre becsülik.”

A felköltözött katolikus délszlávokat azonban régebben is érthette „keleti” hatás. Tudjuk, hogy a pentatónia zenei anyanyelvünk alaphangneme. A magyarság ezt vándorlása során egy török fajtájú néptől vette át. E hangsor a muraközi szlovénok, a somogyi horvátok és a Kalocsa környéki rácok zenei anyanyelvének is alapja. Ezt a hangsort, a hozzá való vonzódást az említett népcsoportok nem a mai hazájukban vették át tőlünk, hanem balkáni szülőföldjükről hozták magukkal. Éppen úgy, mint azokat a keleti néphitelemeket, amelyekről az előzőekben szóltam. Bátyán például ismernek egy szép ereszkedő dallamvonalú pentaton dallamot, amelynek szövege a Szarajevó melletti folyó túlsópartján legelésző szarvasról szól. A dallam egyébként régi stílusú pentaton volta ellenére a magyar népzeneitől idegen. Bartók a román népzeneben előforduló pentaton dallamokkal kapcsolatban tette föl a kérdést: „Honnan került..., hogyan hatalmasodott el annyira a magyar, vagy mondjuk »északi török-tatár« pentaton stílus? Vajon csak a magyarok révén? Vagy valamilyen más nép révén? Vagy talán éppenséggel több felől jövő közös hatással volna itt dolgunk?” A mi esetünkben – szerintem – egy hajdani elszlávosodott, magyarral rokon onogur nép lehetett a forrás, amelyik már beszélt anyanyelvét feladta, de zenei anyanyelvét és ősi lelkének néhány formátumát még megőrizte. A hajdani onogur nép egy töredéke ugyanis 670 körül Kovrát onogur kán ötödik fiának vezetésével épp Dalmáciában telepedett le. Az ő népzenejük épp úgy pentaton lehetett, miként a Vardar folyó vidékére letelepült, Anonymus által Csabamagyarának, a XI-XII. századi bizánci forrásokban vardarióta türköknek

nevezett népé.

Bátya (és a közeli Dusnok) népének antropológiai adatai is furcsa meglepetéssel szolgálnak. A sok délszláv eredetű családnév és a történeti adatok 17-18. századi délszláv beköltözésről tanúskodnak. Ennek következtében a dinári típusnak kellene meghatározónak lennie a lakosság körében. Annak ellenére, hogy Bátyán és Dusnokon a dinári rassz aránya magasabb, mint a Kalocsa környéki átlag, azonos a színmagyar Homokmégyen és Ordason mért átlaggal. Henkey Gyula antropológiai mérései alapján kijelenti, hogy Bátyán és Dusnokon, valamint a szlovák jellegű Miskén „a törökös magyarokkal kapcsolatba hozható típusok közül a turanid áll az első helyen, az előázsiai (armerid) gyakorisága mindhárom helyen jelentős.”

Ha már írásom elején a bátyai folklórban véltem megtalálni azt a „kapu”-t, amelyről a Kalevalára nyílik kilátás, álljunk meg kis időre a valóságos régifajta bátyai kapunál. Mit látunk onnan? Azaz valóságos már nincs is, hiszen az utolsót tavaly tüzelte el egy régi ház jövevény gazdája, így ez is fogalommá, „bibliográfiai adattá” vált. Azért még megkísérelhetjük innen is a vizsgálódást, talán nem is eredménytelenül.

A Kalevala Csodamalom vagy Szampó című epizódjában ugyanis megteremtődik „a virágtetős fenyőfa”, amelynek „Tetején a hold tündököl, / Ágain áldogál a Göncöl”. Erre kell feljutnia Vejnemőjnennek, miként a mi égigérő fát megmászó mesebeli kiskanászunknak, hogy elnyerje – no, nem a királylányt – hanem „Észak szép leányát”, akinek „Hold fénylik a homlokáról, / Melléről a nap világol, / Válláról a Göncölcsillag, / Hátáról hetevény csillog.” A magyar néphitben is megtalálható, urali eredetű világfáról van itt szó. A református temetőink bizonyos fejfáihoz hasonló magyar antropomorf kapufélfák a világfa földi másai voltak. Rendszerint három állott belőlük a telek határán, mágikusan őrizve azt, miként három sámánfa jelezte a szelkup sármán sátrát is. A telek pedig – mint már említettem – a gazda számára a világ közepe volt, ahol „legjobban érezte magát”, s a mítikus világfának is a világ közepén kellett állnia. Az 1960-as években általam lefényképezett, lerajzolt bátyai emberalakú kapubálványok a világmindenséget modellálták. Vízsintes rovátkái az alsó és a felsővilágot jelezték közrefogva a tulajdonos monogramjával jelzett középső világot. A bálvány fején és mellén kifaragott rozetták a napot és a holdat, a rovátkák közti cifrák pedig a csillagokat ábrázolták. Diószegi Vilmos a magyar és a rokken népek világfa képzetében megkülönbözteti a napos-holdas és a madaras csúcsú világfát. Nálunk ez a kettő úgy látszik összesomosódott, hiszen a napot szimbolizáló hatszirmú svasztika madárként is (lélekmadár, sas) felfogható. Neki éneklük a válaszüti lakodalmasok: „Szállj le madár, a kapuról...”

Örülnék, ha elképzeléseimet a szakemberek továbbgondolásra alkalmasnak találnák. Számukra a tudományos műhelyekből ugyanis messzebbre nyílik kitekintés, nyilván többféle összefüggés mérlegelésére kínálkozik lehetőség. Az idézetekhez hasonló néprajzi reliktumokat azonban igazából csak a falu népe közt élve lehetett fölfedezni. Az évtizedekkel ezelőtt, az utolsó órában lejegyzett adatok most már a csűrben vannak, s a jövő kutatói bizonyára föl fogják azokat használni közös múltunk jobb megismerésére.

Felhasznált irodalom

- Kósa László: *Ki népei vagytok?* Bp. 1998., *Néphagyományunk évszázadai*. Bp. 1976.
Berze Nagy János: *Az égigérő fa*. Pécs 1958.,
Kalevala (Ford.: Vikár Béla, Gulyás Pál tanulmányával) Bp. 1944.
Finnugor-szamojéd (urali) regék és mondák (Szerk.: Domokos Péter) Bp. 1984.
A Tejút fia (Szerk.: Hoppál Mihály) Bp. 1980.
Földisten lánykérőben (Szerk.: Bereczki Gábor) Bp. 1982.
A vízimadarak népe (Szerk.: Gulya János) Bp. 1975.
Lükő Gábor: *A magyar lélek formái*. Bp. 1942.
Gyökereink 7. 1998.
Diószegi Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben* Bp. 1958.
A honfoglaló magyarság hitvilágának történeti rétegei. A világfa. Bp. 1969.
Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története I-III*. Bp. 1996.
Kálmány Lajos: *Boldogasszony ősvallásunk istenasszonya*. 1885.
Bartók Béla: *Népzene és a szomszéd népek népzeneje*. Bp. 1934.
Jung Károly: *Az emlékezet útjain*. Újvidék 1993.
László Gyula: *Vértesszőlőstől Pusztaszerig*. Bp. 1974; *Kovrát kagán fiainak történetéhez*. Bp. 1977.
Henkey Gyula: *Kalocsa és környéke népességének etnikai embertani vizsgálata*. Kecskemét 1979.
Vargyas Lajos: *Keleti hagyomány – nyugati kultúra* Bp. 1999.
Kovács Ágnes: *A hősmese*. 1979.
Fehér Zoltán – Fehér Anikó: *Bátya népzeneje*. Kecskemét 1992.
Fehér Zoltán: *Bátya életrajza*. Bp. 1996.
Az ördögnek adott lányok Bp. 1987.
Sumo, sumo, visoka si (Dusnoki népdalok) Kalocsa 2000.
Bátyai családnevek a feudalizmus korában. Kalocsa 1988.
Bátya néphite Bp. 1975.
A bátyai antropomorf kapufélfák és szemantikai kapcsolataik. Kecskemét 1998.
Két bátyai pentaton dallam. Kalocsa 1998.

Iványosi-Szabó Tibor

A szellemi élet csírái a középkori Kecskeméten

Köztudott, hogy Magyarországon az írásbeliség és a szellemi élet a szélesebb tömegek között csak a könyvnyomtatás és a reformáció hatására gyökerezett meg. Addig a szellemi életben belül a szóbeliség, a kultúrán belül pedig a népi elemek voltak a meghatározóak. A kereszténység talaján sarjadt kultúra és szellemi tevékenység csupán a kolostorok és a királyi udvar falai között lett igazán támogatásra. Még a főúrak várai is csak a XVI-XVII. században adtak otthont a körükben is ritka vendégnek. Így érthető, hogy Kecskemét középkori történelmét ismertető kötetében Hornyik János nem is foglalkozott e témával. Orosz László a közelmúltban összegezte városunk irodalmi múltját, és kénytelen volt megállapítani: „Kecskemét 16. század előtti irodalmi örökségét nem ismerjük. E városban nem volt kolostor, ahol kódexeket írtak vagy másoltak volna. A műveltség elemei Kecskemétre csak alsóbb fokú írást, olvasást, számolást, éneklést és vallási alapismereteket oktató egyházi vagy városi iskola révén juthatott el. Lehetséges, hogy a 15. század folyamán már magasabb fokú oktatás is folyt Kecskeméten, erre enged következtetni, hogy kecskeméti ifjak a bécsi egyetemre is eljutottak.” Mészáros László is kénytelen volt megállapítani feldolgozásában, hogy „a XVI. századi Kecskemét kulturális életéről csak egészen elenyésző, töredékes szörványadatok maradtak az utókorra, melyekből roppant nehézséget jelent egységes, összefüggő kép megrajzolása.”¹

Mégsem kerülhetjük meg e témát. Legalább a szörvány adatokat kell összegyűjtenünk, számbavennünk abban a reményben, hogy egyszer olyan mennyiség gyűlik majd össze belőlük, amely már lehetővé teszi, hogy az eddigi szinte teljesen fehér folt helyét egy, bár mozaikokból álló, de remélhetőleg jól kivehető képpel helyettesítsék utódaink.

Igen sajnálatos, hogy a keresztény vallás és kultúra elterjesztése nálunk is azzal járt, hogy a korábbi, ősi kultúránkat, vallási hiedelmeinket, énekeinket (hősi eposzunkat ?) teljesen elfeledtük. Pontosabban csak nyomokban fedezhetjük ezeket fel régészeti, zenei és irodalmi emlékeinkben. Ezekhez a Kecskemét környéki ásatások is szolgáltatott adatokat. Közülük csupán néhányat említünk. A közvetlen közelünkben élő kunok hiedelmei és szokásai nyilván városunk lakóira is hatottak. Ők még a XIV. században is részben nomadizáltak, kultúrájuk hasonló lehetett, mint a honfoglaló eleinké. Szentkirályon feltártak egy kutyatemetkezést, ahol a vázcsontok alatt találtak annak a fejét. A gödör elkészítése egyértelművé teszi, hogy nem elföldelés, hanem valóban temetkezés történt, amely egyfajta kutya-kultuszra utal.² Ugyanott bajelhárítást szolgáló csikó koponyát és rituális célt szolgáló lókoponyát találtak. Hogy ezek a pogány korból származó babonák a magyarok között is tovább élhettek, az is igazolja, hogy a XI-XIII. századi temetkezések során is, ahol a holtat következetesen kelet felé fordították, visszatérő tárgyak voltak a gonosz szellem elűzését szolgáló csörgők, csöngettyűszerű ezüst vagy bronz pitykegombok.³ A római hatást érzékelteti az, hogy sok esetben a halott szájába pénzt tettek. Ilyen sírt tártak fel a közeli Kocséron is, ahol egy „Bela Dux” feliratú kis ezüst pénz került elő. A XIV. századig terjedő időben Szabó Kálmán kb. kettőszáz dénárt talált a környező településekben feltárt sírokban hasonlóképpen elhelyezve. Bene környékén egy gyűrű felirata a rovásírásra hasonlít, amely valószínűleg ugyancsak bajelhárítást szolgálhatott.⁴

Nem árt utalni arra, hogy a népzenehez hasonlóan a kulturális élet többi területén is élt egy szerves és igényes népi kultúra, amelynek sajnos csak bizonyos elemei maradtak meg azokra a századokra, amelyek már vagy az írásbeliség vagy pedig a könyvnyomtatás révén a fa- és rézmetszetek segítségével azokat a pusztulástól megmenthették.

A nyugat-európai kultúra hatása a keresztény eszmerendszer segítségével vidékünkön is érvényesült. Ágasegyházán egy aranyozott Szűz Mária szobrocska került elő a föld alól, amely a limogei ötvösművesség elég durva, tehát minden bizonnyal helyi utánpótlás. Ugyanott egy vastag bronzlemezről készített imakönyv-csaton gótikus felírás található: „St. Maria ora pro [nobis]” (Szűz Mária imádkozz értünk). Ugyanakkor a keleti egyház hatása is fellelhető, aminek tárgyi bizonyítéka a gyakori bronzkereszt.⁵

Az írásbeliségre vonatkozó legelső tárgyi emlékünknél egészen korai időszakból való, tehát csaknem ezer esztendő távlatából csillan fel szűkebb pátriánkon belül is az írásbeliség első emléke. Sajnos az itt oly gyakori pusztítások során a számunkra fontosabb rész, az írott szöveg tönkrement. Egy igen korai oklevél léteének kétségtelen bizonyítéka az az eredeti ólombulla, egy ritkaság számba menő, mondhatjuk egyedülálló függő ólompecsét, amely viszont fennmaradt. Ez kétségtelenül Orseoló Péter király (1038-1041., ill. 1044-1046.) uralkodása idején, 1045-ben, vagy 1046-ban keletkezett, és Kecskemét területén találták meg. Sajnos annak az oklevélnek a tartalmát, amelynek hitelességét szolgálta, soha nem fogjuk megismerni. Györffy György szerint minden bizonnyal valamely Duna-Tisza közén alapított egyháznak, könnyen lehet, hogy éppen Kecskemét legelső egyházának okiratáról van szó. Az a tény, hogy az okiratot ólombullával látták el, kétségtelenné teszi, hogy egy igen fontos jogi és kulturális eseményre került sor. Ez az egymagában is a korai magyar történelem jeles numizmatikai emléke, amit már a történettudomány eddig is sokféleképpen hasznosított, sajnos nem tud további megalapozott adatokat szolgáltatni a város múltjára, még kevésbé az itteni egyházi-szellemi életre.⁶

A középkori egyház szellemi befolyásának méreteit amilyen nehéz ma felidézni, éppoly nehéz eltúlozni. Kétségtelen, hogy már a XIII. századra az egész országban teljesen kiépült az egyházszerkezet, és mind jobban képzett egyházi személyek látták el pasztorális munkájukat is. Ezek során az egyházi beszédek a XV. századra már valóságos műfajjá fejlődtek. Különösen az Alföldön, és így nálunk is Temesvári Pelbárt hatása volt igen nagy. Tény, hogy ezekből az ünnepi beszédekből kapott nemcsak hitéleti municiót a lakosság, hanem az elvont fogalmakkal, egy szerteágazó elemei ellenére szervesen összetartozó eszmerendszerrel is csak a templomokban ismerkedhettek meg a laikusok. A kor emberei érzelmi és akaratú fejlődésük során is szinte csak ebből az egyetlen forrásból meríthettek rendszeresen. Ezek a beszédek, ha nem is voltak mindenkor igényesek, de feltétlenül alkalmat nyújtottak arra, hogy a helyi közéletre a figyelmet felhívják, annak helyeslését vagy bírálatát ellássák, a lakosság rossz szokásait, nyers erkölceit valamelyest pallérozzák. A XV. században a törökellenes háborúkra is Kapisztrán János hatására, majd Vitéz János szellemi irányításával ők buzdítottak. Felkészültségükre, erkölcsi elkötelezettségükre mi sem jellemzőbb, hogy a XVI. század elején a nép soraiból kikerülő alsópapság is képes volt a korszak legnagyobb tömegmozgalmának, a Dózsa féle parasztháborúnak eszmei irányítását felvállalni. Közülük Mészáros Lőrinc vált a legismertebbé. Egy hosszú fejlődés eredményezte: a magyar prédikátorok, a magyar prédikációk számára századokon át valósággal követelmény lett az, hogy azok „aetast világitó”-k legyenek, azaz a nemzeti-társadalmi problémák iránt érzékeny tegyék a lakosságot. Ennek az eszmei áramlatnak volt első kiemelkedő alakja Temesvári Pelbárt, majd a kialakult normák, szokások alapján őt követte Bornemissa, Pázmány, Medgyesi és még sokan mások.⁷

Ezek helybeli kortársai, követői közül sajnos név szerint keveset ismerünk. A kecskeméti egyház létrejöttének hozzávetőleges dátumát sem tudjuk. Csak valószínűsíthetjük, hogy a tatárjárás előtt is, de legkésőbbben a XIII. század második felében már volt itt önálló templom. A legkorábban feltűnt, nevezetesebb, innen elszármazó egyházi személyiség kétségtelenül az a Kechkemeth-i Bálint

kanonok, aki a budai káptalan tagja volt, és akit 1476-ban küldtek ki egy királyi emberrel (Tápió)szelére, egy hatalmaskodás kivizsgálása végett. A valóban Kecskeméten szolgáló egyházi személyekre vonatkozó legelső adatunk 1475. október 7-én kelt egyik okiratból való, amely egyértelműen szól a kecskeméti Szent Miklós templomról és a hozzá kapcsolódó temetőről. Ez értesít arról is, hogy Benedek és Mátyás voltak a kecskeméti lelképásztorok. Tehát ebből egyértelművé válik, hogy Kecskeméten a XV. század utolsó harmadában két pap is szolgálta az egyházközség népes gyülekezetét. Az újabb értesülés 1487-ből való, amely év március 31. napján a kecskeméti Szent Miklós egyházban Apostaghy Kele Benedek fiát, Imrét diakónussá, pappá szentelte Kalán Gergely cisztercita szerzetes, aki epiphániai felszentelt püspök volt.⁸

Ugyancsak név szerint ismert a század végéről egy további kecskeméti pap, János (Johannes presbyter de Kechkemeth), aki 1496-ban anyjával és testvérével Rómába zárandokolt, és ott nevüket a szent városba érkezők számára szállást és segítséget nyújtó Szentlélek-Társulat nyilvántartásába is beírták.⁹ Kétségtelen, több mint jelképes az a tény, hogy a XV. században egy alföldi mezőváros papja hozzátartozóival együtt az „örök városba” zárandokolt. Hisz jól dokumentálható valóság, hogy az egész magyarság – Erdélytől a Felvidékig – bekapcsolódott ebbe a folyamatba. Sokat jelent az is, hogy a vidéki papok százai nemcsak megtapasztalt ismeretként hozták magukkal hazra az európai kereszténységhez, az európai civilizációhoz való tartozásuk tudatát, hanem az többirányú kapcsolatok révén személyes élményükkel is válhattak. További igen jelentős eredmény lett az ottani képzési, esetenként a termelési formákról szerzett ismeretek kamatoztatása is. Még többet jelent viszont az, hogy egyre növekedett, sőt ekkor már az egyházi személyeket jelentősen meg is haladta azoknak a laikusoknak a száma, akikben komoly igényként ébredt fel a kereszténység központjának és a fejlettebb régiók fizikai valóságának megismerése iránti igény. Mert kétségtelenül nemcsak a kegyes vallásosság vezérelte az áldozatvállalásban a mezővárosi paraszt-polgárokat, az erdélyi és dunántúli iparosokat és kereskedőket, az ország legkülönbözőbb tájairól induló közép- és főnemeseket. Ezzel a korábbi évszázadoktól eltérően egy merőben új vonás jelentkezett, és vált egyre szélesebb körűvé itt Európa kellős közepén is, amely az ismeretek forrásaihoz való eljutásban, az újabb ismeretek közvetlenül történő megszerzésének igényében, az igen jelentős kíváncsiságban, az ismeret- és élményszerzés iránti vágyban nyilvánult meg. A több országot, államot átszelő hosszú út során szerzett ezernyi élmény, ismeret és tapasztalat éveken át keltett azután újabb és újabb impulzusokat a helyi közösségekben, az iskolai oktatásban, a templomi prédikációkban, valamint a családi és baráti beszélgetések során.¹⁰

Az egyházi élet, az egyházi kultúra merőben új szakasza lett a protestantizmus, amely Luther Márton 1517. évi fellépésével vette kezdetét. Tekintettel arra, hogy az egyházon belül az elvilágiasodás, az anyagiasság nálunk is felfedezhető volt,¹¹ a puritanizmus bőséges bázisra lett itt is. Az egyház ugyanis igen komolyan megadta annak az árát, hogy a rendi társadalomba minden tekintetben betagozódott nálunk is. Az igen jelentős vagyon és a nem elhanyagolható politikai befolyás azzal járt, hogy az anyagiasság a püspökségeket, de még a vidéki plébániákat sem kerülte el, és ebből adódóan az egyházi személyek közvetlen hatása a hívekre gyakran kétséges lehetett. Ezt a megállapítást elég egyértelműen igazolja XXII. János pápa 1328-ban kelt levele, amely a környezetünkben élő kunok térítésétől eltiltotta a világi papságot, mivel a tized zsarolásával azokat a megtéréstől visszaretentette. Nem tudjuk persze, hogy a kecskeméti plébánia e térítő munkában részt kapott-e, vagy a váci püspök közvetlenül irányította-e ezt a munkát. Az viszont kétségtelen, hogy a közbelépés nem lehetett eredményes, mivel IX. Bonifác pápa 1399-ben kelt levelében ismét kénytelen volt ez ügyben újabb lépéseket tenni. Ismét megtiltotta a világi papok térítő munkáját, és azt a minorita szerzetesekre bízta. Kétségtelen tehát, hogy amazok számára mindkét esetben elsődlegesen jövedelmi forrássá, és nem a pasztorális munka különleges területévé vált a közvetlen környezetünkben élő kunok megtérítése.

Ezek és a hasonló tapasztalatok, a parasztsággal és az alsópapság jelentős részével való kíméletlen elbánás (1514) kínos emlékei is kellő tápot adhattak a reformációhoz. Magyarországon a lutheri tanokkal rokonszenvezők már 1519-ben feltűntek. Így nem lehet véletlen, hogy a budai Rész Konrád már 1526 előtt közzétett egy írást az úrvacsoráról Zwingli védelmében.¹²

Bár a protestantizmus csak az 1540-es évek végén szerveződött meg Kecskeméten, de Buda közelsége és a vele való szoros gazdasági kapcsolatok révén kétségtelen, hogy az előző években, évtizedekben is szereztek hírt az itteniek az új irányzatról. Az elsőként szervezkedő három férfi, egyházi ügyekben- és tanokban feltétlen jártas és művelt személy lehetett. Közéjük tartozott Ambrósius Agricola, aki valószínűleg azonos a krakkói egyetemen 1522-ben tanult Ambrus diákkal, mellette Franciscus Cika és Sebastian Abas vett részt a szellemi erjesztésben, majd a szervezeti formák kialakításában.¹³

Több talán is utal arra, hogy Kecskeméten már a XV. században működött a plébánia mellett, később talán attól függetlenül egy iskola.¹⁴ Nemcsak a lakosság lélekszáma, hanem Pest és Buda kisugárzása, és főként az áruterelés és pénzgazdálkodás nyomán felvirágzó kereskedelem tette szükségessé azt, hogy a néhány egyházi pályára irányított tehetséges fiú mellett minél több fiatalember alakítsa ki magában azokat a képességeket, amelyek alkalmassá tették őket arra, hogy további bővebb ismereteket szerezzenek, levelezéseket végezzenek, nyilvántartásokat vezessenek. Ez az iskola is érthetően az e korban szokásos műveltséget, képzettséget nyújtotta. Ezt viszont figyelemre méltó szinten tette. Ennek lehetett eredménye, hogy Zsigmond lengyel herceg 1500-1505 között vezetett budai számadáskönyvében az esztergomi és a székesfehérvári iskola mellett a kecskeméti iskola énekes diákjairól is megemlékezett.¹⁵

A kecskeméti iskola létéről az 1546-ban létrehozott török defterek is tanúskodnak. Már itt is fellelhető az Oskola utca. Mivel az 1559-es defterek a migráció révén idekerültek lakhelyét Új utcának nevezik,¹⁶ az Oskola utca a városban egy régóta ismert hely volt, amely nemcsak a közigazgatás, hanem a lakosság számára is megbízható tájékoztatósi pont, jól azonosítható terület lehetett. Mindez akár arra is utalhat, hogy az iskola már teljesen különvált a templomtól, és a város önkormányzata tartotta azt fenn, a közösség fedezte a tanítót, a magiszter fizetését is.

Minden bizonnyal ez az iskola tette lehetővé, hogy az egyetem nélküli ország értelmiségének soraiba Kecskemét is tudjon juttatni néhány személyt. A külföldi egyetemeket ugyanis jelentős számú magyar fiatalember kereste fel: csak 1440-1514 közötti 75 év alatt 6182 magyarországi hallgatót jegyeztek be a bécsi és a krakkói egyetem nyilvántartásaiba.¹⁷ Az olasz egyetemeket nem nagy számban látogatták a magyarországi hallgatók, mivel oda nagyjából csak olyanok mentek, akik Krakkó vagy Bécs után újabb fokozatot kívántak szerezni. Ezek a városok 138 magyar település diákjait ruházták fel a kor számára legfontosabb ismeretekkel és készségekkel a jelzett idő alatt. Ezen ifjak között viszonylag kis számmal voltak nemesek. Éppen ezért figyelemre méltó jelenség, hogy 1514 után számottevően csökkent a tőlünk külföldre menő tanulók száma.¹⁸

Ismereteink szerint a kecskeméti fiatalok legkésőbb már 1420-tól látogatták a bécsi egyetemet, és három évtized alatt kilencen végeztek ott tanulmányokat.¹⁹ Fraknói Vilmos által közzétett anyagban három kecskeméti hallgató nevét találjuk: 1422: Albertus de Kezkemet, 1425: Johannes de Ketzket. Az 1450-ben bejegyzett Thomas de Getzkamet nevében nem nehéz városunk nevét felismerni. Mivel kevésbé ismert és régen kiadott munkáról van szó, adatai alapján célszerű utalni arra, hogy a környező falvak és mezővárosok is juttattak diákokat külföldi egyetemekre. Annál is inkább érdemes ezeket idézni, mivel nem lehetetlen, hogy egyik vagy másik időlegesen akár Kecskemét iskoláját is látogathatta. 1456: Benedictus de Keurus nevét még „1458. B” jelzéssel is megtoldották. 1465: Paulus de Zentkiral, 1468: Anthonius de Patha, 1480: Johannes de Koeroes neve található a jelentős

adattárban.²⁰

Nem túlzás az 1467. március 16-án kelt bejegyzésben, Michaelis Keczetmeth nevében is felfedezni városunk nevét, hisz leírásában egy kisebb torzítás könnyen történhetett, mivel Páduában ritkán hallhatták azt.²¹ Schrauf Károly gyűjtése révén újabb kecskeméti fiatalok nevére lelhetünk. 1498-ban Bécsben „Simon Khechk ex Pogano” bejegyzés alapján éppúgy városunkból származó egyetemista nevével gazdagíthatjuk a sort, miként az 1518-ban Jacobus Lokeys de Kech-ről is joggal tételezte fel a szerző, hogy innen indult pályafutása, és a településnév rövidített formájával állunk szemben.²² További jeles személyiség volt az a fiatalember, aki 1521-ben már évek óta a krakkói egyetem hallgatója volt: Michael Keyskemeti (Michael Kezkeméti), aki nem lehetetlen, hogy a méltán híressé vált Psalmus fordítója, illetve szerzője volt. Az ő nevét az „...arcium liberalium baccalaurei Craconiensis...” csoporton belül találjuk. 1522-ben pedig a már említett Ambrosius de Khechkemet nevével találkozunk.²³ Minden bizonnyal még 1541 előtt végezhetette az itteni iskolában tanulmányait Benedictus Keczkemeti is, akinek a nevét 1570-ben jegyezték fel a protestáns lelkészek között.²⁴ A protestáns vallási mozgalom révén a következő évtizedekben megszokszorozódott a Kecskemétről származó, magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők, sőt az önálló szellemi alkotómunkát végzők száma is.²⁵

Végezetül ki kell emelnünk azt, hogy a XVI. században feltétlenül szélesebb körűvé válhatott itt az iskolai oktatás, mivel e század dereka táján olyan számban engedte ki kapuját a jól képzett tanulókat, hogy azok közül a világi írástudók közé is jutott. Ők azután néhány évvel, esetenként egy-két évtizeddel később már a város életében jelentős szerepet kaptak, mindenképpen közismertek voltak: 1546-ban Diák Gergel-t, Ferenc diákot és Orbán diákot említik a családfők között a defterek, akik valamennyien nős emberek voltak. Velük együtt még ugyancsak Buda bevétele előtt végezhetette iskolai tanulmányait az ugyancsak nős Fábrián diák és kecskeméti Benedek is.²⁶

Ezek voltak azok az első pillérek, amelyekre Kecskeméten és vidékén a már jóval figyelemre méltóbb szellemi élet is a későbbi viharos évtizedekben és évszázadokban joggal alapozhatott, építkezhetett.

Jegyzetek

- 1 OROSZ László Kecskeméti irodalmi öröksége. Kecskeméti Füzetek, Kecskemét. 1990. 9. – MÉSZÁROS László Kecskemét gazdasági élete és népe a XVI. században. Bács-Kiskun megye múltjából. II. 1979. 157.
 - 2 TAKÁCS István Szentkirály középkori falu zoológiai leletei. (4-4/a ház gödöről.) Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei. 1988-1989. 108.
 - 3 SZABÓ Kálmán Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest. 1938. 46., 54-57.
 - 4 SZABÓ Kálmán I.m. 30-36.
 - 5 SZABÓ Kálmán U.o. 36-38.
 - 6 GYÖRFFY György Diplomata Hungarae antiquissima. Vol I. 1992. Budapest. 134. nr. 35. „...1045 vel 1046 editae esse putari pussunt. Argumentum ignotum est, sed quoniam bulla in regione Kecskemét inventa est...”
 - 7 GYENIS Vilmos Alexis János prédikációs könyve. (Ism.) (In: Irodalomtörténet.) 1977. 743-749.
 - 8 BALYI János Szent Miklós tisztelete városunkban. (In: Kecskeméti Katona József Kör évkönyve 1913-1932. évekről.) 1933. 92-93.
 - 9 CHOBOT Ferenc A váci egyházmegye történeti névtára. I. 1915. 291. Ő az első névszerint ismert kecskeméti papként említi őt.
 - 10 A Rómában 1446-1523 között megforduló magyar zarándokok száma a bejegyzések szerint 1255 főre tehető. Külön is érdemes kiemelni, hogy 1490-1500 között 599 bejegyzés történt, és a városunkat is érintő 1496. évben kiemelkedően sok, 105 zarándok nevét rögzítették. A Szentlélek Társulat egyszerre nagyon népszerű lett Magyarországon. A laikusok érdeklődését mutatja, hogy a jelzett évtizeden belül az 599 zarándok között a papok aránya csak 37,4 % volt. Külön is érdemes kiemelni, hogy figyelemre méltó a nők aránya is: (42 fő alapján) 7 %. Nem árt utalni arra is, hogy Ausztria különböző kegyhelyeitől Achenig a magyar zarándokok igen sok helyre eljutottak. Sőt ezek látogatottsága akkor sem csökkent, amikor a XVI. század elején a katonai és politikai feszültségek miatt Rómát a korábbiánál jóval kevesebben keresték fel. KUBINYI András Magyarok a késő-középkori Rómában. (In: Történelmi tanulmányok Studia Miskolcensia 3.) Miskolc. 1999. 83-91.
 - 11 GYÁRFÁS István A Jász kunok története. Kecskemét. III. 469. 15. sz. dok., ill. 531-532. 70. sz. dok. A magyar humanista főpapok, köztük Bakócz Tamás életéről, megnyilatkozásairól itt nem is kell szólnunk.
 - 12 ZOVÁNYI Jenő A reformáció Magyarországon 1565-ig. (Reprint, 1986. Dabas.) Debrecen. 1921. 18-23. – BERENGER, Jean Strassburg és a reformáció megerősödése Magyarországon. (In: A Ráday Gyűjtemény évkönyve IV-V. Budapest. 1985. 4-5.
 - 13 Cika Ferenc fia, Benedek 1563-ban Wittenbergben tanult. MARTON Sándor Képek a kecskeméti református kollégium történetéből. (Az Országos Református Tanáregyesület Évkönyve) Budapest. 1926/27. 47. (Sajnos forrásokra történő hivatkozás nem található a cikk végén, így forrásainak felhasználására, állításának ellenőrzésére nincs mód.)
 - 14 Általános tájékozódást biztosít e téren MÉSZÁROS István A magyar nevelés történeti forrásai VI. Iskolatípusok. 1991.
 - 15 MÉSZÁROS László I. m. 1979. 158.
 - 16 KÁLDY-NAGY Gyula A budai szandzsák 1559. évi összeírása. 1977. Budapest. 176., ill. uő. A budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. Budapest. 1985. 349.
 - 17 KUBINYI András Polgári értelmiség és hivatalnok réteg Budán és Pesten. Levéltári Közlemények 1968. 206-207. Magyarországon 1541-ig még a legfontosabb hivatalokban sincsenek többségben azok, akik egyetemet abszolváltak. Még II. Lajos udvarában is titkároknak csak kb. a fele járt egyetemre. – Uő. idézi KLANICZAY Tibor megfogalmazását. A Jagelló-kori értelmiség. (In: ZOMBORI István – szerk. – Az értelmiség Magyarországon a 16-17. században.) Szeged. 1988. 7.
 - 18 KUBINYI András A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. (In: Településtudományi Közlemények. 23. 1971. 61-62. ill. 63-79. A későbbiek ismeretében mindenképpen feltűnő, hogy Kubinyi András elmélyült tanulmányaiban egyetlen kecskeméti hallgatóra sem utal.
 - 19 MARTON Sándor I. m. 48. Megjegyzésem, hogy 1459-től nagy szünet állt be a kecskeméti ifjak egyetemlátogatásában, de pontosabb adatokat nem közöl.
 - 20 FRAKNÓI Vilmos Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században 1874. Budapest. 33., 42., 50., 59., 65., 66. és 79. oldalak. A két évvel későbbi dátumnál fellelhető „B” jelzés minden bizonnyal a baccalaureatus fokozat rövidítése, amit ekkorra a fiatalember elért.
 - 21 „Paduae in episcopali palatio. Examen in sacra pagina et licentia promovendi ad magisterium domini fratris Michaelis Keczetmeth artium doctoris ordinis Praedicatorum.” VERESS Endre Fontes rerum Hungaricarum (Magyar történelmi források) Tomus I. A Paduai Egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyvei és iratai. Budapest. 1915. 13.
 - 22 SCHRAUF Károly A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig. Budapest. 1902. 150. ill. 179.
- Figyelemre méltó, hogy a szomszédos Nagykőrösről származó hallgatókról ennél is bőségesebb listát lehet összeállítani. A

korábban jelzett okok miatt ezek nevét sem mellőzzük. Schrauf is idézi a korábban már említett fiatalembert 1456-ból : „Benedictus de Kerus, dedit 5 den.” formában rögzítette a bejegyzést, amely 1458-ban is fellelhető „Benedictus de Kereus” formában. Egy újabb fiatalember nevét három évben is megtaláljuk: 1472-ben „Nicolaus de Nagkewrews, dedit 6 den.” Ugyanőt 1475-ben már fokozatot is szerzett, baccalaureatusként tüntetik fel: „Nicolaus de Naghkwrus, dedit 9 den.” A következő évben pedig „...presentibus venerabili et honorabilibus viris Mag. Nicolao ex Kures...” bejegyzés azt igazolja, hogy a magiszteri címet is megszerezte. Végül 1520-ból „Petrus de Nagchorus” nevét kell kiemelnünk. Uő. uo. 97., 70., 119., 75., 238. és 182. old.

23 SCHRAUF Károly Magyarországi tanulók külföldön. III. A krakkói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke 1493-1558. Budapest. 1893. 23. 1521-ben a 620. sorszám alatt Michael de Kechkemeth, a 629. sorszám alatt pedig Michael Keyskemethj név lelhető fel. Valószínű, hogy ugyanazon személyre utal a két bejegyzés, de az sem lehetetlen, hogy két Mihály nevű fiatal került Krakkóba Kecskemétről.

1522-ben „Ambrosius de Khechkemeth” az „...artium magistri huius florentissimi studij...” csoporton belül található.

1498-ban egy nagykőrösi fiatalember nevével is találkozunk a krakkói egyetem nyilvántartásában: „Joannes presbiter de Kewres.” 1530-ban pedig Demetrius de Kewres nevének bejegyzése igazolja, hogy a XVI. század elején is kerültek ki a vidék mezővárosaiból tehetséges fiatalok külföldi egyetemekre. Uo. 8., ill 27-28.

24 KÁZMÉR Miklós Régi magyar családnevek szótára XIV.XVII. század. Budapest. 1993. 567.

25 Érdemes utalni még a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) katalógusára, amelyben R 1438. alatt található az alábbi bejegyzés: „...Kecskeméti Máté könyvtára a debreceni főiskolának ítéltetik...” Debrecen 1631. FEKETE Csaba – SZABÓ Botond A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kézikatalógusa. (1850 előtti iratok) Debrecen. 1979. 216.

26 MÉSZÁROS László I. m. 1979. 159.

Fried István

„Mi a mezőről vagyunk”

(Orosz László tanulmányai Berzsenyi Dánielről és Katona Józsefről)

Orosz László egyike az utolsó hírhozóknak és tanúknak arról, hogy valaha, nemcsak a XIX. század szűkösebb lehetőségeinek évadán, hanem a XX. század első harmadának szélesedő tudományos (intézmény)-rendszerében élt – működött, méghozzá nem feltétlenül a fővárosi, esetenként kisebb városi középiskolákban tanító személyiség, akinek „rangja”, „méltósága” nem volt több, nem volt kevesebb, mint a „tudós-tanár”-é. Egy olyan korszakban, amikor még ez a nem hivatalos elismerés kijárt az efféle kutatóknak-oktatóknak. Az egyetemi stúdiumokra alapozó, az oktatás munkájában és a középiskola (köz)életében kutatói érdeklődését érvényesítő tanárnak módja nyílt, hogy feldolgozza a (nem tökéletesen ellátott) középiskolai-városi könyvtárak, a vármegyei és a városi levéltárak sokszor érdekes, olykor meglepő ritkaságokat tartalmazó anyagát, vagy kapcsolatot tartva az egyetemi alma materrel, tudományos folyóiratokkal, intézményekkel részt vegyen ne csak a helyi, hanem az országos (jelentőségű tudományos munkamegosztásban (is). Hirtelenében nem jut eszembe olyan kutató, tudós, (érettebb korában) nagynevű szerző, persze a régebbi peródusból, aki az egyetemet végezve azonnal egyetemi oktatóként kezdte volna pályáját. Riedl Frigyes középiskolai irodalomóráinak anyagát lelkes, szorgalmas diákjai érdemesnek tartották a könyvpublikációra, Négyesy László szolnoki tanárkodása idején ismerkedett meg alaposabban Versey Ferenc életművével, Horváth János, Pais Dezső, Bán Imre egyetemi pályafutása előtti éveit éppen úgy említhetném ebben a körben, mint a kiváló filológus Gálos Rezső győri működését, vagy Brisis Frigyes több, mint figyelemre méltó esetét, aki a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként a budapesti cisztercita középiskola igazgatója volt; és korántsem csupán az érdekesség kedvéért jegyzem ide, hogy Szerb Antal a Vas utcai „kereskedelmi”-nek volt tanára.

Orosz László a legendává lett, Sötér István és Szász Imre által regénybe (*Fellegjárás, Ménesi út*) írt, Fodor András révén naplójegyzetekben megjelenített Eötvös Kollégium nevelteként Kecskeméten kapott tanári állást, és Kecskeméthez hú maradt, pedig a szegedi egyetemen módja nyílt volna pályamódosításra. Ez a hűség – úgy tetszik – megkülönböztető tulajdonságaként rajzolódhatna ki egy róla írandó – és századunkat, az olykor rövidnek, máskor túl hosszúnak és keservesnek érzett XX. században az értelmiségi pályát deformálni akaró törekvéseket reprezentáló – életrajzban. Hiszen a tudós-tanári pálya nemcsak az egyetemi mester, Horváth János irodalomszemléletének elsajátítását, őrzését, alkalmazását eredményezte (például a jelen kötet Berzsenyi-dolgozataiban), hanem a fiatalkori eszmények sugallatai nyomán körvonalazódó kutatási tárgyak folyamatos, különféle aspektusból történő újragondolását is (például e kötet Katona Józsefről szóló dolgozataiban). Talán már itt fel kell hívnom a figyelmet, hogy a „szakirodalmi” hivatkozások között perdöntően fontos helyen, a tanulmányok zárataiban olvashatók Ady Endre és Szabó Dezső „esszéisztikus” sorai Katonáról, illetőleg Berzsenyiről; s hogy Orosz László legalább annyit köszönhet Németh László Berzsenyi-portréjának, mint a Horváth Jánosénak. A Németh-recepció igazán föltárhathá, hogy a szaktudomány miként reagált Németh „irodalomtörténetére” és „történettudományára” – de ez csak kitérésképpen tett megjegyzés. A följebb mondottakhoz annyit tennék hozzá, hogy részint a tudós-tanári elkötelezettség, részint a maga választotta irodalmi/irodalomtörténeti hagyományhoz ragaszkodás szociológiai vonatkozású hátterét adják. Finoman kezelt pszichológiai megfigyelések, az alkotáslélektan határára érő adalékok, az irodalmi *mechanizmus* a művek szempontjából lényegesnek tűnő epizódjai tárulnak föl, az esszéírkat idéző előadásban, a tanári gyakorlatból fakadó jó elrendezésben, nem utolsósorban pedig a megbízhatóan kezelt filológiai apparátus segítségével (mindez a valahai prozemináriumok üzeneteként cseng felém). Szintén a tudós-tanára vall, hogy az idegyűjtött Berzsenyi-dolgozatok kivétel nélkül konferencia-előadások voltak „ős”-formájukban, melyek ezúttal átdolgozott alakban, ám a lényegét illetően változatlan elgondolás szerint sorolódtak be a tanulmánykötetbe; a nagyhatású értekezés Katona József leglényegesebb személyiségjegyeiről éppen Kecskeméten hangzott el, a *Bánk bán* szerzője előtt tisztelgő ülészakon (amely Orosz Lászlóéval közös szerepléseim egyike, írom szerénytelenül). Az efféle alkalmak igen jók arra, hogy szerzője egy-egy tézist többnyire szűkre szabott, 20-30 perces időkeretek között bemutasson (a tudós-tanár megszokta a tanóra 50-45 perces tartalmát!), kutatásairól vegyes közönség előtt számot adjon (mint ahogy egy iskolai osztály is, tudását, érdeklődését tekintve, vegyes). Az alaposabb érvelésre nemigen van mód, de a kötet dolgozatai esetében ez nem okoz hiányérzetet, hiszen Orosz László volt kiadója, sajtó alá rendezője Berzsenyi és Katona munkáinak (a *Bánk bán* etalon-számba menő kritikai kiadása joggal emlegethető chef d’oeuvre-ként!), és szerzője egy Berzsenyiről (1976-ban) meg egy Katonáról (1974) szóló monográfiának. Így hát, ami itt esetleg hiányzik, ott megvan. Ám minthogy a kötet első írásának kelte 1977 (az utolsó megjelenése 1999), nyilván a vissza-visszatérő a monográfiában, a kiadásokban csak érintett, „fölvetett” problémához, problémacsoporthoz, hozzásegíti Orosz Lászlót álláspontja esetleges kiigazításához, módosításához, bár a legpontosabban árnyalásról szólhatnánk. A monográfiákban – például – kevesebb alkalom adódott olyan befogadástörténeti elemzésre, mint amilyen ebben a kötetben Berzsenyi és Széchenyi István, Berzsenyi és Festetics György, valamint Katona és Széchenyi kapcsolódásait mutatja be. Katona József személyisége és ügyézi ténykedése ugyancsak szinte „kinagyítva” rajzolódik föl, és igen határozott vonású képet kapunk Berzsenyi „magyarságtudatáról”. Módszertanilag rendkívül izgalmas és még a (hasonló?) XX. századi tanulságok felől is szemlélhető értekezés szól az öncenzúráról, mint amely művet (de)formálhat, méghozzá az idézeteit jelölő, óvatosan merész és merészen óvatos Katona József dramaturgiájával szembesülve. Annyit jegyeznek meg, hogy a néhány példa meggyőző, bár talán nem teljesen elégséges. Fontos, hogy a szövegen túl létező tényezők belépnek a szövegbe, és „felettes” szöveglehetőségként funkcionálnak, továbbá: egy természetes „létrejövési” folyamat ellenében hatnak. Az irodalomrendszerben a cenzúra-öncenzúra szinte önállósuló alrendszer alkot (például a cenzúra oly intézményes szervezeti minőségében, mint amilyen a XIX. század elejének Habsburg Monarchiájában volt). Ugyanakkor nem hagyható teljesen figyelmen kívül, hogy az életmű (hatás)történetébe a mindenkor „szociológiai” kontextus, a „materiális” háttéranyag, egy tágabban értett „művelődéspolitikai” tényező (főleg, ha intézményes!) belejátszik. Így annak kísérlete, mit írt Katona eleve „másként”, miféle „megalkuvásokra” (ha ez itt a jó szó) kényszerült, tisztában lévén a cenzurális nehézségekkel, igen termékeny szempontként könyvelhető el. Már csak azért is (és milyen kár, hogy idáig már nem jut el az egyébként kiváló értekezés), mert az (ön)cenzúrának esztétikai hozadéka lehet (a *Családi kör* átírása ismert példa), önmagában sem a cenzúra, sem az öncenzúra nem feltétlenül vezet dramaturgiai töréshez, esztétikai következetlenséghez. A *Bánk bán* Ottója, Biberachja – úgy gondolom – elsősorban a kor színházi üzemének, intrikus- és

gonoszfel fogásának dramaturgiáját tanulmányozva magyarázható; általában: a *Bánk bán* nem egy ma homályosnak gondolt helye a Katona által játszott, ismert színművek együttesében jobban értelmezhető. A *Bánk bán* elemzések nem feledkezhetünk meg arról, hogy Katona jogi stúdiumokat végzett, majd (később) történetíró lett. Az persze kérdéses, hogy az 1810-es és az 1820-as évek „forráskezelése” egyenmű-e avagy nem. Orosz László tehát helyesen teszi, hogy Katona két működési területével külön-külön foglalkozik, persze érdekes volna egy olyan „tudományközi” elemzés, amely egymásra láttatná ezt a két, Katona által „gyakorolt” diszciplinát. Hiszen a *Bánk bán* történeti és jogi szemlélete egymásból következik, de nem független a korszak hasonló történeti tematikájú műveinek nézeteitől. Ugyancsak helyesen teszi Orosz László, hogy Berzsenyi „magyarságtudata” összetevőinek külön tanulmányt szentelt. Nem kitérőképpen írom ide, hogy éppen A *magyarokhoz* (Romlásnak indult...) című versekből szállóigék származtak az utókorra, ezek hamar kiüresedtek a politikai szónoklat szótárában; erre vonatkozólag a Babits-regény (*Halálfiái*) adhat eligazítást. Orosz László dolgozatának „alkalmisága” talán csak a befejező mondatok megemelt „retorika”-jában érezhető, a Kazinczyknak küldött levelekből, az *Antirecensió*ból, a *Poetai harmonisticá*ból kiemelt idézetek és kommentárjaik közelebb visznek annak megértéséhez, hogy a Magyarország jövőjét tervezgető Széchenyi István miért támasztotta alá olykor mondandóját Berzsenyi-citátumokkal. Széchenyi Berzsenyi-olvasata nem a(z átlag-)nemesi szemlélet klasszicizálásának szolt, hanem éppen annak, hogy a hagyományos alakzatokat miként volt képes a költő egy megszervedettebb, „gondolatibb” szemlélet kifejeződésének szolgálatába állítani. Széchenyi és Berzsenyi „személyes” kapcsolata nem volt, nem lehetett problémátlan, mint ahogy Széchenyi első felindulásában ingerült naplóbejegyzéssel illette az általa látott (és bizonyára nem kifogástalan) *Bánk bán*-előadást. De éppen a gondolatiság, a nemzetszemlélet „mélyrétegei”-ben sok tekintetben hasonló, Orosz László által dokumentált, reakciók is föltárhatók; s így a dolgozatok a pusztán kapcsolattörténeti-életrajzi érdekességek (el)könyvelésétől eltérően, imagológiai elképzelések formálódásáról szintén hírt adnak. Az irodalom iránt (is) szerfölött fogékony Széchenyi a túlzott személyességét (így a hozzáintézett verset) tartózkodással fogadta, egyébként Kazinczy sem fejezte be Széchenyi-episztoláját, de a Berzsenyi líra – Orosz László céloz rá – „egész életét végigkíséri”. Mivel Berzsenyi verseinek eszmetörténeti jelentőségére (erre szintén Orosz László utal) Széchenyit európai irodalmi tapasztalatai figyelmeztették. Széchenyi a romantikus olvasmányok aspektusából tekintett Berzsenyire, korántsem egész verseket citált, hanem azokat a sorokat, amelyek a följebb említett tapasztalat alapján segítették mondandója kiteljesítését. Ugyanakkor a kötet kurta előszavában fölillantott Berzsenyi-Katona-párhuzamot (ami például „elhallgatásukat”, ideiglenes kirekesztődésüket illeti) a személyes kapcsolatrendszer alakulásán vagy hiányán túl a romantikus periódus költőinek, mindenekelőtt Vörösmartyknak újfajta recepciós magatartásával értelmezhetjük, illetőleg ezt tekintetbe véve volna érdemes továbbgondolni Orosz László ötleteit. Ez túlmegy a kötet dolgozatai által vállalt feladatokon, ennek számonkérése mindenképpen helytelen volna.

Azt azonban mégsem hallgathatom el, hogy keveslem a műelemzéseket. Ahol fölbukkannak, kiteszik, milyen érzékeny versértő Orosz László (tudós-tanárságához ez is szervesen hozzátartozik). Ugyanis az egyes művekbe vagy műcsoportokba való mélyebb betekintés minden bizonnyal „irányzatpoétikailag” meggyőzőbb hozadékot eredményezne. A magam számára a legtöbb kérdőjelet a *Berzsenyi a klasszicizmus és a romantika határán* című tanulmány margójára tettem, feltétlenül elismerve, hogy ilyen terjedelemben aligha mutatható be ez a nem könnyű kérdés. Nem az a fő problémám (bár részben az is), hogy Orosz László talán túlságosan is tiszteli Horváth Jánost, egyébként Berzsenyi-könyve valóban tiszteletet parancsol, hanem az, hogy az átdolgozás során nem vette figyelembe az újabb szakirodalmat (Kajtár Mária és Szász Ferenc új szempontokat hozott a Berzsenyi-Hölderlin egybevetésben); valamint: a neoklasszicizmus terminus magyar története (Szauder Józseftől Sárközy Péterig és Pál Józsefig) szintén átírta a klasszika és a romantika Fritz Strich által diametrálisan különbözőként szembeállított, az újabb kutatások szerint sok tekintetben egymásra reagáló, egymást értelmező, egymással vitatkozó esztétikai megfontolásait.

Természetesen ma sem szoktuk tagadni, hogy a német koraromantika a Goetheétől meg a Schillerétől, különösképpen a Lessingétől eltérő irodalom- és főleg kultúraszemléletet dolgozott ki, de azt sem, hogy első ízben éppen abban az évtizedben (1795-1805), amely részben a Berzsenyi Dániel is (!), és amelyben Goethe és Schiller együttműködése a leggyümölcsözőbb volt. Emellett Hölderlin beiktatása a romantikába korántsem problémátlan, az ő „hellénika”-ja, akár Berteaux forradalmi utópiája, akár egy heideggeri egzisztenciális univerzál-poétika felől értelmezzük, sokkal inkább felel meg az olasz irodalomtudomány által ihletett, sauder alapozású neoklasszicizmus-igénynek, mint annak a romantikának, amelynek első nemzedékében a Schlegel-fivérek és Novalis, illetőleg Wordsworth és Coleridge, a másodikban Brentano és Arnim, illetőleg Byron és Shelley – ezt talán különösképpen argumentálni sem szükséges – egészen más minőséget képviselt, mindenekelőtt más nyelv- és szubjektumfelfogást. Az a valóban Takáts Gyula részéről is hangoztatott lehetőség, miszerint Berzsenyi néhány gondolata, tézise, költői-értekezői fordulata a Hölderlinével, valamint a Byron és Shelley mellett harmadikként emlegetett Keats-ével egybevethető, még nem bizonyítja, hogy Berzsenyi a romantika küszöbére érkezett volna. Az Orosz Lászlótól szintén hangsúlyozott tény, hogy Berzsenyi miként fogadta Vörösmarty epikáját (elutasítással), talán többet nyom a mérlegeléskor, mint egy-két futólagos összehasonlítás. Mégsem elsősorban ezek a részletkérdések kérdőjelezték meg a számomra, ha itt egyáltalában erről van szó. Inkább arról, hogy részint monolit korstílusok kritériumai szerint nemigen képzelhető el a mintegy kétszáz esztendő irodalomtörténeiseiben fölmerülő klasszicizmus, mondjuk Boileau-tól Goethe haláláig, és a nemzeti irodalmi és/vagy nemzedéki megosztásban több évtizeden át tartó és a realizmussal viaskodó, de azt társ-áramlatnak is elfogadni kényszerülő romantika. Részint az összehasonlításnak az a módja töprengtethet el, amely részjelenségeket némileg túl-interpretálva az egészre nézve von le következtetéseket. Tudom, hogy mélyen igazságtalan Orosz László 1977-es konferencia-előadásából ily messzemenő következtetéseket levonni. De ahogy az eddigi fejtegetések során Orosz László dolgozatait szélesebb irodalomtudományos kontextusban igyekeztem bemutatni, itt sem annyira magáról a számomra kevésbé tetsző írásról szólok elsősorban, hanem arról az irodalomtörténeti tendenciáról, amely az 1970-es esztendőben általában jellemezte a magyar irodalmi kutatásokat. *Általában*, s ez azt jelenti, hogy a legjobbak sem tudták elkerülni azt a tévutat, amely a stíluskorszakok merev értelmezéséből, másrészt differenciálatlan szemléletéből eredeztethető. Ennek aztán az lett a következménye, hogy a klasszikát és a romantikát (az előbbi kedvelte Lukács György, az utóbbit, a leginkább a német koraromantikát elvetette, Gorkijtól és Blagojtól néhányan a semmitmondó aktív és a passzív romantika terminusát is alkalmazhatónak vélték, meglehetősen reflektálatlanul!) egyszerre igyekeztek szembeállítani és összemოსni, partalanná tenni, vagy szűkebb térre szorítani. Szauder József nyomán ugyan jórészt elfogadható, hogy Kölcseynek méltánytalan bírálata Berzsenyiről legalább oly mértékben önbírálat (*is*), de az egyre világosabb, hogy a helyenként normatív-iskolás szempontokat érvényesítő Kölcsey nem a romantika követelményeivel szegezte szembe Berzsenyi nyelvi regisztereinek, műfajainak, versformáinak különféleségét, mint ahogy Berzsenyi elmozdulván a megtanult iskolás-deákos klasszicizmustól éppen nem korszerűtlen esztétikai stúdiumai alapján egy szabadelvűbb, a költői teremtés jogait inkább megengedő nézetrendszerrel, de nem romantikusot tett a magáévá. Az én olvasmány-tapasztalataim alapján az 1810-es években már a korábbinál kevesebbet alkotó Berzsenyi szembe kellett, hogy nézzen (Kölcsey kritikája nélkül is feltehetőleg megtette volna) a Kazinczy népszerűsítette klasszika és az ő továbblépését segítő esztétika összeegyeztethetőségének kérdésével, a normatív poétika kizárólagosságának költészeti és a szakirodalom tanúságaival (esetleg Kis János baráti segítségét igénybe véve). Ez esetben nyilván főleg modalitásában más traktátus készült volna el, mint az

Antirecensio. De hogy a költői fordulat új pályaszakaszt indít(hat)ott (volna) meg, annak legalábbis megvan a valószínűsége. Nem azért navigáltam magam a „mi lett volna, ha...” veszélyes vizeire, hogy visszafelé irányuló jóslásokba bocsátkozzam, pusztán azt szerettem volna érzékeltetni, hogy nem Kölcsey –ismétlem: méltánytalan – kritikája okozott „törést” Berzsenyi költészetében. Ha például a Napóleon-epigramma szabadságfogalmát gondoljuk egybe az 1800-as évekéivel, legott érzékelhető lesz, hogy az óda-periódust követően változott a Berzsenyi-líra, műfajilag, hangvétellel, de eszmeileg is. Az ódákat ért bírálat főleg egy lezárt korszakra vonatkozik, amelyen Berzsenyi valójában túljutott, de amelyet – nem tudható, milyen sikerrel – az új periódusban másképpen folytatott volna. Mint ahogy erre a Mailáth-ódából némileg (de csak némileg!) következtetni lehet. Hogy Berzsenyi „váltott”, ebben szinte a teljes szakirodalom megegyezik, ám hogy ez a „váltás” irányzatpoétikai jellegű lenne, tehát, hogy a romantika irányában nyitott volna, itt már erősen megoszlanak a vélemények. Horváth János Erdélyi Jánostól ihletett metaforája nem eligazító, innen „szakmai” vélemény nem gondolható tovább. A klasszicizmus és a romantika „párhuzamossága” semmiképpen nem vezet „kontaminációhoz”, mindazonáltal nem gondolom, hogy rekeszekbe gyömöszölhető egyik vagy másik. A felvilágosodás eszméi még Petőfinél is jelen vannak, a *Csongor és Tündé*ben még inkább érzékelhetően, erre már Szauder József figyelmeztetett. A felvilágosodásnak azonban nem feltétlenül kell klasszicizmussal párosulnia, bár jórészt azzal látható párban. Igaz, még a belgrádi komparatistikai világkonferencián, 1967-ben egy román kutató az irodalmi irányok, áramlatok egymásra torlódásáról szólt (superposition des courants littéraires). Ám ez nem a klasszicizmus (amelynek antikvitás-szemlélete csupán egyik összetevője) és a romantika (amelynek antikvitás-szemlélete alapján különbözik a winckelmanni típusú klasszikáétól) „szimbiózisát” vagy „határosságát” eredményezi. Egyébként a romantikus (romános, romántos alakban, de másképpen is valóban regényest, rejtelmest, titokzatosat jelentett, így használta még Rousseau is (paysage romantique: regényes tájké). Ennél fogva e szó valamilyen alakban előfordulása ebből a szempontból közömbös. Annál inkább meggondolható Orosz László találó megfigyelése, miszerint Berzsenyi életművéből a *Poetai harmonistica* meg a *Poezis hajdan és most* tartozik a leginkább kiemelkedő alkotások közé. S most Orosz Lászlót idézem: „E művei mégis visszhangtalanok maradtak. A következő nemzedék nem tudott mit kezdeni az örök ideák utáni sóvárgással, amikor az önálló nemzeti állam megteremtésének sürgető feladatával találta magát szemben”. Ez az a pont, ahol érződik a korszak retorikája és terminológiája. Ugyanis az önálló nemzeti állam megteremtése a politikatörténet fogalmi készletét idézi, az „örök ideák” utáni sóvárgás viszont esztétika- és/vagy eszmetörténeti aspektust sejtet. Két különböző szintről van szó, amely legfőlegbb közvetítő közeg révén találkoztatható, ilyen közvetlenül semmiképpen. Egyébként a Berzsenyi-Vörösmarty kapcsolat, negatív vagy pozitív recepció sem ezen a téren bontakoztatható ki, hanem az irodalom esztétikai funkcióiról, az esztétikum mibenlétéről és a műfaji emlékezetéről való gondolkodásán. Az önálló nemzeti állam ideája a II. József elleni ellenállás néhány esztendejében már fölmerül, elmélkedik erről Berzeviczy Gergely is. Viszont a neoklasszicizmus „örök ideái” az antikvitás felidéződésének jegyeivel korszerűsödnek, akár Goethét, akár Hölderlint emlegetjük, esztétikai vonatkozásai Keatsnek a görög vázáról írt ódájában éppen úgy fölfedezhetők, mint Schiller idevonatkoztatható (és részben Kis János által átköltött) verseiben.

A tudós-tanár egy konferencia-előadásban természetesen nemigen tehetett mást, mint fejtegetéseiben részben a közvetítés, a szakmai közmegegyezés időszzerű kérdései tolmácsolásának feladatát (is) vállalta. Orosz László említett értekezése korrekt módon teljesíti ezt, sőt részben elmozdítja a holtpontról a följebb bírált nézetet. Méghozzá azáltal, hogy olyan Berzsenyi-értekezés(ek) együttesében helyezi el, amelyek értelmezése túlmutat az 1970-es esztendők frazeológiáján és terminológiáján. Az mindenképpen elismerésre méltó, hogy Berzsenyi európai irodalmi kontextusba kerül, oda, ahol nemcsak antikvitás-értelmezése, hanem költészetének vonzásai és választásai kapcsolják. Orosz Lászlónak ugyancsak érdeme, hogy nem megrögzítette a kutatást, hanem kinyitotta. Azáltal, ahogy az idevonatkozó magyar nézeteket csoportosítva megkísérelte az összegzést, a summázatot, teret engedvén a továbblépésnek.

Nem kevésbé fontos *A történetíró Katona József* című dolgozat ama része, amely a történeti tanulmányok nyelvét mutatja be. S bár a nyelvújításban szerzőnk (ti. Katona) „nem vallott színt”, a *Bánk bán* mintha egy nyelvújítást megelőző korszak, egy töredékeiben megvalósult magyar *Sturm und Drang* kifejezőkészségével szólna. A történeti munkák egyik legfontosabb hozadéka – Orosz László szerint –: „nemcsak magyarul” vannak írva, „hanem magyarosabban is korának irodalmi nyelvénél. Mint több idézetből láthattuk, a népnyelv szavait, kifejezéseit, fordulatait használta. Népies a mondatszerkesztése is”. Annnyit jegyeznek meg, hogy a népnyelv bizonyos kifejezéseinek, fordulatainak befogadása az irodalmi nyelvbe szintén része a nyelvújításnak, amely elsősorban stílusújítás volt, és nem azonos a szógyártással, ebben egyébként a kor valamennyi írója jeleskedett (ezt Orosz László nálam jobban tudja). A „népies”-t viszont nagyon megterhelte minősítésnek vélem, s a magyarosság kritériumai sem egészen egyértelműek. Amit egy korszak latinos-diakosnak vagy németesnek érez, azt egy másik korszak esetleg magyarosnak. „S mi tűnik ma ízesebb magyarságúnak – kérdezi a történész Heiszler Vilmos –: «Öbester uram az ámbituson früstökölt», vagy «Az ezredes úr a tornácon reggelizett?»”. S amit ehhez zárójelben hozzáfűz, nem kevésbé tanulságos: „Nota bene: a tornác sem tűnik finnugor eredetűnek, de a törökös iskola hívei sem lennének sok örömeiket benne.” A tornác egyébként vitatott eredetű szó, feltehetőleg németből jött át.

Ha summázni akarnám véleményem Orosz László tanulmánykötetéről, rendkívül pozitív, rokonszenves, inspiratív és még vitatható téziseivel is (vagy elsősorban azokkal?) továbbgondolkodásra ösztönző személyiség rajzára kellene vállalkoznom. Megtettem ezt egy születésnap köszöntőben, amelyben tevékenységét tekintettem át (Orosz László köszöntése. Forrás 1995. 7. szám). Ez a tanulmánykötet mindenképp azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mivel egy tudós-tanári magatartást reprezentál, és ezen keresztül egy olyan nézetrendszer, amely a gyorsan változó irodalmi/irodalomtörténeti áramlatok közepette, ellenére termékeny szempontokkal gazdagít. Sokan értekeznek mainapság (bár nem annyian, mint egy-két évvel ennekelőtte) a szerző „haláláról”. A másik oldalról nézvést: az olvasó megkonstruálja a szerzőt, a művek meghatározott halmazából kialakítja a maga íróját-költőjét. A valaha élt valóságos (kevésbé ismerhető) szerző és az olvasó konstrukciója (amely nem nélkülözheti az anyaggyűjtést, a filológia kevésbé tetszetős munkáját) egymásba épül, egymásra vetődik. A mű szövege és a szöveg értelmezése valamiképpen egymásra olvasva érvényesül. Ebből a megfontolásból a tudós-tanár Orosz László irodalomtörténeti munkássága csak látszólag képvisel egy avitabb szemléletet, valójában befogadélméleti megfontolások rejtőznek benne. Hiszen az Ady rajzolta Katona József, a Széchenyi István által olvasott Berzsenyi nem egyszerűen utóélet-rekonstrukció, hanem hatástörténeti esemény, egy életmű értelmezésének megannyi fázisa. Olyan irodalmi alrendszer feltárása zajlik az értekezésekben, amelyek az irodalomnak, irodalmi személyiségnek és irodalmi műnek társadalmi, kortörténeti, gondolkodástörténeti kontextusával ismertetnek meg. Így az irodalomra és az irodalmi műre több helyről vetődik az értelmezés fénye. Önnön pozíciójának tudatosulása Orosz Lászlót arra készítette, hogy a látszólagos irodalmi peremhelyzet poétikáját érzékenyen, empátiával, műgonddal vázolja föl, a személyes hitelesség igazoló erejével. (*Korona Kiadó, 2000*)

Alföldy Jenő

Klasszikusok hiteles arcvonásai

Orosz László: *A niklai remete és a kecskeméti fiskális*

A műfaj: irodalomtörténet-írás

Orosz László *irodalomtörténeti tanulmányokat* tett közzé alig száz oldalon. A tanulmányok nem akarnak esszének feltűnni. Nem a szerző szépírói erényeit akarják csillogtatni, hanem hatásadását és elkápráztatás nélkül vállalják a diszciplinát. Az irodalomtörténet-írás rangját adják vissza ezek a tanulmányok, s ezt a klasszikusok értékelésében ma fontosabbnak tartom szinte bármi másnál. Fontosabbnak tartom, mert szükségét érzem a tudományosan hiteles szónak, mely példás magyarsággal, érthetően és a tárgy iránti alázattal mutatja fel irodalmunk klasszikus műveit, s hozzá emberközeli alkotóikat. Mintha Horváth János és legjobb követői, például Barta János szelleme éledne újjá a könyvecske lapjain; mintha a fél évszázad óta oly gyakran tévúton járó irodalomtörténeti filológia talált volna vissza a helyes kerékvágásba.

Az utókor lassanként majd elvégzi a mögöttünk hagyott évtizedek elméletírásának tárgyilagos kritikáját. Az ideológiától áthatott irodalomtudományban is bőséggel születtek becses kutatói eredmények, érvényes műelemzések. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a 20. század második felében az akadémikusoktól – tisztelet a kivételnek – elég jelentős részben tudós költők vették át az igazmondás és az értékiválasztás, súlyozás szerepét: Illyés Gyula és Vas István, Rónay György, Nemes Nagy Ágnes és Rába György. (Közülük az utóbbi mondható leginkább filológusnak.) Valljuk be azonban: bármennyire ők mondták ki, és bármilyen szépen mondták ki az igazat, a kutatómunkának azt a fátalmát, amelyet a szókép méltán hasonlít a mélytengeri *búvárok* munkájához, csak a filológia hivatásosai végezhetnek el. Sokszor tanári, könyvtárosi vagy hivatalnoki kötelezettségeik teljesítése mellett, a tudományos élet fórumairól tartósan kirekesztve, ahogy azt Orosz László példája is mutatja.

Költősorsok a mérlegen

A niklai remete és a kecskeméti fiskális cím jelzi, hogy Orosz László *költősorsokat* helyezett górcső alá sokoldalú filológiai megközelítéssel. Berzsenyi Dániel mint niklai „remete”, Katona József pedig mint kecskeméti „fiskális” jelenik meg előttünk, arra utalva, hogy életükben nem, vagy alig kaptak helyet a magyar Parnasszuson: a pesti, keszthelyi vagy egyéb kultúrcentrumban. (Katona – a Kazinczy által megbecsült Berzsenyitől eltérően – még Széphalom egyszemélyes irodalmi központjából sem kapott visszajelzést, akárcsak a vele ellenlábás Debrecenből; az ortológusok legalább a nyelvújítástól érintetlen nyelvezetét becsülhették volna, ha tudtak volna róla.) Az irodalmat egyiküknek sem állt módjában főhivatásukként végezni. Berzsenyi energiáinak nagy részét a gazdálkodás, Katonáét a hivatal kötötte le.

Nem (csak) irodalomszociológia

Irodalmunkban Csokonai az első, aki arra törekszik – szomorú kudarcot vallva –, hogy megéljen az irodalomból. Vörösmarty az első, aki sokszor nélkülözve, de meg tud élni írásaiból – persze nem versírásból, hanem színikritikákból, újság- és szótárszerkesztésből s egyebekből. A 19. század második felének konzolidáltabb évtizedeiig, a sajtó és a könyvkiadás elterjedéséig alig beszélhetünk „főhivatású” írókról. Irodalmunk sokáig földbirtokosok, papok és testőr- vagy katonatisztek kezén fejlődött. A kötetkiadáshoz és a népszerűsítéshez főúri mecénások támogatására volt szükség. Később, amikor kialakult a hazai szellemi élet intézményrendszere, már voltak jómódban élő írók, de csak akkor, ha az intézményrendszerben is elfoglalták helyüket mint hivatalok, irodalmi társaságok, szerkesztőségek vezetői vagy tagjai. Érvényes ez még az olyan sikeres költőkre, írókra és kritikusokra is, mint az idős Arany, Jókai vagy Gyulai.

Ezek az irodalomszociológiai szempontok nem kerülhetők meg: az irodalom a legfejlettebb társadalmakban is jelentős részben az anyagi helyzet függvénye. Orosz László könyve azonban sokkal tágabban értelmezi az írórsors, költősors fogalmát, mintsem hogy kimerülne az alkotók gazdasági helyzetének tanulmányozásában. A mintegy nyolcszáz holdon gazdálkodó Berzsenyi gazdasági helyzete tekintetében is, a kapcsolatteremtés lehetőségeiben is előnyösebb helyzetet élvez, mint a vidéki iparoscsaládból származó Katona. Írórsorsukban mégis van hasonlóság. A késleltetett – Katona esetében csak a drámaköltő halála után bekövetkező – siker sajátos körülményeit, személyes okait vizsgálja Orosz László mindkét alkotónál, József Attilával mondván, a társadalomban „odakint” és a lélekben „idebent”.

Nélkülözhetetlen filológia

Irodalmunk nagyjai körül akkor is sok a homály és félreértés, ha életük nyitott könyv, mint Petőfié (akinek melleleg épp a születési és a halálhelyét nem tudjuk pontosan). Berzsenyiről aránylag sok adalék áll a kutatók rendelkezésére, de nagy ellentéteket mutató személyiségének és gondolkodásának megismeréséhez ez is kevés. Katonáról eleve kevés dokumentum maradt ránk rövid életéből. Irodalmi kapcsolatai gyérek, így levelezése sem olyan kiterjedt, mint Berzsenyié. Csak évekkel halála után, a *Bánk bán* bemutatásától kezd foglalkozni vele az utókor, s a róla szóló irodalomban több a találgatás, mint a következtetés, több az elképzelés, mint a bizonyíték. Ezért van szükség filológiára, melyben ugyancsak van megsejtés, de a munka oroszlánrészében az intuíción sem pótolhatja a dokumentálható tényeket. Ugyanakkor az aprólékos adatok sokasága sem teszi nélkülözhetővé a személyes érzékenységet, a beleélő készséget és a hibátlan mérlegelést.

Lelkiismeretesség és ügyszeretet

Orosz Lászlóban együtt van a filológusi lelkiismeretesség és az a fajta megszállottságig menő ügyszeretet, amellyel meg kívánja ismerni és ismertetni klasszikusainkat, akik magyarságtudatunk és nemzeti művelődésünk pótolhatatlan részei. Berzsenyi a 20. században még elevenebben hat, mint a sajtójában. Hatása kiterjed a Nyugat első nemzedékére, Babitsra, Kosztolányira, Tóth

Árpádra csak úgy, mint Füst Milánra, de Illyés, majd Nagy László és Csanádi Imre gesztusaiban és formakultúrájában is éppúgy jelen van, mint Jékely Zoltánban, Takáts Gyulában, Weöresében. Katona kisugárzása is egyre nő az idővel. Hazá és haladás, rebelliség és törvényesség, realpolitika és önfeláldozás, magyarság és európaiság éppoly termékeny egyidejűséggel van jelen a *Bánk bán*ban, mint a lélektani összetettség, a színpadképes drámai helyzetek, a típusok gazdagsága vagy a tragikum súlya.

Orosz László a művek értelmezését is szolgálja azzal, hogy az alkotó sorsát vizsgálja, s portréját rajzolja meg. A portré kommentárokból és lábjegyzetektől készül. Költői metaforákhoz fűzött glosszákból, rejtett áthallások kimutatásából, hivatali ügyiratokból, padlásról előkerült fosszilis leletekből, egy mű véletlenül megkerült első fogalmazványából, a költő ismerőse ismerősének leveléből, naplóbejegyzésekből áll össze. A könyv azért kitűnő olvasmányoknak is, mert ezek a háttérben tartott adalékok mind a költői indítékokat és a létrejött műveket segítenek megvilágítani.

Közös vonások

A tanulmányok nem a két költő sorspárhuzamairól szólnak, de a rövid bevezető ezekre is kitér. Orosz László érdeklődését fölkellette a hasonlóság, mely Berzsenyi és Katona léthelyzete közt mutatkozik. Körülbelül egyidejűleg érezték úgy, hogy kirekesztették őket a centrumból: Berzsenyit a híres Kölcsey-bírálat hallgattatta el, Kölcseyt a *Bánk bán*t sújtó cenzori jelentés. Mindkét költőre áll az is, hogy vélt vagy valódi mellőztetésük nemcsak csigaházba húzódásra készítette, hanem szívós elméleti munkára is ösztökélte őket. Berzsenyi esztétikai tanulmányokba merült, Katona a magyar drámaírás és színjátszás orvosi látélellettel fölérő, korszakos helyzetjelentését végezte el. Az egyes tanulmányok úgy alkotnak szerves láncolatot, hogy egy-egy eszmetörténeti, életrajzi kérdést járnak körül módszeresen. Ami elismerésre készítet, az főleg az aprólékosnak látszó részletekből nagyarányúan kibontakozó összkép: e két klasszikusunk megelevenedő arca.

Mi az, hogy költősors?

Magyarországon mindig nagy érdeklődés kísérte a költősorsokat. Sokszor a művekkel egyenlő rangon tárgyalják irodalomtörténeteink a szerző életútját, társadalmi helyzetét. Költőink maguk is gyakran felhívják a figyelmet helyzetükre, hol vészkiáltásként, hol a hatás fokozására. Jelzéseiket, ha értékteremtő egyéniségek hallatják, komolyan is kell venni. Mióta is tarthatjuk számon e jelenséget? Csokonai szállóigéje óta-e, mely a *Tempefőiből* vált ismertté: „Az is bolond, aki poéta lesz Magyarországon”? Peregrinus deákíróink önéletrajzai óta? Vagy már Tinódival kezdődően, aki gondosan megénekelte, ha rossz borral, penészes kenyérral fizettek énekmondásáért? Summa summárum: a költősors maga is jelképpé nőtt a magyarság szemében. Az irodalom hívei e nép és nemzet történelmi hanyattatásaira ismertek a költők oly sajátos, mégis tipikus sorsában.

Irodalmi legendák és ellenlegendák

Vannak ennek vadhajításai is természetesen. A költők legendái olykor úgy elborítják nemcsak a mindennél fontosabb műveket, hanem magát az életrajzot is, hogy az elburjánzott borostyán a természetes fát is megfojtással fenyegeti.

Rónay György például úgy találta (*A lírikus Katona; Balassitól Adyig*): hamis legenda szövődött abból a tényből, hogy a *Bánk bán* megbukott a Kolozsváron meghirdetett pályázaton, majd a bemutatás cenzori tiltása után hazatért szülővárosába, és a költészet helyett inkább jogászhi hívatásának élt. A legenda ezt úgy színezte át a bűsmagyar irodalomszemlélet szájíze szerint, hogy – mint Rónay György idéz egy meg nem nevezett irodalmárt – „...ha az ember Kecskeméten jár, önkéntelenül is fölmerül emlékezetében a romantikus képzelgésekre ösztönző zseni alakja, aki a *Bánk bán* pályázati sikertelenségén végsőkéig elkeseredve tér haza, és temetkezik az Alföld porába”. Ezzel szemben Rónay így látja a drámaköltőt: „Katona hazatérével nem egy világgal meghasonlott lélek vonul végleges, keserű magányba. Hazatért, mert kecskeméti volt, mert ragaszkodott szülővárosához, mert ott akart élni, dolgozni, hivatalt vállalni, családjá körében és családját segítve.” Móra Ferenc is élénk társasági életet élő embernek mutatja Katonát. Jól beilleszkedik a kecskeméti polgárok közé, szépen halad fölfelé a hivatali ranglétrán, még némi támogatást is kap irodalmi ambícióihoz. Csupán sajnálatosan korán bekövetkezett szívhalála okozza, hogy életében nem látogatja meg az írói siker.

Rónay megidézi egy 20. századi irodalomtörténészt, aki „a mélabús mendemondát szövi tovább” Katonáról, mondván: „Szellemeinek roppant arányait társtalannul, korán megrokkanna hordozta, amíg össze nem omlott egy hétköznapon, hivatalba menet, a városháza kapujában.” Rónay szerint ez a beállítás „puszta koholmány”. Mint írja, „A vacsi vadászok mulatságos jegyzőkönyvét nem ilyen társtalannul roskadozó vetette papírra, hanem egy kedves és kedélyes mulatótárs. Szellemi roskadozók egyébként báli ügyekkel sem szoktak foglalkozni; Katona pedig foglalkozott”. Méghozzá sikeresen: az első farsangi bált, melyet a költő-alügyész rendezett két társával, megismételték, majd újabb jelmezbállal toldották meg. Rónay György ironikusan kommentálja e tényeket: a költő „Állítólagos szellemi roskadozását abbahagyva fölutaszott Pestre (...). Meglepő kép egy lángelméjének terhe alatt roskadozó géniuszról, amint éppen konfettit szerez be, és jelmezeket vásárol, svájci kalapot, színpadi páncélt és harlekinöltözetet lárvával, azaz álarccal.”

Rónay dokumentumokkal cáfolja, hogy Katona utolsó éveit egyfajta belső meghasonlás jellemezte. Mégis azt kell mondanom, olyan dolgokat állít egymással szembe, amelyek nem cáfolják egymást, hanem egyidejűleg igazak. Katona utolsó hivatali napjain, melyeken bűnügyeket kellett kimerítően végigvinnie, a város nagy ebédeket adott vendégeinek. Hajnóczy Iván ezt úgy állítja be 1926-os írásában, hogy „e napok testi és szellemi megerőltetése idézte elő Katona hirtelen halálát”. Rónay az egykori bálrendező-társ, Csányi János szavait helyezi szembe ezzel. A drámaköltő „1830 április 16-án, midőn éppen főbenjáró törvényszék tartaték, s ő mint főügyész a legterhesebb munkák közt foglalkodék, ebéd végével, magát kiszellőztetni egy mulató helyre ment, s onnan egy barátjával délutáni öt tájon, munkái folytatására vidorsággal beindult, a bejárás küszöbére lépve, eljajdul, s vele ment barátját kézen ragadva, lerogyik s gutaütésben rögtön kiadja szép lelkét.” Rónay a drámairól egyik életrajzát is idézi. Ő kifejezetten azt az egészségtelen életformát tartja a korai szívhalál okának, amely Katona hivatalnoktársait is sorra elvitte a harmincas években, köztük a költőnél fiatalabbakat is.

Írói közérzet

Rónay Györgynek igazat kell adnunk abban, hogy leegyszerűsítő az a kép, amely Katonát elmagányosodott, szerencsétlen áldozatnak mutatja be. Igaza van akkor is, amikor megállapítja: „Nem a társtalanság rokkantotta meg, inkább a társaság!” A víg cimborák közötti zajos szórakozás, a lányos házaknál tartott mulatságok, vagyis – hogy néven nevezzük a gyereket – a *bohém életforma* is hozzájárult a költő halálához. Az, ami a társadalom packázásai mellett oly sokat ártott számos költőnek, Csokonainak és Adyknak és a „Magyar Pimodán” más látogatóinak, az idősödő Vörösmartynak és talán Berzsenyinek is, hogy a párhuzamokat szaporítsam ő és Katona között.

Egyvalamit mégis hiányolok az általam oly nagyra tartott Rónay gondolatmenetéből. Ez pedig a *közérzet* figyelembevétel. Katona

elvegyülhetett a bohém hivatalnoki kompániában. Segíthette ebben az a társasági rutin, melyet a fővárosi színészek körében szerzett, akkor is, ha az ottani asztaltársaságokban ő maga szófukar és gátlásos volt. Ám az alkat ritkán változik ellenkezőjére. Katona nem hajlamából eredően vigadozott szülővárosa fiskális köreiben. Így alkalmazkodott, így fogadtatta el magát. De közben a színpadi álmait és költői sikereit temette. Ez már nem legenda, nem elburjánzó borostyán a költő sírján. József Attilánál nem lehet tömörebben jellemezni a helyzetet: „vidul, ha toroz”. Katona rossz közérzettel élhette le utolsó éveit, akkor is, ha sokat nevetett vagy inkább nevetetett másokat a szomorú Arlequin módján. Rónay jó nyomon jár, amikor azt mondja, hogy a költő nem a magányba pusztult bele, hanem a társaságba, csakhogy ez nem zárja ki a *belső emigrációt*. Azt, amit Arany például az unalmas akadémikusok között élt meg egészen más formában. Kosztolányi az, aki – Ottlikkal mondván – olyan *létezés technikát* dolgozott ki magának, amellyel el tudta viselni a pesti redakciók szellemét. *Ha nem tudsz érvényesülni a jampecok között, akkor föl kell venni a jampecálcot* – mondta ifjabb író társainak. Arról ő sem szólt, hogy mi legyen az író közérzetével.

Alkat és társadalmi helyzet

Katona rossz közérzetéről Orosz László nem bocsátkozik vitába a másféle nézetek hangoztatóival. Tényeket sorol, és azzal az empátiával kezeli Katona egyéniségét, amelynek alapja az ismeretszerzés. Ezt pedig kiterjeszti a személyiség vizsgálatára. Az elmúlt fél évszázadban csaknem mindent a *társadalmi viszonyokra* (főleg osztályszempontokra és gazdasági kérdésekre) vezetett vissza a kutatás. Volt ennek számos haszna, baj lenne, ha ezután teljesen elhanyagolnánk. De időszerűvé vált az alkat, az egyéniség megismerése. Orosz László arra vállalkozott, hogy az alkattan – nevezetesen Jung tipológiája – alapján vizsgálja meg Katona emberi természetét. Figyelmeztet arra, hogy nehezen járható terepre hatol: „...szinte reménytelennek látszik Katona személyiségének hiteles megrajzolása” – írja. De megkísérli azt, ami a tudományosság határán belül lehetséges.

Felsorolja a kortársak megfigyeléseit és vélekedéseit Katonáról, s úgy találja, hogy a költő viselkedése különféle helyzetekben introvertált egyéniségre vall. Életéből hiányzik a tartós barátság csakúgy, mint a beteljesült szerelem. Nemcsak a híres díva, Széppataki Róza, hanem más kortársak visszaemlékezései is arra utalnak, hogy a drámaíró ügyetlen, félszeg társasági ember, lakonikus beszédű, szófukar. Orosz László szerint az introvertált egyéniségek gyakori sajátsága jellemzi: miközben érzékenyen reagál mások tapintatlan vagy önérzetet sértő viselkedésére, ő maga nem veszi észre, ha mások érzékenységét horzsolja. Ezért olykor kínos meglepetések érik. A kevés életrajzi adatból nem tudhatjuk, mit jelenthetett ez a tízes években, amikor a színházi emberek nem éppen könnyű társaságában forgott. Azt sem tudhatjuk, hogy a lányos házaknál gyakran forgolódó költő miért nem szánta el magát a házasságra kecskeméti hivatalnokoskodása tíz esztendejében. Azt azonban láthatjuk, hogy Katona az alkotóknak ahhoz a korántsem ritka típusához tartozik, aki inkább élhetetlen, mint élelmes, inkább kényszerűen alkalmazkodik, mint léleklében idomul, és inkább magába zárja fájdalmait, mintsem hogy kimutatná.

Orosz László adatok és következtetések sokaságával bizonyítja: nem lehetünk biztosak abban, hogy a költő egyáltalán elküldte a kolozsvári drámapályázatra a *Bánk bánt*, vagy sem. Ez bizony változtat az iskolában tanult képen: az értetlen, remekművek fölött elsikló tekintetű kortársak megszokott képén s a csalódás tényén. Egy önmagával elégedetlen, önbizalomhiányban szenvedő, saját magával szemben maximalista szerző jellemképletét mutatja, noha a dráma be nem küldése éppúgy nem biztos, mint a beküldése. A mérlegelőnek mindkét lehetséges megoldást végig kell gondolnia, amikor mű és szerzője viszonyát nézi.

Katona és Széchenyi

A kutatás már sokat foglalkozott Katona és Széchenyi viszonyával. Ismeretes a nagy reformer naplóbejegyzése a *Bánk bán* bemutatásakor: *veszedelmes tendenciának* nevezi a benne látottakat. Hallhattunk már fejtegetéseket arról, hogy a gróf önmagára ismert Bánk alakjában, s ez nem örömmel töltötte el, hanem megriadt önnön tükörképétől. A nemzeti felelősség roppant súlyának vállalása úgy, hogy közben a nemzetet zsarnokian elnyomó, idegen érdekű hatalommal legyen a végsőkiig lojális, és ebben a lélekőrítő kettősségekben kövesse el jóvátehetetlen dramaturgiai véttségét – ez a Bánk-i képlet töltötte el riadalommal Széchenyit. 1839-ben, a dráma bemutatásakor nemcsak lojálisnak – törvényisztelőnek vagy engedelmesnek –, hanem, mondhatni, a kormánynál is kormányhűbbnek látjuk: „Felfoghatatlan, hogy a kormány hogy engedhet ilyen esztelenséget játszani” – jegyzi be naplójába. A *Bánk* megítélésében később, pl. 1846-os előadásakor sem enyhül véleménye, miközben ő maga némiképp távolodik a kormánytól. Orosz László rávilágít, hogy nemcsak a Bánk és önmaga közötti hasonlóság, nemcsak a peturi rebellió, a taborci elégedetlenség és a felségsértés színre vitele riasztotta a reformert, hanem a darab körüli félreértés is. A magyar közönség egy része úgy értelmezte a tragédiát, mintha nem Bánk, hanem Petur képviselné a nemzet számára érvényes erkölcsi igazságot. Ezért a darab visszhangja is fokozhatta Széchenyi ellenérzését a művel szemben. Éppen e félreértések mentén mutatkozott a legfőbb párhuzam Bánk bán és Széchenyi személyes tragédiája között. Ahogy Bánk akar közvetíteni a nemzet és az idegen uralkodói körök – s rajtuk keresztül a király – között, úgy szeretne Széchenyi is közvetíteni nemzete és az osztrák uralkodóház közt. És ugyanúgy lesz ő akaratlan elindítója az 1848-ban már föl nem tartható társadalmi lavínának, ahogy Bánk jogos, bár tévedésen alapuló királynégyilkossága indítja el a merániak elleni zendülést. Orosz László számomra a ráismertetés erejével bizonyítja a *Bánk bán* korszak-reprezentáló szellemét.

Egyetértve – némi ellenvetéssel

A párhuzamok meghúzósa során csupán ott érzem túlzottnak a mű és a történelem megfeleltetését, ahol Orosz László a Széchenyi-Kossuth és a Bánk-Petur ellentétet veti össze. Van ennek alapja, kétségtelen. Ám Kossuth és Petur analógiája túlzottan kedvezőtlen fényben tünteti fel Kossuthot, aki mégiscsak polgárosultabb álláspontot képvisel Széchenyinél. Több szabadságot, nagyobb jogegyenlőséget és teljes függetlenséget akar, ami a történelmi adottságokból és a dolog természetéből következően illuzórikusabb, mint amit a realistább Széchenyi kíván, de nem azonosítható Petur idegengyűlöleten alapuló indulati döntéseivel. Petur a vármegei nemesség átlagos figuráinak felel meg. Ennél azonban fontosabb, amire Orosz László fejtegetései nyomán fény derül: ami a reform évtizedei során ment végbe Széchenyi föllépése és a debreceni trónfosztás (ha úgy tetszik: Petőfi zsarnokölésre bujtogató versei) között, az valamiképpen benne rejlik a *Bánk bán* egy nap alatt lejátszódó drámai cselekményében. Katona – plebejusi származék léte – Bánk személyében ugyanolyan kettős lélekkel ítéli meg a középkori történetet, mint ahogy Széchenyi gondolkodik és érez a maga koráról. Így érezzük, anélkül, hogy Katonát látnoknak akarnánk beállítani.

Vörösmarty megidézve

Tanulságos, amit Vörösmarty *Bánk*-kritikájából idéz a szerző. A romantika költője így ítéli meg Bánkot: „...nem látjuk azon szilárdságot, mely az általa elkövetett merész s nagy felelősségű tettehez kívántatik”. Érdekes a költő radikalizmusa. Szerinte Bánknak

nem lett volna szabad megrettennie merényletétől, miután országjáró útján meggyőződött az idegen zsarnokság következményeiről. Nem beszélve arról, hogy családi becsületét is védenie kellett az udvari intrikától. Vörösmarty ezúttal nem érzi át azt, amit az ellenkező oldalról Széchenyi sem: Bánk arra kapott felhatalmazást a királytól, hogy az ország második embereként őrizze meg a törvényes rendet. A törvényességet védi a királynéval és a pártütőkkel szemben egyaránt. A törvénnyel szembeszegülni óriási konfliktust jelent annak, aki a törvényt képviseli, akinek erkölcsi érzéke ép, s akit nem fűt a társadalom kárvallottainak sérelme, bosszúvágya. Csupán feleségének meggyalázása nyomán ragadhatja magát az önbíráskodásra. Lenyűgöző, ahogy Bánk úri becsületén és királyhűségén átút az indulat, mégsem szennyet sodor magával, hanem az igazságot viszi győzelemre a hős bukásában is, aki erkölcsi halottnak és a teremtés egyedüli vesztesének érzi magát, miközben a királyt rávezeti felelősségére.

Berzsenyi

A *Berzsenyi magyarságtudata* című tanulmány érdekessége, hogy egy éles ellentét feloldásával ad magyarázatot a költő kétarcúságáról. Berzsenyi egyrészt konzervatív középnyemes, aki akkor hivatkozik a magyar nemesség hősi múltjára, amikor Franciaországban a nemesség ellen küzd jogaiért a polgárság, és amikor a hangos kardcsörtetéssel előkészített inszurrekció szemlesütetően maradi szerepre kárhozza a nemzetet. Másrészt viszont azt a reformszellemet készíti elő, amely alapvető ígéret köszönhet neki. (Ez ismét párhuzam Katonával: ő is elébe vág a reformnak.)

Orosz László egy másik tanulmányában, a *Széchenyi és Berzsenyi*ben megmutatja, hogy a reform legfőbb mozgatója számára milyen sokat jelentettek Berzsenyi költeményei: több helyen is Berzsenyi-reminiscenciákkal él írásaiban. De kicsoda félreértések és megbántódások ezek közöttük! Berzsenyi szinte goromba levélben tudatja Széchenyivel, hogy nem kívánja „Miklán” (Niklán) vendégül látni. Valószínűleg attól fél, hogy alacsony kúriája – mely inkább nagyobbacska parasztház – megütkezést kelt a grófban. Köznemesi gőgjét demokrataságnak tünteti föl, pedig nem demokrata. Közélről ismeri jobbágyait, akik jó uruknak, de uruknak és nem magukkal egyenrangú félnek tartják. Kedvező fejlemény, hogy növekvő realitásérzékkel ítéli meg a gazdasági és politikai kérdéseket, de így veszít zseniális ódaköltészetének hitbéli fedezetéből, s a hangsúlyt a hozzá kevésbé illő episztolára helyezi át.

Egyéniség és nemesi világkép

A Berzsenyi-irodalom több korabeli dokumentumra támaszkodhat, mint a Katona-kutatás. Az ugyancsak introvertált, magának való Berzsenyinek eléggé széles körű irodalmi ismeretségei voltak. Fölfedezése körül Kis János és Kazinczy bábáskodott, megnyerte a kor két legnagyobb kultúrmeccénása, Festetics, majd Széchenyi barátságát, és szerteágazó levelezést folytatott számos pályatársával. Mégsem volt sokkal szerencsésebb, mint Katona. Orosz Lászlóval együtt hihetjük: hasonló oka volt ennek, mint Katonánál. Túlzott érzékenység, önemésztés, búskomorság, melyhez azonban nem járult Katonához hasonló színlelő képesség.

Egy konfliktus nyomai

Orosz László föleleveníti a kor másik lángelméje, Kölcsey kritikájának hatását a költőre, s annak kitartó készülődését az *Antirecensió* megírására. A dologban nem is az a tragikus, hogy Berzsenyi támadásnak érezte a nem túl barátságos, de korrekt bírálatot. Még pozitívumnak is érezhetjük, hogy Berzsenyi stúdiumokba fogott, és közhasznú gondolatokkal gazdagította irodalmi elméletírásunkat. Inkább fájjalhatjuk, hogy az elméleti alapozás közben szüneteltette a versírást, s ki tudja, milyen remekek vetéltek el a hallgatás éveiben. Fájjalhatjuk, hogy akiket mi egyformán tisztelünk és becsülünk, azok miért nem tisztelik és becsülik egymást. A két személy közül nem választani akarunk, de vitájukból sokat tanulhatunk.

Alapvető gátja volt annak, hogy Berzsenyi és Kölcsey egymás iránt fölmelegedjen. Merényi Oszkár fölidézi a *Berzsenyi emlékkönyv*ben, hogy miként ismerkedett össze Berzsenyi és Kölcsey Pesten, 1813-ban. (Olyasféle helyzetről van szó, amelyet Weöres Sándor színez ki oly felejthetetlenül Psyché ecsetével, Berzsenyi mellett Kisfaludy Sándort is megjelenítve.) Valóságos kis költőtársaság verődött össze, hogy megvitassák az akkoriban oly eseménydús világpolitika és a költészet dolgait. Kettejükön kívül még Vitkovits Mihály és Szemere Pál volt jelen a színházzal, Virág Benedek meglátogatásával, evéssel-ivással fűszerezett együttlét alkalmából. Szemere naplóvezetői pontossággal rögzítette a mozzanatokot. Így pontosan tudjuk, miként csipkedte meg egymást Kölcsey és Berzsenyi, és milyen kedvezőtlen volt Berzsenyi számára a Virág Benedeknél tett látogatás. Berzsenyi leszólta Kölcsey „érzést nélkülöző” versmondását, és – kétségtelenül jó ízésre vallóan – elutasította Vitkovits brüdercsókját, mondván: „Pipa van a számban”. Kölcsey viszont nem palástolja gúnyos mosolyát, amikor Berzsenyi hosszú magánhangzókkal ejti a *hármóniát*, *melanchóliát*. A *tíbburi forrásról*, *gyönyörű Larisszáról* oly szépen ábrándozó és meglehetősen művelt földesurat bizony kissé parlagias jelenségnek látták a kortársak. Virág Benedek két gúnyverset is írt róla, nagyon is megnyomva a tollat, amikor *Pontyínan*ek nevezte őt Bessenyei nevetséges vidéki nemes-figurájáról. De Berzsenyinek is éles volt a nyelve, ha úgy akarta. Szemerének csak ennyit mondott egy rögtönzésére: „cifra”. Ki tudná megmondani, hogy az együttlét végén ő és a jobbára szótlan Kölcsey közül melyikük tért nyugvóhelyére több sebbel a szívében. (Berzsenyi így tudta pályatársát betegre dicsérni: „sok munkába került ezeket így öszveszedni”.)

Rokon- és ellenszenvek klasszikusok között

A felületes szemlélő számára vidámnak tetsző órák életre szóló bántalmak forrásai lettek. Berzsenyi így emlékezik vissza Kölcseyre Kazinczynek írt levelében öt évvel később, már a Kölcsey-bírálat hatása alatt: „Én ennek a pimasznak a kamuti szeméből már akkor semmi jót nem néztem, mikor nekem a pesti kávéházban egy öl nyekergő verseket hozott”. (Akkor így méltatta őket: „Az úrnak szép phantasiái vannak”. Patikamérleg pontossággal adagolt ürmöm volt már ekkor is a bókban.)

Szauder József arra hívja föl a figyelmet, hogy a kutatók elhanyagolták Berzsenyinek azt a jellemvonását, melyet fölfedezője, Kis János így látott: „...olyan Diogenész volt, akinek hordóját hérioi lelkek ostromolták”. Szauder szerint „Betegesen visszahúzódó már akkor, amikor Kis János többször kérte, hogy mutassa meg kéziratait. S idegesen önérzetes ahhoz, hogy készületlenül adjon ki a kezéből. Mikor megtudta Kis Jánostól, mily nagy véleményrel van róla az irodalom vezére, bizonyosan megrettent. Először azért, mert nem forgott a társaságban és az irodalmi életben, s ezért a kritika, még ha hízelgő volt is, megijesztette, kiemelte, hordójából”, vagy a hérioi lelkeivel népesült magányából valami idegen közegbe.” Ez tehetette félszeg társasági emberré, amit nehezebb kinőni vagy leküzdeni, mint a piknikus testfölpitést. Ám azok a *hérioi* (héroszok), amelyek („akik”) diogenészi hordóját ostromolták a talentumot idejekorán fölismerő Kis János szerint, olyan versek írásához segítettek Berzsenyit, amelyek mindig fakulhatatlanul ragyognak.

Kazinczy nagy igazságérzettel próbálta meggyőzni Berzsenyi kivételes talentumáról Kölcseyt, aki emelkedett lélek lévén, idővel be is látta, hogy túlságosan szigorú volt pályatársával. Ennek a kornak a vizsgálója is számos olyan konfliktust fedezhet föl, amely maig

hol termékeny viták, hol áldatlan, előítéletesen alapuló értetlenségek formájában ismétlődnek meg kísértetiesen. Orosz László tanulmányai azért is közhasznúak, mert száznyolcvan év távolából visszatekintve tisztázódnak a magyar szellemi életnek ezek a modellértékű helyzetei. Talán segít a könyv abban is, hogy az ösztönösebb és a tudatosabb alkotók fájó konfliktusai újra vissza ne köszönjenek.

Kiszoríthatja-e a természetes anyagot a műanyagvilág?

Bánszky Pál: Megújuló faragóhagyomány

Bánszky Pál legutóbbi szépművi könyvének utolsó, már a hátsó borítóra szorult mondatával lámpásként világíthatunk vissza szerző és a népi tárgykultúra négy évtizedébe. A kérdésből ugyanis nem csupán az egyik legvárásosabb népi és magas művészeti nyersanyag, sokezeréves vándorlásainkban legelengedhetlenebb társunk: a fa jövője iránti aggodalom olvasható ki, hanem az ember, a hétköznapi, tehát nem tudom ma éppen, pontosan hány milliárdnyi ember természetes környezetalkító ösztönét, esztétikai ízlését és törekvését végzetesen fenyegető veszély érzete is.

Egy művészeti ágazat, stíluskör, műfaj vagy jelenség (gubanc) szolgálata – kötelez. Különösen, ha olyan ágazatról, stílusokról, műfajról vagy jelenségről van szó (valamennyi fogalom egyszerre illik a témára), amelynek a dimenziói és funkciója oly mélyen „benyúlik” a társadalom testébe, mint a kortárs népi, kézműves tárgyformáló kultúra.

Bánszky, rég odahagyva a művészettörténeti kutatás és írás előkelőbb, látványosabb sikerrel kecsegtető, „jövősebb” terrénját, végülis valóban egész életét és pályáját ennek a legtöbb földrengést elszenvedett szakterületnek, s egyben a leginkább lenézett, vitatott s valóban, olykor hamis kártyákkal is játszó alkotóember-csoport tevékenységének a hitelesítésére áldozta.

Azzal, hogy a szentesített értékek, a hivatalosan hivatásos művészet helyett a gyermek és a nép játszóterének a gondozását vállalta, egyáltalán nem a könnyebbik megoldásra tett. (Olyan alapvető intézmények létesítésében játszott döntő szerepet, mint a kecskeméti Szórakaténusz játékmúzeum és játszóház, a Magyar Naiv Művészek Múzeuma és az Európa-szerte példátlan intenzitással működő Országos Népművészeti Egyesületek Szövetsége.) Mert igaz, hogy örökké biztos kézzel háritotta, el tudta háritani magától és intézményeitől a dilettantizmus támadását, hullámaikat; de ki meri manapság azt állítani magáról (ő sem állítja magáról), hogy pontosan körvonalazott meghatározása van a „nép”, „népi”, „népművészet”, „amatőr művészet”, „népi iparművészet”, „naiv művészet”, „hagyomány és korszerűség”, stb. huszadik század végi fogalmáról? Az elméleti megközelítés mindig is, eddig is viták keresztjében araszolt az igazság felé, s Bánszky nemcsak merített, hanem részt is vállalt ezekből a tisztázó csatározásokból, de a „táncot ő járta”, egyedül járta a művészeti élet porondján.

Tapasztalatait, adatait és meggyőződését immár – leszámítva kisebb-nagyobb közleményeit, katalógus- és meghívószövegeit – negyedik alkalommal adja közre könyv formájában, mind szélesebb körökbe tagolva, regisztrálva a magyarországi társadalomban kitapintható önkifejezési vágy és törekvés vonulatait és szereplőit. (Előző kötetei: *A naiv művészet Magyarországon*, 1984.; *Népi szobrászat*, 1993.; *A képzőművészet vadvirágai*, 1997.) Ennek ellenére nincsenek rögeszméi, merev kategóriái és esztétikai előítéletei. Nincsenek illúziói a hagyományos népművészet fenntarthatóságát vagy visszaálmodhatóságát illetően, de azt sem titkolja: nem látja, mert még nem látható, a népi tárgyalakítás, iparművészet, építészet egymást serkentő műfaji áttűnéseinek a határai(t).

Ott áll tehát a társadalmi átalakulások, mozgások, mozgalmak által meghatározott ágazatok és műfajok, művek és alkotók „sodrásában” évtizedek óta, s miután kiállításaival, szervező tevékenységével (pályázataival) és könyveivel hosszú időre világosan kijelölt mederbe terelte a kortárs *naiv festészet*, majd a kortárs *naiv/népi szobrászat* jelenségeit, most a *fafaragó hagyomány és gyakorlat* legutóbbi huszonöt évét azért vette vizsgálat alá, hogy azoknak is igazságot szolgáltatasson, akik nem a műtárgy-teremtés szándékával választanak maguknak egyéniségükhöz és anyagi/szakmai lehetőségeikhez illő közeget (a faragható és szerkeszthető fát), hanem (ellenkezőleg), az anyag felől közelítenek a művészi, de legalábbis az esztétikai érték kategóriája felé.

Természetesen ezúttal sem kerülheti meg a naiv faszobrászat meghatározó egyéniségeinek – például Homa János, Bakos Lajos, Őrsi Imre, Zsitva Miklós, Répás János stb. – alakját; e mostani összefoglalás igazi tétje azonban annak az eddigieknél sokkal átfogóbb tárgy- és térformáló tevékenységi területnek a bevilágítása, érzékeltetése, amelynek dimenzióit már maguk a fejezetcímek is elárulják: *Közös műhelyek, alkotóházak* (11-20. l.), *Játék- és játszótér készítés* (20-35. l.), *Szobrok-émlékoszlopok-émlékművek* (36-50. l.), *A ház és környezete* (74-77. l.), *Népi hangszerek* (78-80. l.). Mi sem természetesebb, hogy a kötet több mint felerészét kitevő, jellegzetesen tárgyilagos, tárgyszerűen Bánszky-féle adattárban 108 alkotó arcképe néz vissza az olvasóra.

A tökéletes minőségű és mennyiségében is lebilincselő illusztratív anyaga okán akár képeskönyvnek (de mindenképpen albumnak) is tekinthető szakmai látélet ilymódon három rétegű: a *művészettörténész* minden részletre kiterjedő intézménytörténetben, intézményesülési folyamatában rekonstruálja a második világháborút követően kiürült népművészet-fogalom és a népi-kézműves tárgyalakítás tevékenység mélypontjáról elindult, s egy merőben más összetételű ifjú nemzedék törekvéseihez kapcsolódó megújulás mozzanatait („a XX. század utolsó negyedének egyik legizgalmasabb lehetősége és kísérlete lett az ifjúság és a népművészet találkozása”, 10. l.); a *zsűrielnök* hatalmas, képzeletbeli, szabadteri kiállítást válogat, rendez, installál a szemünk elé, amelyben a parittától és hintalótól a tekerő lanton, konyhagarnitúrán és várkapun keresztül a játszóterekig, az emlékparkokig és az alkotóházakig Ervin Panovsky szavaival igyekszik igazságot szolgáltatni valamennyi művészkedő faragóembernek: „szinte lehetetlen tudományos választ adni arra, hogy a használati tárgyból pontosan mikor lesz műalkotás, mikor csap át formába a funkció”; s végül *múzeológusi* hitelességű kartonokon örökíti meg, veszi számba a gyökeréig áthasonló népművészeti mozgalom, az új magyarországi népművészet képviselőit, rangjelzésükkel (népi iparművész, népművészet mestere, népművészet ifjú mestere stb.) együtt.

Vitára és csodálatra egyaránt sarkalló, szép körtánc ez a szent cédrus *Fa* körül. Nemcsak mesterek, stílusok, eljárások, formák, szerkezetek, hanem fajták vetélkedése. Talán egy kis önámítás is, hogy tudniillik mindez beilleszthető, behelyettesíthető a minden eddiginél tágasabbra nyitott népművészet fogalmába, hiszen több is, kevesebb is annál az a maga nemében (szerintem egész Európában) páratlan lelemény, anyagismeret, anyagszeretet, formakészség, faragó és konstruáló tehetség, kézügyesség, beleélő és belegendoló képzelőerő, ám ősi forrásokból táplálkozó kézműves kultúra, ami a magunk mögött hagyott negyedszázad fatárgyaiban és faplasztikáiban testet öltött.

Most már bizonyos, hogy amiről húsz-huszonöt évvel ezelőtt álmodoztam – illúzió volt: az emberi civilizáció szédületesen felgyorsult integráló hatása nem a művészkedő társadalomhoz, a felszabadult munkaidejében a gyermekkor óta elfojtott vagy talán tudatosan soha fel sem ismert, személyiségbontakoztató alkotókészségét tömegesen kiélő boldog emberek világmindenségéhez vezetett; a civilizáció nem a kultúra, legfennebb a civilizációs kultúra szálláscsinálójának bizonyult. Nem a szövörámával vagy a faragópaddal, mégcsak nem is a videokamerával kívánnak útrakelni a mai csodálatni vágyók, hanem az informatikai rendszerek országútján, amelyen, egy egérnek nevezett billentyűvel együttöthelyében Teremtőként élhetik át a végest s Végtelent.

Ezért olyan izgató – talán nem véletlenül – a kötet gerincében, felezőpontján elhelyezett fejezet (például éppen Bánszky Pál vagy az erdélyi Bandi Dezső eddigi munkásságának értelme): *A megújuló népművészet és a hagyomány viszonya. Merre tart a tárgyi népművészet a XXI. században?*

S ha befejezésül e fejezet néhány sarkalatos gondolatát szó szerint idézzük, talán még izgalmasabbnak tűnik majd, s még többen érzik majd szükségét, hogy belenézzenek ebbe a rendkívül fontos szociológiai visszapillantó tükörbe.

„A megújuló tárgyi népművészetnek a hagyományból nem elsősorban a tárgyakat, s főként nem a motívumokat kell átmenteni, hanem a *törvényt*. (...) »Igazán nem a népművészet érdekel bennünket, hanem azok a tárgyak, amelyekben több évezredek kultúrkészségei modellé kristályosodtak. Rajtuk tapogatózunk majd le évezredek teremtő ötleteit, s a sok millió termékeny gesztust, melyek ott rejlenek legújabb munkafolyamataink mögött is.« (Kepes György)

„Hagyomány és korszerűség, népművészet és modern művészet nem feltétlenül ellentét-pár, feltételezi és jól ki is egészítheti egymást. (...) Az ősi, nagyon távoli múlt és kihívóan modern gondolkodás feszültségében talán nagyobb lehetőségünk van megtalálni a Törvényt, mely, ha nem ismerjük is, meghatároz bennünket. (...)”

„S hogy az építészet, képzőművészet, iparművészet érintkezési, kapcsolódási és fejlesztési lehetőségei létrejöjjenek, ehhez több nyitott, kollektív műhelyre, közös programok megvalósítására lenne rendkívül nagy szükség.”

Banner Zoltán